

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE
BIBLIOTEKA VIJENAC KNJIGA 27
UREDNIČKI ODBOR
BRANIMIR DONAT, DUBRAVKO JELČIĆ IGOR ZIDIĆ
UREDNIK DUBRAVKO JELČIĆ
IVO ANDRIĆ
GOSPOĐICA
PRIREDILA
JASMINA LUKIĆ
ISBN 86-401-0144-2 TISAK: ČGP »DELO«, Ljubljana 1988.
NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE ZAGREB, 1988.
GOSPOĐICA

11

\

»Kad radiš, neka ti je bogom prosto! Ali kad ti je srce zapečaćeno mrtvim voskom, onda je to prokletstvo.«

Janko Veselinović

»Proklet jest i ostaje novac koji se ne upotrebljava na obšte naroda polze.«

Sima Milutinović-Sarajlija

Jednog od poslednjih dana februara meseca 1935. godine sve su beogradske novine donele vest da je u Stiškoj ulici, u kući broj 16a, nađena mrtva sopstvenica te kuće. Zvala se Rajka Radaković, bila je rodom iz Sarajeva, a živela je u toj kući već petnaestak godina, potpuno povučeno, životom stare, usamljene devojke i važila je kao tvrdica i osobenjaka. Njenu smrt je otkrio pismonoša te ulice. Pošto je dva dana uzalud zvonio, obišao je kuću, pogledao kroz prozor iz dvorišta, video u predsoblju lež stare devojke kako leži nauznak, i odmah prijavio stvar policiji.

Po običajima koji su tada vladali, kriminalna hronika zauzimala je mnogo mesta u dnevnoj štampi. Svi dnevni listovi iskorišćavali su ubi-stva, nesreće i krvave događaje da bi, raspaljujući maštu gomile, zagolicali njeno ljubopitstvo i, zadovoljavajući ga do u najsitnije pojedinosti, povećali prodaju lista. I ovu vest o smrti usamljene starice novine su objavile na vidnom mestu, sa golicavim podnaslovima: »Da li se radi o zločinu?«, »Istraga u toku. Naš reporter na licu mesta«. Ali ovoga puta nije novinama bilo suđeno da donesu duge reporterske izveštaje sa jezivim pojedinostima i fotografskim snimcima. Komisija, koja je odmah izišla u Stisku ulicu, utvrdila je brzo i nesumnjivo da nije u pitanju zločin, nego da je stara devojka umrla prirodnom smrću, od srčane kapi, a da je sve u kući neoštećeno i na svom mestu, bez traga provale i ma kakvog nasilja i krađe.

Čim je objavljena vest o smrti stare devojke, došao je u Stisku ulicu stari i poznati beogradski trgovac Đorđe Hadži-Vasić sa ženom. To su bili jedini rođaci koje je pokojnica imala u Beogradu. Oni su izvršili sahranu i, kao najbliži rođaci, preuzeli kuću i sve što je u njoj, dok se pitanje zaostavštine ne raspravi.

Novine nisu više nikad pomenule ime Rajke Radaković. Ni njen tadašnji život ni njena smrt nisu imali ničega što može da privuče pažnju i uzbudi maštu čitalačke gomile, ali njenu istinsku sudbinu pričaće vam stranice koje dolaze.

Nebo je nad Beogradom prostrano i visoko, promenljivo a uvek lepo; i za zimskih vedrina sa njihovom studenom raskoši; i za letnjih oluja kad se celo pretvori u jedan jedini tmurni oblak koji, gonjen ludim vetrom, nosi kišu pomešanu sa prašinom panonske ravnice; i u proleće kad izgleda da cvate i ono, uporedo sa zemljom; i u jesen kad oteža od jesenjih zvezda u rojevima. Uvek lepo i bogato, kao naknada ovoj čudnoj varoši za sve ono čega u njoj nema i uteha zbog svega onog što ne bi trebalo da bude. Ali najveći raskoš toga neba nad Beogradom, to su sunčevi zalasci. U jesen i u leto oni su prostrani i jarki kao pustinjske vizije, a zimi prigušeni tmastim oblacima i rujnim maglama. A u svako doba godine vrlo su česti dani kad se oganj toga sunca koje zalazi u ravnici, među rekama pod Beogradom, odbije čak gore u visokoj kupoli neba, i tu se prelomi i prospe kao crven sjaj po rasutoj varoši. Tada sunčano rumenilo oboji za trenutak i najzabačenije uglove Beograda i odblesne u prozorima i onih kuća koje inače slabo obasjava.

Ta svetlost je obasjala, potkraj toga februarskog dana 1935. godine, i lice jedne male i zapuštene kuće u Stiškoj ulici. U naglom razvoju ove ulice tu su se sudarili kućni brojevi i pobrkalo opštinsko brojanje, tako da su nastala dva broja 16, i jedan od njih morao postati 16a. Taj broj i nosi ova niska, žuta kuća, stešnjena i izgubljena između dve moderne, visoke zgrade novijeg vremena. Ta prizemna neugledna zgrada potiče još iz vremena pre balkanskih ratova, kad se za ovaj kraj govorilo da je iza božjih leđa, kad je cena zemljišta ovde bila dinar po kvadratnom metru, i kad su kuće u ovoj ulici bile još retke i sve ovako niske a odvojene prostranim baštama i više ili manje isturene ili uvučene, već prema ćudi i potrebi sopstvenika. Tada kućni brojevi nisu ni bili tako važna stvar. Znalo se čija je koja kuća i ljudi su se većinom poznavali, bar po imenu ili iz viđenja. A ukoliko se i nisu poznavali, rede su se tražili i, u potrebi, lakše nalazili nego danas. Ovakvih kuća »predratnog« beogradskog tipa ima još dosta po udaljenijim ulicama Beograda. One su sve jednake, ne po veličini ali po obliku i građi, po raspodeli prostora i, manje-više, i po unutrašnjem uređaju. Dva ili četiri prozora gledaju na ulicu, već prema tome da li kuća ima dve ili tri sobe. Ispod prozora nagovešten u malteru neki secesionistički motiv ili uprošćen geometrijski orna-menat iz večno istog kalupa kakvog majstora Crnotravca. Gvozdena kapija, čija je gornja polovina pletena od žice a po vrhu okićena železnim šiljcima, vodi u malo dvorište sa sitnom kaldrmom i uskom lejom cveća uza zid, a po zidu se penje loza ili ruža puzavica. Tu je, na sredini, ulaz u kuću sa jednim ili dva kamena basamaka, natkriven malim drvenim krovom koji je kod imućnijih ljudi od debelog, mlečnog stakla. Dublje unutra, iz kuće, nalazi se bašta sa orahom u sredini, često i sa bunarom pored njega, a sa ranim šljivama i šeftelijama uz ogradu koja je deli od komšijskih bašta i avlija. I unutra je raspored gotovo uvek isti: veliko predsoblje, i oko njega tri do četiri sobe i kuhinja.

U svemu jednake, sad se te kuće razlikuju samo po spoljašnjem izgledu. Jedne su okrečene, očigledno dobro držane i redovno opravljane; gvozdena vrata na dvorištu obojena svetlom masnom bojom; prozori čišćeni i zastrti tankim belim zavesama. One pokazuju da njihovi stanovnici drže korak sa vremenom, da rade i stiču, da nešto traže i imaju od života. Druge su, naprotiv, zapuštene i ružne. Ivica krova izrovašena, oluci pomereni, boje izbledele, simsovi i primitivni ornamenti načeti. Zid ispod prozora poštropljen uličnim blatom,

išaran prvim dečjim vežbanjima u azbuci. Kroz prozorska stakla viri unutarnja zapuštenost, sirotinja ili prosto odsustvo potreba.

Kuća broj 16a spada u ovu potonju vrstu. Ona ima svega dva prozora koji gledaju na ulicu. Na prozorima padaju u oči jake gvozdene prečage koje celoj kući daju mračan i tamnički izgled. Sudeći po izgledu moglo bi se pomisliti da je napuštena ili da čeka kupca koji bi je uzeo ne da stanuje u njoj nego da je ruši i da zida novu i veću, sličnu ovim dvema koje su je pritisnule sleva i zdesna. Ali ako dobro zagledate, videćete da iza jednog od onih prozora bez zavesa i cveća sedi starija žena, nepomična i pognuta, sa onim odsutnim i usredsređenim izrazom koji imaju lica žena pognutih nad ručnim radom. To je gospođica Rajka Radaković.

Stariji stanovnici Stiske ulice, oni koji su došli pre nego što su se izgradile nove kuće sa više spratova i naselio nov i nepoznat svet, poznaje je i po imenu, ali je svi, već odavno, zovu jednostavno Gospođicom.

Ona se doselila tu odmah posle oslobođenja 1919. godine, iz Sarajeva; kupila je tu kuću i živela u njoj sa majkom, koja je umrla već posle dve godine. Od tada živi sama, bez rodbine i bez posluge, gotovo i bez poseta i prijatelja. Od čega živi? (Jer to je prvo i glavno pitanje koje se ovde postavlja kod svačijeg života i neumorno ponavlja, sve dok se ne pronađe ili ne izmisli odgovor na njega.) I starosedeooci Stiske ulice pronašli su nekad da Gospođica živi od rente i štednje. Jedini su tvrdili da je bogata i da leži na parama, a drugi da je sirota i da se zlopoti. Uostalom, ima već mnogo godina da se niko i ne brine naročito za tu povučenu staru gospođicu kod tolikog živog i šarenog sveta.

Poslednjih godina ona se retko viđa. Tek s vremena na vreme ode do pijace na Kalenića guvnu ili, kad je ovako zima, iziđe da sama počisti sneg sa trotoara pred kućom. To je visoka, mršava stara devojka u pedesetim godinama. Njeno lice je žuto, izbrazdano mnogim borama. Te bore su neobično duboke, a na čelu, pravo iznad nosa, one se ukrštavaju i ocrtavaju pravilan trougaonik koji spaja dve jake obrve. U dnu svake od tih bora leži, kao crn talog, tanka senka. Od toga celo njeno lice ima taman i izmučen izraz koji pogled očiju nerazvedrava, jer iz njih bije pomrčina. Ali njeno držanje je pravo, bez traga onog kolebanja koje u svemu pokazuju usamljeni, bolesni i siroti ljudi, a njen hod brz i oštar. U crnoj »jakni« i neobično dugačkoj suknji, kakvu danas niko ne nosi, u iznošenim cipelama i debelim čarapama, sa vunenom kopicom na prosedoj kosi, ona je odevena izvan svih vremena i moda. Ovaj današnji svet koji brzo živi, tako da već po navici žuri, gotovo i ne primećuje visoki, neobični lik mršave crne žene.

I ovoga februarskog dana, pred večer, Gospođica sedi pored prozora i krpi čarape. Danas posle podne morala je da iziđe nekim poslom, ali se vratila još za videla, pokisla i prozebla od februarskog vetra koji nosi sneg i kišu zajedno. Izula je stare kaljače i skinula svoj crni, dugački zimski kaput od grubog kao vojničkog sukna, natopljen vodom. Uzela je starinski »klajderštok«, povukla ga iz ugla na sredinu predsoblja i oko njega ogrnula svoj kaput da se brže suši. Tako je stajao kao visok čovek bez glave koji je ušao u kuću i zastao tu nasred predsoblja. Zatim je ušla u sobu, koja joj se onako ozebloj učinila topla, uzela svoj ručni rad i sela.

Ona večernja rumen koja nad Beogradom, čini mi se, duže traje i jače žari nego nad drugim varošima, obasjava i njene prozore. Pri toj

10

11

rumenoj poslednjoj svetlosti nevidljivog sunca može još lepo da se radi, samo kad se čovek primakne prozoru. Jer u dnu sobe već se hvata tanak sumrak. U tom sumraku razabira se mala gvozdena peć među oskudnim nameštajem od ormana, police i drvenog kreveta pokrivenog ćebetom od kamilje dlake. Sve u toj sobi, od zidova do nameštaja, nosi pečat nehata i zapuštenosti, kao da u njoj živi šlep čovek ili neko ko je savršeno ravnodušan prema stvarima ovog sveta i ko se njima služi jer mora i samo koliko mora, a potpuno mu je svejedno gde koja stvar stoji i kakav izgled ima. Ovaj rumeni odsev beogradskog predvečerja daje oskudnim i zapuštenim prostorijama još tužniji izgled, isto kao što lepe i negovane čini još prijatnijim.

U toj neveseloj sobi provodi Gospođica veći deo svoga vremena, jer je to jedina prostorija koja se greje. Tu spava, tu provodi dan, tu radi, tu i kuva na maloj peći svoj oskudni ručak koji je u isto vreme i večera. A Gospođica ne troši mnogo vremena na takve poslove kao što su spremanje kuće i kuvanje. Već zbog toga što ona ne voli trošenje uopšte, pa ni taj glagol - trošiti - ni u kakvoj vezi i ni u kom obliku. Druga je stvar sa poslom koji sada radi, sa krppljenjem. To je prijatan i koristan posao; u njemu se, istina, gubi vreme i zamaraju oči, ali štedi sve ostalo; a vremena i očiju ima čovek napretek, u svakom slučaju više nego svega ostalog. »Krpelj i trpež kuću drže«, kaže ona sebi tu staru narodnu poslovicu, sedajući pored prozora i uzimajući svoje stare, već toliko puta krppljene čarape, a zatim je ne-svesno i nečujno ponavlja i okreće u sebi, po bezbroj puta - krpelj, trpež! - kao što mlade devojke pri radu, bezglasno i nagonski, ponavljaju reci i melodije ljubavne pesme koja je, sama po sebi beznačajna, nikla bogzna gde i bogzna kad, ali u kojoj one, začudo, nalaze živu sliku i tačan izraz svojih najdubljih želja.

»Krpelj!« To je slast. To je, istina, večita borba i zamorno nadmudrivanje sa moćnim, nevidljivim neprijateljem. U toj borbi ima suvoparnih, teških, prividno bezizlaznih trenutaka, ima i poraza i klonuća, ali ima, i mnogo više, svetlih trenutaka predanog, svetačkog služenja i pobeđničkog zanosa. Istanji se i pocepa jedno mesto na nekim papučama ili nekom komadu rublja, tako da čela stvar nije više ni za što, ni za nošenje ni za bacanje. Ali tu, gde druge žene popuštaju i predaju se toj svemoćnoj sili koja sve troši i tanji na vama i koja prati svaki ljudski život i svaki pokret, kao prokletstvo koje je sa grehom prvog čoveka palo na ljudsko postojanje, tu za Gospođicu tek počinje prava borba i tek se otvaraju mučni i daleki, ali sjajni izgledi velikih pobeda. Svima svojim tihim i nevidljivim, ali velikim i upornim devičanskim snagama ona se baca na taj predmet i ne pušta ga iz ruku ni ispred očiju dok ne bude izušivan i iskrpljen za novu, dugu upotrebu. »Svaka bi druga, na mom

12

mestu, ovo bacila, ali ja ne bacam ništa. U mene nema štete ni rastura.« Tako govori Gospođica sama sebi i zaneseno, sa ljubavlju, gleda tu papuču što je spašena i oteta onoj dušmanskoj sili koja sve na nama i oko nas nagriza, buši, kida i rastvara. Istina, ta papuča nije više lepa na oči, a i inače, suzila se i iskrivila i žulji i grebe i ranjava kožu na nozi, ali šta je to prema zadovoljstvu koje daje ta pobeda i ta ušteda? Neka boli i neka ranjava, to je sladak bol i srećna rana. I mnogo više od toga ona je spremna da podnese. A što se tiče lepote, za nju je još manje briga mori. Lepota je skupa, ludo skupa a ništavna i

varljiva stvar. Nema goreg rasipnika ni veće opsene. Nikad je nije mnogo volela i uvek je zazivala, od nje, a životno iskustvo samo je još bolje utvrdilo u tom. Nikad nije pravo razumela zašto ljudi prave toliku razliku između onog što je lepo i onog što nije, i šta je to što ih zanosi i opija da zbog toga što nazivaju lepotom gube zdravlje i troše novac, moćni, sveti, veliki novac koji je iznad svega i sa kojim se nikakva lepota ne može ni približno meriti. Ali sada, kako ulazi u godine i kako joj se sve više i jasnije otkrivaju neslućene i nepregledne lepote i slasti štednje, ona počinje sve jače i određenije da mrzi tu lepotu, kao jeres, kao zlog, suparničkog idola koji zavodi ljude na žalosne stranputice i odvraća ih od jedinog pravog božanstva, od štednje. »Krpež«, to je tiha, pravedna služba tome božanstvu. Krpiti, znači boriti se protiv propadanja, znači pomagati večnosti u njenom trajanju. Zato je taj neugledni i sitni posao tako velik i svet i ispunjava ćelu dušu mirom i zadovoljstvom. Zbog toga vredi i pomučiti se i štošta podneti i otrpeti.

»Trpež!« I to je slast. Ona to zna, jer je i mnogo trpela u životu i mnogo zadovoljstva od toga osetila. I zašto da čovek i ne otrpi ponešto kad zna da time izbegava mnogo gore zlo i iskupljuje mnogo veće dobro? Čovek ne bi bio razumno biće kad ne bi mogao da uvidi koliko je koristan i siguran posao koji tako pravi. Jer, šta su sitne muke i odricanja koja podnosimo u službi štednje prema onome što nam ona daje i od čega nas spašava. Ona održava život i trajnost oko nas, obogaćuje nas stalno i čini, tako reći, večnim ono što imamo; ona nas čuva od troška, gubitaka i nereda, od siromašenja, od bede koja dolazi na kraju a koja je gora i crnja od smrti, pravi pakao, još na zemlji i za života. I kad čovek pomisli kako sve oko nas stalno i neprimetno čili i nestaje, kida se, troši i izmiče, a kako je malo i slabo ono što možemo i umemo da preduzmemo i učinimo u borbi protiv toga, onda bi pristao na svaku patnju i svako odricanje, samo da se odupre tome zlu, onda mora da se zastidi zbog svakog trenutka odmora, kao zbog dangube, i zbog svakog zalogaja, kao zbog bacanja i raskoša. Sa fanatičnom hrabrošću mučenika treba podnositi sve u toj borbi bez izgleda.

Od toga zanosa u mislima Gospođicu prođe stvarna jeza. Zadrhta i zabode iglu u čarapu pa se, onako sva ukručena, teško diže i ode da

13

prigleda vatru u peći. To i nije vatra nego oskudni plamičak koji nikad ne uspeva da zagreje sobu, ali koji, tako se Gospođici čini, guta drvo i ugalj kao Vezuv i Etna ili kao onaj neki američki vulkan čijeg se imena više ne seća, ali za koji zna da još više proždire i sažiže svojim plamenom nego ovi naši poznati vulkani. Pođe da doda još malo uglja, pa se odmah trže, kao da je htela da uradi neko veliko i nepopravljivo zlo, stegnu zube i hrabro se vrati na svoje mesto. Tu nastavlja da krpi čarapu. Zadovoljna je samom sobom i ovim svetom u kome svuda i uvek ima mesta za štednju. (Seća se da je nekad, negde u novinama pročitala, da je u kasarnama, za zimskih meseci, propisana temperatura od petnaest stepeni Celzijusa.) Sa tim mislima i ne oseća mnogo studen. Greje je ona lopatica uglja koju nije potrošila. A u isto vreme, ruke su joj modre, usne sive i nos crven. Na mahove prođe joj celim telom duboka, unutarinja drhtavica od studeni. Ipak, Gospođica ne ustupa, i ne napušta svoje mesto. Tako i dobri, sposobni ratnici ne mogu da izbegnu kratku drhtavicu u trenucima opasnosti, ali je savlađuju junaštvom, i idu na-pred.

Tako Gospođica i krpi i trpi, ali ne žali i ne popušta. Premrzla i ukrućena, ona učvršćuje prosenjeno mesto na čarapi, provlači konac pažljivo između žica koje su popustile i razmakle se, jednu žicu zahvati iglom, drugu propusti, jednu zahvati, drugu propusti, tako sve redom, napred pa natrag, dok ne pojača i ne učvrsti to načeto mesto.

I kad ga tada pogleda, ispuni je od glave do pete, kao neka toplota, svest da je još jedna tačka iz njenog kućanstva zabeležena na pozitivnu stranu u složenom knjigovodstvu gubitka i dobitka. I više od toga: da je u velikoj i večnoj borbi protiv kvara, štete i troška odnesena još jedna pobeda, da je na velikoj, vasionoj galiji, koja je stalno ugrožena, zapušena još jedna podmukla pukotina. I često, u srećnim trenucima, ta svest poraste do pobedničkog zanosa.

A zatim dolazi na red druga rupa, na istoj ili na drugoj čarapi. I svaka u početku izgleda beznadna i nepopravljiva. A nad svakom se, na kraju, ipak osmehne pobeda. Tako prolaze sati u tom naoko jednoličnom i suvo-parnom poslu. Jer, on samo izgleda jednoličan. U stvari, dok hvata i ispušta žice, provlačeći konac, Gospođica pušta maha i svojoj uobrazilji i svojim uspominama, i misli i mašta na svoj način i seća se, uporedo ili naizmenice. Sve tako od žice do žice, i večeras prolazi pred njom ceo njen život...

Detinjstvo, ono rano detinjstvo, za koje filozofi i pesnici kažu da je najsrećnije doba ljudskog života, to bezazleno vreme kad čovek ne zna ni šta je novac ni napor da se steče, ni odbrana od gubitka, to za nju nije ni postojalo. To je u njenoj svesti prazno i bezbojno mesto. Njen život

14

počinje negde u njenoj petnaestoj godini. Počinje na mračnoj tački, sa gorkim trenutkom.

To je bilo pre tridesetak godina. Njen otac, gazda Obren Radaković, bio je tada jedan od uglednijih sarajevskih trgovaca Srba. Nije bio Sarajlija, nego Krajlišnik. U mladosti je došao u Sarajevo, odmah posle austrijske okupacije, i tu je i srećom i veštinom brzo postao jedan od boljih gazda. Oženio se iz stare i ugledne sarajevske porodice Hadži-Vasića, lepom, nežnom i plavom Radojkom. To je utvrdilo njegov položaj u čaršiji. Odmah na početku Velikog Ćurčiluka bila je gazda-Obrenova ma-gaza. Radio je krznom, na veliko, ali je s vremenom proširio svoje poslove i na druge grane. Tako je bio jedan od glavnih akcionara prve fabrike piva u Kovačićima i član raznih upravnih odbora. Gospođica se seća svoga oca čini joj se oduvek. I u najranijim njenim sećanjima on je glavni i najvažniji lik. Ali kad misli o njemu, vidi ga uvek onakvog kakav je bio u poslednjoj godini svoga života. Živeli su tada u njihovoj novoj, prostranoj kući, na samoj obali Miljacke, niže protestantske crkve. Ona je bila upravo pošla u četvrti razred Više devojake škole. Lepo ga vidi i videće ga tako do samrtnog časa. Visok, prav i tanak, mršav; brkovi prosedi, kosa na slepoočnicama potpuno bela. Na glavi crni »polucilinder«; odelo svetlopepeljave boje, besprekorno bela i tvrda košulja sa visokom kragom i svilenom kravatom na modre i crne pruge. Na grudima zlatan lanac, na ruci dva teška zlatna prstena, venčani i trgovački, na oblim tvrdim manšetama velika, okrugla dugmeta od zlata. I kad ide ulicom tako je prav i ponosan da izgleda kao spomenik koji i ne ume da se prigne i sedne. Lice mu je svetački ozbiljno. Ne smeje se i ne govori, nego samo daje kratka uputstva i naređenja. A taj čovek, velik i divan u njenim očima, bio je njen tata, uzimao je posle

ručka i večere na krilo, isto kao kad joj je bilo šest godina, gladio je po kosi i pitao toplim glasom:

— Što si danas radio, sinak?

I dok je ona pričala svoje sitne poslove i doživljaje toga dana, on je gledao negde kroz prozor, slušajući očigledno samo žubor njenog čavrljanja. Ali za nju je i to spadalo u neshvatljivu veličinu njenog tate da on ne sluša stvarno ono što mu se govori, nego zamišljen gleda negde u daljinu, kroz prozor. Uostalom, on je takav i sa odraslima. On ne govori nikad ništa o sebi, samo postavlja pitanja i rasejano sluša odgovore kao čovek kome je sve što ljudi mogu da kažu odavno unapred poznato i koji vreme dok oni govore iskorišćuje da misli i pogađa ono što će mu drugi ljudi, docnije, davati kao odgovor na njegova pitanja.

Taj njen veliki i moćni tata bio je uvek jednak, bar tako je njoj izgledalo, stvorenje bez ljudskih slabosti i nižih potreba, bez briga i bolova koje svak ima; a one duboke bore na licu i seda kosa njoj su

15

1

izgledali samo znaci naročitog dostojanstva i izuzetne veličine. Samo olimpijski bogovi, o kojima je te jeseni počela da uči u školi, mogli su s njim da se uporede, ali ne i potpuno izjednače.

I upravo tada, te jeseni, naglo i bez ikakvog prelaza, oboren je sa svoga pijedestala njen tata. A tu se i njena sudbina presekla i okrenula. Kao jasni dan kad stane da se mrači, njen otac je potamneo u licu. Počeo je da ostaje više kod kuće, ali zato su neki ljudi dolazili njemu, zatvarali se sa njim u sobu i satima šaputali i računali.

Njena majka, gospođa Radojka, plava, bezazlena, duhom i telom meka i slaba žena, nije znala ni umela ništa da joj objasni. Ali njoj se ipak objavila ta stvar u celoj svojoj neshvatljivoj težini. Nekim beznačajnim povodom sukobila se sa jednom od drugarica u školi, sa nekom zdravom i nasrtljivom devojčicom koja, kao sva deca bogatih skorojevića, nije morala da pazi šta govori. Deca su često tako bezobzirna u izražavanju kako odrasli mogu da budu samo u mislima. Ta za svoje godine neobično krupna i nezgrapna drugarica pala je pri igri i Rajka joj se nasmejala. Na to je devojčica, crvena i besna, ustala i rekla joj pred svima:

- Šta se smiješ? Smij se tvome tati koji je pao koliki je dug. Rajka se odjednom uozbiljila kao pred svetinjom.

- Moj tata ne pada.

Sad se krupna devojčica pakosno nasmejala:

- Tvoj tata je bankrotirao. To svi govore. I nije samo on pao nego je i druge povukao za sobom. Pitaj koga hoćeš.

To su kratke i lude svađe u školskom dvorištu i čudne prve ljudske uvredljive reci koje se ne zaboravljaju nikad više, jer sve koje docnije dolaze pozleđuju samo tu staru ranu.

»Bankrot!« Njen tata pao i svi o tome govore, samo ona ne zna i ne sluti ništa. Kakav je to pad, i gde se zaustavlja? I šta biva sa onima koji padnu? Pogotovo sa ovalike visine sa koje je morao pasti njen tata.

Sa kratkom, mrkom borom među obrvama, ona je toga dana stigla kući, zagledala bolje svoju majku na koju je već tada gledala kao na slabo i neuko dete, i prišla ocu prvi put kao čoveku koji je pao. Kako, gde, zašto, to ona nije

mogla da razabere, ali sada je nalazila sve više potvrde za svoje strašno i neverovatno saznanje. Tih dana je njen otac prestao da izlazi iz kuće, a doktor počeo da zalazi u nju. Tata nije izlazio iz sobe, spremio je sa knjigovođom Vesom neke spiskove i hartije, vodio nečujne razgovore sa gazdama koji su mu bili ortaci. A zatim je prestalo i to. Osim doktora i najbližih rođaka niko više nije dolazio kod njih. Majka je neprikriveno plakala povazdan. A kad su prvi put založili veliku zemljanu peć, tata je legao u postelju. Čim bi se vratila iz škole, sedala bi pored njega. Bio je omršao, potamneo, čudan, onako neobrijan, golog vrata sa oštrom jabučicom, zažarenih očiju. Niti je on šta govorio niti je smela da ga pita. Samo je osećala potrebu da sedi pored njega, sva kruta, stegnutih suvih usana, sa tankom crnom borom među obrvama, koja se nije više rasturala.

Jednog od tih već zimskih dana desio se neobični i sudbonosni zavet njenog života. Otac je pozvao da priđe bliže, s naporom se uspravio, pogladio je po kosi kao nekad i rekao joj mirnim glasom:

- Vidiš, sinak, valja da se ti i ja porazgovorimo. Mislio sam da ću se održati i... poživiti i da te neću morati ovako ostaviti. Ali sad, tako je! Ti si moje pametno dijete i treba da znaš sve, a doći će vrijeme pa ćeš i bolje razumjeti. Ne, nemoj plakati, nego slušaj i zapamti ovo što ti tata kaže. Ti si od sada sebi i otac i majka, jer mama znaš kakva je, dobra ali meka. Neću vas osramotiti, jer sam ispunio i one obaveze koje nisam morao, to dobro zapamti, ali ne mogu vam ništa ni ostaviti, osim ove kuće u kojoj smo, magaze u Čurčiluku i tvoga osiguranja kod »Adrije« koje dospijeva za tri godine, kad ti budeš u osamnaestoj. To ti je za udaju ili za život, kako budeš ti htjela i odlučila. Ne, nemoj plakati, ti si moj veliki sin, sve ćeš ti lijepo i pametno izvesti i urediti. Gazda Mihailo, naš kum, biće ti tutor; slušaj ga i poštuj, ali već sada počni da se navikavaš da svojom glavom misliš i prosuđuješ i sama svršavaš svoje poslove.

Tu se otac ispravi još bolje u postelji, primače lice njenom uhu i stade da joj govori mirno i svečano čudne stvari neobičnim recima. Samo bolovi, koje je neprimetno savlađivao, prekidali su na mahove njegov govor. Taj govor je bio jedan od onih monologa koje ljudi izgovaraju u trenucima velikih stradanja ili na samrtnom času, kad se svet i ljudi vide u jednostranom, izuzetnom osvetljenju. A ona ga je slušala suvih očiju, bez jecanja i plača, sva pretrnula od veličine trenutka u kom se pred njom otvara još maglovita ali celokupna tajna čovekovog življenja u društvu.

- Sama ostaješ, jer neće majka o tebi brinuti nego ti o njoj, zato treba da znaš i dobro zapamtiš ovo što ću ti kazati. Treba da znaš, jednom zauvijek, i da nikad ne zaboraviš da je svaki čovjek koji ne umije da uredi odnos između svojih prihoda i rashoda onako kako život od njega traži, unaprijed osuđen na propast. Ne vrijedi ti ni naslijediti ni steći ni imati, ako to ne umiješ. Tvoji prihodi ne zavise samo od tebe nego od raznih drugih ljudi i okolnosti, ali tvoja štednja zavisi jedino od tebe. Na nju treba da ide sva tvoja pažnja i sva tvoja snaga. Tu moraš biti nemilosrdna prema sebi i prema drugima. Jer nije dovoljno otkidati od svojih želja i potreba; to je manji dio štednje; nego treba prije svega zauvijek ubiti u sebi sve one takozvane više obzire, gospodske navike unutarnje otmenosti, velikodušnosti i bolećivosti. Na te naše slabosti

koje ljudi, da bi nas zavarali, nazivaju najljepšim imenima, svak računa kad nam prilazi; one gutaju sve plodove naših sposobnosti i napora, one su ponaj češće uzrok našeg doživotnog robovanja siromaštvu ili čak naše potpune propasti. Sve to valja bezobzirno iz duše iščupati, jer štednja treba da je nemilosrdna kao život sam. Ja sam u svom životu drugačije mislio i protivno radio. Zato sam i propao. Ali sada, kad sam progledao očima, htjeo bih da moja propast posluži tebi kao primjer i opomena. Znam da će te sve u tebi i oko tebe gurati i nagovarati da drukčije radiš, ali ti ne smiješ popustiti. Radi koliko možeš i kako hoćeš, ali štedi, štedi uvijek, svuda, na svemu, ne obzirući se ni na što i ni na koga. Jer, naš je ovdašnji život takav da se ljudi ne drže i ne podižu radom nego štednjom. I jer treba da znaš da su ljudi i dobri i savjesni prema onima koji od njih ne zavise i ništa ne traže, ali čim se vežeš i dođeš u zavisani položaj, sve prestaje, bog i duša, rod i prijateljstvo, obraz i obzir. I zaustavljaju se samo pred onim što čvrsto držiš u svojim rukama, i to samo u onoj mjeri i za onoliko koliko iznosi ono što imaš i sa koliko ga vještine i snage umiješ da čuvaš i braniš. Pamti dobro: svi su naši osjećaji i obziri samo naše slabosti i njih vreba i na njih cilja sve oko nas. Odmalena se navikni da ti nimalo ne laska kad te hvale i da ti ni najmanje ne smeta kad te nazivaju tvrdicom, bezdušnim i samoživim stvorenjem. Prvo je znak da treba biti na oprezu, a drugo da si na pravom putu. Ne uspijeva kod ljudi onaj ko je dobar i izdašan, nego onaj ko je sposoban da ne bude ni jedno ni drugo, a da mu ljudi ne mogu ništa. A što svijet hvali dobre i izdašne ljude, to je zato što od njih i njihove propasti živi. Ali ti zarana nauči da se nikad ne daš zbuniti ni zavesti riječima; gledaj samo stvar

0 kojoj se radi a ime kojim je ljudi nazivaju ostavi onima koji su ga izmislili da bi zavarali tvoju pažnju. Ko sebe poštuje i svoje čuva, toga svi čuvaju i poštuju; na drugo se ne možeš osloniti. Zato, svoje gledaj, tako da, po mogućnosti, ništa što je tvoje nikad, ni za jedan minut ne, dođe u zavisnost od dobre volje drugih ljudi. — Teško mi je što moram da te ostavim suviše mladu i još neiskusnu u ovom svijetu koji sam tek sada, potkraj svoga života upoznao, ali ti možeš da mi olakšaš taj bol, ako vidim da si shvatila ovaj moj savjet i ako mi daš riječ da ćeš ga zapamtiti

1 uvijek i u svemu njega se držati.

Tu se bolesnik zagrcnu, a devojčica, ne mogući više zadržati suze, brižnu u plač, ali on je naglo privuče sebi i tako u zagrljaju, sva ustreptala, ona mu se zakle da će štedeti tvrdo i nemilosrdno, dok je s majkom, kad se uda ili ostane sama, bez obzira na to kakav će pravac njena sudbina uzeti, da neće pustiti svoj život iz svojih ruku ni dozvoliti da bude žrtva svojih slabosti ni ljudske pohlepe.

Dva dana docnije njen otac je umro. Izdahnuo je, tačno u podne, okrenuvši se zidu i ne rekavši ni tada, kao ni pre toga, nikome ništa, ni

18

jednu jedinu reč žaljenja na sudbinu ni na ljude. A niko nije tačno doznao šta se odigralo između čoveka koji umire i devojčice čiji život tek nastaje, ni kakav je opasan amanet otac svojoj kćeri ostavio.

Tada je otpočeo nov život. Devojčica koja je tek navršavala petnaestu godinu, i do tada povučena, uozbiljila se i povukla u sebe potpuno. Krajem školske godine napustila je Višu devojačku školu u kojoj je bila završila peti razred. Posle godinu dana, kad je dala ocu parastos, skinula je crninu, popustila i

produžila svoje stare haljine i pre nego što se čestito i zadojčila počela je da liči na oštru, na samu sebe usredsređenu devojkicu koja zna šta hoće i samo o tome vodi računa, ne obzirući se na ono što joj svet nudi ili nameće.

Rođaci su nastojali da je trgnu, razvedre i skrenu sa toga puta. Pozivali su je, izvodili u druge kuće na posela i porodične svečanosti. Ona je jedno vreme popuštala. Odlazila je među vršnjakinje i vršnjake i tu je stisnutih usana slušala njihove pesme, kao tuđe i nerazumljive, i njihov smeh, onaj zarazni, bezrazložni smeh, koji je skupocena esencija mladosti, i koji se po vrednosti može samo sa zdravljem uporediti. Smejala se i ona, ali samo mišićima na licu, ne tužno ni brižno, nego odsutno i neiskreno. Kratka, crna bora među veđama ostajala je pri tom nedirnuta. Isto tako niko je nije mogao naterati da uči igranje, da pozove drugarice na neko veselje kod sebe, i da nabavi nove haljine koje je moda već odavno tražila. Još tako mlada, ona je stajala među svojim vršnjakinjama kao već gotov i završen tip žene. Po čudnoj logici društvenog života i ženske naravi, ona nije odbijala od sebe drugarice, nego naprotiv. Što je njena nošnja bila više zaostala i uboga i njeno držanje manje ženstveno i privlačno, to su sve više rasle simpatije lepih i doteranih drugarica prema njoj. Glatko začesljana, bez pudera na licu, sa rukama bez rukavica, uvek u istoj zastareloj haljini i iznošenim cipelama, ona je bila hvaljena i voljena, možda jedina sarajevska devojkicu kojoj niko nije imao ništa da zamere ni prigovori. Ali pored toga svi su se vrlo brzo navikli da je ne smatraju mladom devojkicom i ne uzimaju u obzir kod organizovanja balova ni u ljubavnim intrigama, ni u onim promenljivim ali važnim kombinacijama sa veridbama i udajama. Jer, ko se sam odvoji od društva, društvo ga isključuje bez žaljenja i bez mnogo nutkanja, i još se pobrine da mu zauvek onemogući povratak, sve da se i predomisli.

Još koju godinu nastojali su rođaci i poneka drugarica da je okrenu i nagovore da odustane od svoga osobenjaštva i da uhvati korak, dok je još vreme, sa ostalim vršnjakinjama. Ona je samo slegala ramenima, smeškala se, i mirno nastavljala svoj način života.

Među onima koji su najčešće nastojali da je uvedu u društvo i naviknu na društveni život i zabave, bio je njen ujak, Vladimir Hadži-Vasić, »dajdža Vlado«.

19

Njena majka je imala četiri brata. Najstariji od Hadži-Vasića, Đorđe, otišao je još u ranoj mladosti u Beograd; tamo je stekao, zatrgovčio se i oženio. Druga dvojica, Vaso i Risto, vode zajedno njihovu staru sarajevsku firmu i žive kao što su im živeli i stari. Najmlađi brat Vladimir svršio je trgovačku školu, ali nije ni pomišljao da sa starijom braćom radi, nego je živio kao gazdić i gospodičić koji voli skupe zabave i lepe stvari. Bio je svega četiri godine stariji od Rajke, jer on se rodio na tri godine pre nego što se njegova sestra, njena majka, udala. Takvi su slučajevi bili česti u nas nekad, kad su žene rađale mnogo dece i kad su se devojkice mlade udavale. Pamti ga kao dete, ali joj se najčešće javlja u sećanju kao mladić u devetnaestoj godini, visok, plav, lep, nasmejan, srdačan i pun života. To je bilo prvih godina posle očeve smrti.

Bili su prisni prijatelji. On je bio prema njoj dobar i pažljiv, sa bratskom nežnošću i očinskim staranjem. Sa njim je izlazila na prva večernja posela i zabave po rođaćkim i prijateljskim kućama, od njega je primala najlepše darove. Nikad do tada ni posle nije više videla čoveka koji je tako strasno

voleo da daruje i tako vesto umeo da izabere za svakoga onaj dar koji najbolje odgovara njegovim željama i koji će mu najviše radosti pričiniti. Jeste, divan je bio, ali od boga proklet, svakome prijatelj, samo ne sebi. Evo, dan-danas, posle više od trideset godina, ona može da zadrhti od sećanja na tog veselnika i da se rastuži od pomisli na njegovu nezdravu i neodoljivu strast da se razdaje, da rasipa oko sebe snagu, zdravlje, novac, imanje, na onu samoubilačku brzinu kojom je sve to odbacivao od sebe u nerazumljivoj želji da se liši svega, da ostane go i sam; kao da je svaka stvar koju je imao dobivala za njega punu vrednost tek kad je pokloni i ugleda u tuđim rukama. Evo i sada može da oseti onu materinsku nežnost koju je imala prema njemu; i sada može da je dotakne ona ista laka nesvestica koja ju je hvatala pred tim živim vrtlogom raspikućstva, ludog trošenja i lakomislenog bacanja. Jer, iako joj je bio ujak i nešto stariji od nje, uvek joj se činio kao malo i nejakko dete, koje samo ne ume da se snađe i pomogne, kome bi trebalo samo ruku pružiti pa da iz tog vrtloga iziđe, ali niko to ne može i ne ume da učini, pa ni ona sama. A žalost je i grehota gledati ga kako propada.

Svega nekoliko godina je živio takvim životom taj svetli mladić, raspusnog života a anđeoskog izgleda, i za to vreme je uspeo da straći i razda sve svoje i samog sebe. U dvadeset i trećoj godini umro je od tuberkuloze, što je bila milost sudbine i velika sreća za njega, jer je teško i zamisliti kako bi izgledao njegov život bez mogućnosti da troši i dariva. A bio je već pri kraju.

U celoj porodici je živela uspomena na njega kao zastrašujući primer za mladiće koji dorastaju. A za Gospođicu on je ostao i do dana današnjeg njeno najnežnije i najstrašnije sećanje, večito i večito nerešljivo pitanje, kako je moguće da se u jednom čoveku nađu, nerazdvojno povezane, najoprečnije osobine i duha i tela: darovitost, lepota i dobrota sa neradom, sa razvratom, sa raspikućtvom koje graniči sa ludilom. Čovek koji joj je bio najdraži u životu imao je u neprirodnoj meri onaj porok koji je za nju teži od svakog greha i crnji od smrti same. Rasipnost! Kako se može biti onako bogat svim i svačim, i u isto vreme onako rasipan bez mere i smisla? Ako ima nešto što je više i svetlije u ovom njenom životu, sačinjenom od sitnih briga, štednje, rada i prkosne samoće, to je sećanje na toga ujaka. U tom sećanju sačuvalo se ono malo nesebičnog bola i čiste, ženske nežnosti za koliko je ona po svom osobe-njačkom i surovom načinu života i po svojoj nastranoj prirodi bila sposobna.

U ovoj njenoj svagdašnjoj i neprestanoj borbi protiv svakog troška i davanja, u toku mnogih godina, uvek se javlja njegov lik, zagonetan i strašan a blizak i drag kao rođeni. Evo i sada, u prvom sutonu koji slazi i uvlači se među žice koje ona naizmenice hvata i ispušta, iskrsava »dajdža Vlado« i to, kao uvek, ni tužan ni nesrećan, kakav bi trebalo da je, nego divan, radosno i dobroćudno nasmejan, nesebičan, pust i po-ročan. Ona ga oštro gleda, sa velikom tugom i potpunim nerazumeva-njem, ali bez straha. Takav je kakav je uvek bio - grešnik! - i kakav će večno ostati. Njegove plave oči, pune nemirna sjaja, gledaju u sabesed-nika kao da žele da se rastoče i daruju; i onaj talas svetle kose iznad čela sja i treperi, kao da hoće da se razlije i neštedimice razaspe u prostoru.

Kao kroz neobičan san jasno ga vidi takvog, tu pred sobom. Oseća potrebu da vikne, da ga dozove i zaustavi na tom putu samouništenja, ali on prolazi,

nasmejan, lak, nezadržljiv u svojoj samoubilačkoj odluci da se ludo razda sav, na najgori i najnedostojniji način, kome treba i kome ne treba.

I Gospođica je zaista lako ciknula, jer se hvatajući žice na čarapi ubola iglom u kažiprst leve ruke. To je razagnalo prisnen iz mladosti, prenulo je iz sna i vratilo za trenutak sadašnjosti i stvarnosti.

U sobi se hvatao polumrak. Hladno i pusto posle svetle vizije. Slab i nemoćan izgleda svaki napor da se čuva i štedi kad u isto vreme toliki drugi neštedimice rasipaju, zakidaju i otimaju. Tužno i beznadno je boriti se protiv toga, a nemoguće odustati od borbe i predati se. Ponovo počinje da krpi. Vatra u peći se gasi. Tama osvaja sobu. Gospođica se sve više primiče prozoru a od toga joj biva sve hladnije. Pomisli da zapali svetlost, pa se odmah predomisli, savlada, i produži da radi i napreže oči u borbi sa mrakom. Tako prolazi pet minuta. Sat glasno kuca uštedene sekunde. Sa zadovoljstvom pomišlja: eto, da sam maločas popustila prvoj želji i zapalila svetlost, dosada bi već pet minuta nepotrebno go-rela; a evo, sa malo napora još se i sada vidi i razlikuje svaka žica. Ah,

20

21

zna ona to dobro, uvek se može nešto uštedeti i otkinuti od svega, od vremena, od toplote, od svetlosti, od hrane, od odmora. Uvek, i onda kad već izgleda da je zaista nemoguće.

U tim mislima Gospođica sa nasladom troši očni vid umesto električne svetlosti, dok joj ne udare suze i mrak ne pomeša žice. Sad se zaista ne vidi. Ali pre nego što upali svetlost, ostade tako za nekoliko trenutaka, sa rukama skrštenim nad poslom, sa bolnim ali uzvišenim osećanjem da su krajnje granice štednje ipak nedostižne. To je samo rastuži, ali ne obeshrabri. Ma kako da su daleke, ma i nedostižne bile, ipak su one dostojnije napora, odricanja i žrtava, nego ma koji drugi cilj koji čovek može sebi da postavi.

Ovako u prvom mraku to joj dolazi potpuno jasno i razumljivo, očiglednije nego danju, kad sunce sja, ili noću, kad svetlost gori.

U njenom sadašnjem životu bez spoljnih događaja i vidljivih pro-mena, kao na vedrom danu, sve je jasno, i daljine izgledaju bliske. A u ovoj polutami, pored ugašene peći, nad svršenim poslom, sve postaje još jasnije i življe. Prošlost se primiče, sećanja iskrsavaju sama. Ceo život, od njegovih prvih početaka, to jest od očeve smrti, promiče pred njom. Ona voli da se seća tih svojih početaka. To je lirsko doba njenog života.

Jer, i najveće pustinja imaju svoje proleće, pa ma kako kratko i ne-primetno bilo.

Tad je jedan san imao vlast nad njom i ispunjavao je maštanjima. Naravno, ne maštanjima o ljubavi ili provodu, nego o sredstvima i načinima kako da se novac steče i stečeno uveća i sačuva.

A sećanja, kad se jednom krenu, ne zadržavaju se kod početka.

22

II

Prvi meseci posle očeve smrti bili su tužni ali veličanstveni kao muzika posmrtnog marša, koja je tužna, ali u isto vreme i radosna što je život takav da može i da živi i da smrtno tuguje.

Već tih dana je Rajkin život počeo da uzima svoj pravac, neočekivano, naglo, i zauvek.

Tada je bila još posve neobična stvar da žensko stvorenje, i još u ovim godinama, samo svršava svoje poslove i lično obilazi nadležstva i pregovara sa poslovnim ljudima. Ali njen je slučaj smatran izuzetnim i priman kao takav. Svi su dobro poznavali tu mršavu devojku, sa žarkim, crnim očima i žutim licem, sirotinjski odevenu, bez ikakve veze sa modom i ženskom potrebom za kićenjem i ulepšavanjem. Svi su znali da je njen otac, gazda Obren, propao i umro kao žrtva svoje dobrote i svoga starog i starinskog shvatanja trgovačke časti. I svi su je tako primali. A ona se u punoj meri i koristila time. Bez jedne izlišne reci i bez osmejka, ona je dolazila pred svakoga sa skromnim molbama ili određenim zahtevima. I svak je nastojao da iziđe u susret i pomogne toj tužnoj devojci na čiju se kuću sudbina naročito okomila. Tako je uspevala da izvrši mnogu korisnu konverziju i zaobiđe mnogu strogost zakona. Za Gospođicu su se nalazila najpovoljnija i najblaža mogućna rešenja, njoj su davani korisni saveti koji se jednom poslovnom čoveku nikad ne daju. Na taj način ona je s vremenom uspevala da vrlo povoljno

23

raščisti stanje koje je ostalo iza oca, da osigura mnoge dubiozne pozicije iz njegovog knjigovodstva, da naplati potraživanja koja su odavno smatrana izgubljenim i da unovči papire koji su kod drugih ležali umrtvljeni u kasi. U tim poslovima bili su joj od velike pomoći njen tutor i kum, gazda Mihailo, i direktor Banke Union, Dragutin Pajer.

Gazda Mihailo je bio čovek bolešljiv i umoran, potomak stare sarajevske trgovačke porodice u kojoj je tuberkuloza imala svoje stalne žrtve, ali nikad nije uspevala da je potpuno zatre. Uvek je poneko iz njihove porodice bio na lečenju u nekom sanatorijumu u austrijskim Alpima ili na moru najpre od sinova i kćeri a sada i od unučadi. I u poslovnom pogledu položaj njihove kuće bio je težak i zamršen. Ali najveća i nekazivana gazda-Mihailova muka bio je njegov najstariji sin. Taj tihi i neobično daroviti mladić, svetački nežnog i lepog tela a nemirnog duha, bio je prvih šest godina najbolji đak sarajevske gimnazije, čudo od deteta, ali tada je počeo da piše stihove, zapustio školu, i još pre mature pobegao u Srbiju. Sada živi u Beogradu kao pesnik i boem. Dugo vremena je išla opširna i uzaludna prepiska između oca i sina, ali sada je i ta veza odavno prekinuta. Bolest, tuga za sinom i poslovne brige oslabili su gazda-Mihaila i istrošili, ali su celom njegovom liku dali neko bolno dostojanstvo; njegovo lice sa velikim, smeđim očima koje su uvek sjajne od svega što čoveka tišti i boli, a što ugled i pristojnost traže da se prećuti, podseća na likove španskih slikara »zlatnog veka«.

Taj gazda Mihailo je činio sve da gazda-Obrenova udovica i ćerka ne ostanu bez krova i hleba i da što manje osete nesreću koja ih je zadesila. U tome su ga pomagali svi Srbi trgovci iz sarajevske čaršije, svi rođaci i prijatelji i poštovaoci nesrećnog gazda-Obrena. Među njima se naročito istakao jedan stranac, direktor Pajer iz filijale peštanske Banke Union. Taj čovek sa nemačkim prezimenom bio je uistini neodređene rase i bez prave narodnosti. Otac mu je bio Nemačkin iz Banata, nastanjen u Osijeku, majka Hrvatica iz plemićke porodice koja je mnogo držala do svoje plemićke titule. Ali njena baba po ocu bila je Rumunka, a baba po majci Mađarica. Obično se u takvim ljudima razne i nepomirljive krvi bore i suzbijaju među sobom, ali u ovom čoveku one su mirno tekle uporedo i davale neobičnu i harmoničnu celinu.

Bio je visok, lep čovek, sa proređenom prosedom kosom, sivih, velikih očiju, širokih, mekih pokreta pri hodu i govoru. Bio je oženjen Mađaricom, bogatom i nastranom ženom koja nije živela sa njim, nego negde na svom očinskom imanju u Mađarskoj. Imali su jedinca sina, lepog dečaka, koji je takođe bio u nekom zavodu u Mađarskoj. I po sposobnosti i po vezama, Pajer je mogao odavno da bude na važnijem položaju nego što je ovaj, možda i jedan od glavnih direktora u bančinoj

24

centrali, u Pešti, ali on ne samo da se nije otimao za to nego je po svojoj želji sedeo u ovom Sarajevu, sa kojim se potpuno srodio i saživeo. Imao je ukusno i bogato uređen stan u Logavinoj ulici. Bio je strastven lovac i dobar igrač tenisa. Imao je lepu zbirku starog oružja i narodnih vezova, dobru biblioteku na nekoliko jezika; kupovao je stare slike i pomagao mlade domaće slikare ne kazujući nikad šta misli o njihovim radovima. Banku, koja je bila jedna od prvih u Sarajevu i imala na samom keju lepu, sopstvenu zgradu, vodio je kao uzgred, mirno, ali dobro i pažljivo.

Direktor je bio ne samo u poslovnim vezama nego i u dugogodišnjem i iskrenom prijateljstvu sa gazda-Obrenom. Posle njegove smrti on je smatrao za dužnost da pomogne njegovu udovicu i ćerku, i da im olakša da se snađu. I činio je to jednostavno, mirno, i bez mnogo reci, kao što je i sve ostalo u životu radio.

Blagodareći tim ljudima i Rajkinoj muškoj istrajnosti, zaostavština gazda-Obrena Radakovića likvidirana je s vremenom na najpovoljniji mogući način i srećno je rešeno pitanje opstanka i održavanja gazda-Obrenove porodice. Svi gazda-Obrenovi poslovi izvan Sarajeva likvidirani su, a firmu Obren Radaković u Sarajevu preuzeo je njegov dugogodišnji poslovođa Veso Ružić, s tim da radi »na treći groš« sa naslednicama. Poslovi su, naravno, utanjili i opadali sve više, ali na ulasku u Veliki Ćurčiluk ostala je mala magaza, tesna, čista, polumračna i prazna, sa velikim, starim natpisom iznad ulaza: Obren Radaković, komisiona i agenturska radnja. Sa svake strane pisalo je još, u zlatnom krugu: Osnovano 1885. godine, a ispod toga dodano je sada sitnim, skromnim slovima: Vlasnik Veselin Ružić.

Taj gazda-Obrenov Veso, kako ga je oduvek ceo svet zvao i koga ni sada niko nije zvao gazda-Veso, proveo je vek svoj pored gazde i nalazio je, posve prirodno, da i dalje ostane u senci njegovog imena, da sačuva ono što je ostalo i da posluži njegovoj porodici. Veso je bio siročić nepoznatog porekla, odnekud sa sela, nedorastao, sitan, punačak i bucmast, ćosav, tankog glasa, velike glave sa rumenim, pre vremena zboranim licem. Taj mali čovek, koji je pored svog moćnog gazde izgledao bez svoje volje i samostalne misli, bio je u stvari istrajan, ćutljiv seljačić. Nosio se skromno ali čisto i lerm. Imao je ženu Soku, isto tako sitnu, plavu i punačku kao što je i on. Živeli su na Varoši, u maloj kućici koja je »pjevala« od čistoće i reda, beloj i urednoj, sa cvećem na prozorima i u minijaturnoj avliji. Dece nisu imali i živeli su nećujno i složno kao dve grlice.

Sada, posle gazdine smrti, on je povazan sedeo u magazi, brižan i sam kao siročić. Bez oslonca na gazda-Obrena, osećao se napušten i nejak, ali je njegova pamet radila koliko je god mogla a sitne oči i male

25

crvene ručice bile su neprestano u pokretu. I u ovoj nesreći on se pokazao ne samo odan nego i, na svoj način, mudar i vest.

Već prvih nedelja Rajka je počela da navraća svakodnevno u ma-gazu. Tu je sa Vesom pregledala knjige i račune i razgovarala o svemu. Bez reci, namrštena i mirna, upoznavala se sa knjigovodstvom, trgovačkom prepiskom i celim načinom poslovanja. Uzalud su joj govorili da to nije posao za žensko stvorenje ni za njene godine. Ona je provodila svakodnevno sat-dva tu pored Vese, ne što ne bi imala poverenja u njega, jer to ne bi nikad niko mogao ni pomisliti, ne što su to poslovi tražili, jer njih sada nije mnogo ni bilo, nego što je htela da uči, da sazna, da vidi kako i sa te strane izgleda taj mehanizam u kome je njen otac ostavio svoj život, a koji je ona sad sve bolje upoznavala obilazeći banke i nadležstva i sređujući svoj i majčin mali i nesigurni imetak. A već samo sedenje u polumračnoj, hladnoj magazi, pored ovoga Vese koji je izgledao kao živa uspomena gazda-Obrenova, njoj je dolazilo kao služenje zavetu koji joj je otac ostavio.

Ali pored magaze i pored onoga što je radila sa poslovnim ljudima i po nadležstvima Rajka nije zaboravljala ni kuću. I tu je s vremenom stala da sprovodi svoju volju.

»Sad je kuća u mojim rukama«, rekla je sebi već posle polugodišnjeg parastosa koji su dali ocu, i u isti mah osetila kako joj nasred grudi zadrhta i zakuca nešto do bola slatko i uzbudljivo kao neko drugo, moćnije srce.

Najpre je majci izložila svoj plan o načinu vođenja kućanstva, ali ne ceo nego samo onoliko koliko se na nju odnosi i koliko ona mora da zna.

- Tatina je želja da štedimo i da tako bar donekle popravimo zlo koje su nam ljudi učinili. Ja sam mu to obećala. Sa tim treba otpočeti odmah. Od sada se neće ložiti velika »vizitna« soba, a ni zemljana peć u predsoblju. Ložićemo tvoju spavaću sobu, u njoj ćeš i inače provoditi dane. Za poslugu, hranu i sve ostalo ja ću voditi brigu od sada. Ti se odmaraj i gledaj ručni rad.

Gospođa Radojka je plakala, kao što bi tih dana plakala ma šta da joj se kaže. Nije još ni shvatila puno značenje tih reci.

Idućeg meseca Gospođica je pozvala Simu, momka, koji je radio oko konja i krave, cepao drva, nosio vodu i obavljao sve one grube poslove koje jedna trgovačka kuća zahteva. On je od gazda-Obrenove ženidbe u ovoj kući. Sam je, bez žene i porodice, krupan, priprost i dobričina, kao stvoren da bude večno sluga i da živi životom svojih gospodara. Stao je pred nju, tarući levom rukom svoje smeđe, rastresene brkove.

- Simo, zvala sam te da ti kažem da se sa tatinom smrti u našoj kući sve promijenilo. Ljudi su nam uzei i što je njihovo i što je naše. I stoga i mi moramo da gledamo kako ćemo i šta ćemo.

26

- Pa, gospojice Rajka, gledaćemo.

- Moraćemo - nastavljala je devojka kao da ga nije ni čula - prodati i konja i kravu, i zato nam neće trebati ni momak.

- Kako?

- I htjela sam da ti kažem da ovdje možeš ostati do 1. januara i da tražiš već sada sebi mjesto.

Simo se okrenu i pogleda oko sebe, kao da traži nekog odraslog i razumnog pored ove devojčice koja ne zna šta govori.

- Pa ja sam mislio da vama baš sada treba muška glava u kući. Ja vas za plaću ne pitam. Sedamnaest godina se navršilo o Mitrovu dne kako sam došao kod pokojnog gazde. I zbog njega, biva, ja vas i gospoju ne bih ostavio za živu glavu, pa kad bih o hljebu i vodi živio.

Glas mu se zamrača i oči napuniše senkama.

Devojka oseti kako joj u grudima nešto zaigra, nešto i slatko i opasno, kao kad se čovek naginje nad veliku dubinu. To je pokoleba, ali odmah zatim pomisli da je to jedan od onih trenutaka slabosti o kojima joj je govorio otac na samrti, ispravi jače glavu i reče hladno, oštrije nego što je htela:

- Znam ja, Simo, da si ti uvijek dobar bio i da te je tata volio, ali sad nastaju takva vremena za nas da je bolje da što prije tražiš sebi mjesto.

Krupni čovek iziđe zbunjeno i tužno, a devojka pozva kuvaricu Re-ziku. I ona je već šest godina u kući. Snažna žena, malo oštra i samovoljna, kao sve dobre kuvarice na svetu. Devojka se još jače ukruti i ispravi, kao za veliku probu.

- Rezika, ti znaš da smo sa tatom izgubili sve. I život u kući mora da se mijenja. Više neće biti kod nas ni gostiju ni velikog kuhanja. Tvoj će posao biti od sada manji, a i ja ću pomagati u kući. Mi skupu poslugu ne možemo više plaćati. Šimi sam već otkazala. Tebe bismo mogli zadržati, ali sa dvadeset kruna mjesečno, umjesto dvadeset i četiri kao do sada. Ako ti je pravo tako, ti bi mogla da ostaneš. Razmisli do sutra, pa ćeš mi kazati. Novac za kućne potrebe odsad će biti kod mene. Za prvo vrijeme ići ćemo svako jutro zajedno u čaršiju.

Nastalo je zaprepašćenje i prava uzbuna ne samo u kući nego i u su-sedstvu i među najdaljim rođacima i poznanicima. Razne rodice su opo-minjale majku da ne pušta da joj ovo nezrelo i samovoljno devojčice gospodari u kući. Ali majka je umela samo da plače ili da se smeši. Došao je gazda Mihailo i savetovao da se ne nagli, jer stanje jeste teško, ali opet nevolja nije tolika da se kuća potpuno zatvori. Devojka je mirno odgovarala da ona najbolje zna šta joj je otac kazao na umoru, i ako još nije punoletna za druge odluke, u svojoj kući može da radi i raspoređuje kako hoće.

O novoj godini, Simo je zaista napustio kuću. Rezika je ostala još dva

27

I

meseca, sa smanjenom platom, ali više nije mogla izdržati. Gospođica je išla sa njom u čaršiju, gde je svakim danom smanjivala izdatke, otkidajući i od količine i od kakvoće kupljenih namirnica. Najposle, Reziki je prekipelo. Plaćući se oprostila sa gospođom, a zatim je po komšijskim kućama pričala da bi volela služiti eskadron husara nego ovo čudovište od deteta, koji će u priču ući ako ovako produži.

Gospođica je uzela jednu devojčicu za ceo kućni posao. Ona je sada sa majkom vodila kuhinju. Rođaci i drugarice, koji su je u početku savetovali, zamorili su se pred njenim uporstvom i pustili je da radi po svojoj glavi. A ona je radila sa planom i strpljenjem. Svaku svoju odluku izvodila je brzo i neumoljivo, ali je o njoj dugo razmišljala pre nego što bi je donela, a između pojedinih odluka puštala je da prođe dosta vremena; vreme joj je pomagalo u ostvarenju donesenih i u donošenju novih.

Dok je bio živ njen ujak, dajdža Vlado, on je još mogao da je odgovori od neke preteranosti u štednji i da je natera da održava koliko--toliko vezu sa svetom. Svojoj sestri, njenoj majci, on je donosio poklone, kako bi što manje osećala

stisnutu ruku i strogu ćud svoje kćeri. Sa njim je još moglo biti i smeha i šale, jer to je bio jedan od onih ljudi kojima se teško odbija ono što traže a lako prašta ono što pogreše. I sama borba koju su on i Rajka neprestano vodili zbog njene štednje i njegovog rasipanja bila je radosna i dobroćudna.

Kad ga najmanje očekuju, on bi banuo u kuću. Rajku bi zatekao u teškom poslu, povezane glave, prasnu i čađavu do lakata.

- Ajde, spremaj se. Došao sam da te vodim na Benbašu, na sladoled. Ima tamo čitavo društvo.

- Bog s tobom, vidiš kakva sam! Lijep dan, pa sam uzela da pretresem i očistim tavan.

- Tavan neće pobjeći. Nego, oblači se! Fijaker čeka.

- Fijaker! E, tako mi boga, ti si zreo za ludnicu!

Pogleda kroz prozor i vidi nove, sjajne kočije i kočijaša sa crvenim fesom na glavi i cvetom na vrhu biča. Sama pomisao da je kočijaš pogođen na sat i da sa svakim minutom čekanja trošak raste, zadaje joj nepodnošljiv bol, kao da krv od nje odlazi kap po kap. Pokriva lice rukama, da ne gleda ni njega ni taj prokleti fijaker i cikne da bi nadvikala njegov smeh.

- Neću, neću da vidim ni tebe ni njega. Vlado, ozbiljno se ljutim.

- Ajde, živ ti ja!

- Bolje da ne živiš kad si takav.

Ali ko može u njegovom prisustvu da se istinski srdi i zadrži ozbiljan izraz /

Po sobi nastane trka i smeh i otimanje. Najposle se pogode: da on otpusti kočijaša (jer to skupo čekanje ona ne može da podnese), a ona će

28

se umiti i obući. I onda odu pešice kroz varoš. On, lep, nasmejan, u belom odelu od japanske svile, sa ružom u rupici od kaputa, a ona, mrka, usukana, sa frizurom koja nema imena i sa suknjom koja je duža pozadi nego spreda. Dešavale su se još luđe i ćudnije stvari, jer sa njim nije nikakvo ćudo bilo isključeno i nemoguće. Jednog jutra osvanuo je kod njih u kući, neispravan, prašan, nasmejan, sa malim jagnjetom u naručju.

— Uvijek mi govorite da ne radim i ne privređujem — kaže smejući se — evo posvetio sam se ozbiljno trgovini i poljoprivredi. Donosim vam prvi plod moga rada.

A kad je seo i ispričao sve, videlo se u čemu je bila stvar.

Sa dvojicom drugova, ovakvih kao i on, otišao je na Vrelo Bosne. Tu su uz piće i svirku presedeli ćelu noć. (»Šta je ljetna noć? Ništa. Dok se okreneš prođe!«)

A u zoru su krenuli u fijakeru natrag u Sarajevo. Putem su naišli na ćelo stado ovaca od kojih su se neke tek bile ojagnjile. Njihov fijaker je teško prodirao kroz gustu, ustalasanu masu koja je mirisala na vunu, mleko i prašinu. Najpre su se ljutili zbog toga, a onda je stvar počela da im biva zanimljiva.

Mladići koji su proveli noć uz pesmu i piće imaju u takva letnja svitanja široko srce i veliku želju za podvizima. Nema te misli koja im u takvim ćasovima ne može na um pasti i koju oni nisu spremni da ostvare. Jedan od drugova ućini predlog da zajednički kupe ćelo stado ovaca, da ga oteraju u Sarajevo i prodaju, a zaradu da podele. Sva trojica se oduševiše. Ćovek koji je terao ovce bio je najamnik i rekao im je da je gazda u Alipašinom Mostu. Kad su stigli do hana kod Alipašinog Mosta, naišli su na jednog debelog i lukavog seoskog špekulanta, koji je najpre odbio tu ponudu veselih gospodskih mladića. Ali kad

su oni ozbiljno i uporno tražili da se »posao svrši«, on poče da podiže cenu. Stvar se svršila fantastičnom prodajom, bar trideset odsto skuplje od pijačne cene. Mladići su istresli sav novac što su imali pri sebi, kupili šezdeset i jednog brava sa jedanaestoro jagnjadi, i poterali svoju stoku put Sarajeva. Ali već putem su se ohladili i pokajali još pre nego što su stigli u varoš. Kako je bio pazarni dan, svratili su na stočni pijac. Tu su tek videli da nije lako prodati toliku stoku odjednom. Kad im je sve dosadilo, ostavili su čoveka da izvrši prodaju. Naravno, sa neizbežnim gubitkom.

Rajka se smejala ovoj ludosti i plakala od jeda zbog lakomislenog gubitka i igre ovih mladića koji bi već trebalo da su gazde i domaćini. Jednako je htela da zna koliko su platili ovce po komadu i koliki će biti gubitak. Ali Vlado se smejao i umesto svakog odgovora unosio joj svoje belo, mirno jagnje u lice.

To jagnje je ostalo u njihovoj kući, pripitomilo se i kao neko psetance

29

živelo sa njima. I toliko su ga zavoleli da nisu imali srca da ga zakolju, nego su ga prodali kasapinu.

Zatim je došla poslednja dajdža-Vladina godina, dvadeset i treća godina njegovog života, ružna, teška, sa dugovima, parnicama, zaplenama, sve gorim životom i, na kraju, sa bolešću. Umro je u Dubrovniku, u hotelu, potpuno sam; zagušila ga krv, drugog dana po dolasku. Hotelska posluga mu je raznela i ono malo stvari od vrednosti što je još imao. I za umiranje je izabrao najskuplji način koji postoji!

Posle toga, Rajka se usamljivala sve više, ni sama ne zna kako to, ni kada, ni zašto. I najbliže drugarice su je sve rede viđale. Prijateljice njene majke dolazile su još jedno vreme. Ali kad je videla koliko se kafe i šećera troši kod tih dokonih razgovora, Rajka je počela da zaključava kuhinjski orman a ključ da nosi sa sobom. Tako su i one počele da izostaju. Jedino su rođaci i rodice, i sa očeve i sa materine strane, još nailazili, po snažnim zakonima rodbinskih veza, koje kod nas traju i onda kad sve ostalo počne da popušta, i po drevnom načelu svih naših građanskih porodica: »kakav je da je, naš je«. Dolazili su sa zlovoljom i sa bojaznima svake vrste, pitajući se vazda na kakvo će neprijatno iznenađenje ovoga puta naići. Jer ta kuća, koja je nekad i zarila i blistala onim toplim izobiljem koje ne zavisi toliko od bogatstva koliko od srca i urođene blagorodnosti domaćina, sada je iz godine u godinu bivala sve hladnija i neprijatnija. Nijedna stvar nije iz kuće iznesena, ali sve ono što se upotrebom troši i što se moglo skloniti, sklonjeno je dalje od ljudskih ruku, nogu, a po mogućstvu i pogleda. Gospođici je izgledalo da stvari koje su zatvorene po ormanima i sanducima štede sa njom zajedno, dok se od onih koje su u upotrebi gubi svaki dan pomalo, jer svaki dodir, svaki pogled tuđih očiju skida sa njih ponešto. One prve su joj dolazile kao kapital koji se sakriven plodi, a sve druge kao glavnica koja se, otkrivena i nebranjena krnji i topi, i sama se troši i izaziva nove troškove oko sebe. Ali i ono što je ostalo u upotrebi menjalo se na neki neobjašnjiv način. Sve su stvari stajale kao pozavađene među sobom. Ne može se kazati da je kuća bila nečista i zapuštena, ali je isto tako bila daleko od one svetle i zdrave čistoće koja blešti i »peva« u srećnim kućama, jer tvrdičenje je jedna od onih strasti koje s vremenom vuku za sobom i fizičku prljavštinu. Ovde se još živelo od ranije čistoće. Ali su se već javljali prvi znaci. U svima prostorijama i oko svake pojedine stvari neprimetno se zgušnjavala atmosfera mrke čamotinje, hladne i skamenjene mrzovolje. Sve

što se nalazilo u ovoj kući gubilo je polagano ali stalno, sa svakim danom i satom, ponešto od svoga sjaja i životne topline i prevlačilo se onom jedva primetnom sivom skramom koja prethodi nečistoći. Na prvi pogled videlo se da se ove stvari čiste samo onoliko koliko je potrebno da se ne može kazati da su prljave; bilo je jasno da se

30

od njih ne traži ništa više do ono čemu imaju da služe i bez čega se ne može biti. Takav izgled primaju s godinama predmeti i prostorije u tekijama, nekim manastirima ili kod osobenjaka samaca koji samo za jednu misao ili jednu strast žive. A takve kuće svak zaobilazi i zalazi u njih samo po nuždi. Osim rođaka u kuću su još dugo vremena dolazili i prosjaci. Treba znati da su tadašnji sarajevski prosjaci bili još od one naročite vrste prosjaka kakvi postoje u svakoj istočnjačkoj varoši.

Postojanje prosjačkog reda ljudi predstavlja, uistini, jednu od onih ustanova koje su zasnovane na osveštanom praznoverju i na lukavom računu, a u kojima bogati ljudi nalaze jevtino umiranje savesti kao i prosjaci svoj neposredni interes. Ali naše staro građansko društvo nije na tu stvar tako gledalo. Za njih to su »božji ljudi«, opšta briga i svačija dužnost. Razna sirotinjska deca, sakata i nesrećna od rođenja, sa ispruženom rukom i nestalnim pogledom, naizmenice zlim i bojažljivim. Glu-voneme, maloumne ili ponesrećene žene koje ne mogu i po opštem shvatanju i pristanku i ne treba da rade. Iznemogli a vedri starci, zarasli u bradu, u odelu od samih zakrpa, sa torbom na leđima i štapom u ruci; oni liče na samog Gospoda iz priča koji je, prerušen u prosjaka, krenuo svetom da kuša ljudska srca, da izvidi ko je dostojan da bude bogat i srećan i ko nije. Svi su oni za svaku bogatu ili samo imućnu kuću neka vrsta dobrih duhova, živ dokaz da blagostanje i napredak traje u toj kući. U njima imućan svet gleda potvrdu »neshvatljivih ali večnih odluka božjeg promisla« prema kome jedni ljudi imaju svega i imaće uvek, a drugi nemaju i nikad neće imati, iako im ceo svet, boga radi, daje.

Imajući svoj utvrđen red kretanja i raspored vremena, oni se pojavljuju u pojedinim kućama U određene dane, gotovo i sate, primaju svoju krajcaru ili svoj komad hleba, kao deo toga dobra i imanja na koji imaju napisano ali sveto pravo, i odlaze dalje, ostavljajući domaćinima svoje blagoslove, koji su više nego prazne reci, i pojačano osećanje sreće zbog svega što je bog dao, što ljudi i zla sreća nisu mogli da uzmu, a što milostinja, sadaka, brani i održava. To prosjačenje kod nas nema isti smisao i jednako značenje kao u zemljama Zapadne Evrope. Njihovi su prosjaci često poročni ljudi, paraziti i varalice, koji traže svoje žrtve, dok su naši (bar po našim istočnjačkim shvatanjima) i sami žrtve, stvorenja koja nose na svojim leđima neminovni deo društvene bede i tim samim bivaju svačiji verov-nici i imaju svoj deo u sreći srećnih i bogatstvu bogatih. Prosjačenje kod nas ima (ili je imalo) svoje objašnjenje, u najužoj vezi sa našim građanskim i čaršijskim shvatanjem ljudske sudbine i našim načinom života i sticanja. Ono predstavlja neku nužnu, drevnu i ustaljenu izmenu između onih koji imaju i mogu i onih koji su unesrećeni i potrebiti, pri-

31

rodan i usvojen način dopunjavanja i ispravljanja onoga što se drukčije nije moglo ili nije umelo ispraviti. Stoga je ono, po prećutoj, drevnoj konvenciji, smatrano kao blagotvorno i opravdano, podjednako potrebno onima koji daju i onima koji primaju.

U ovoj kući prosjaci su u toku poslednjih osamnaest godina primani duševno i darivani obilno. To se znalo. Sada je i to stalo da se menja. Samo, Gospođica je uviđala da u ovom ne može da bude onako preka i gruba kao u pitanju posluge. Njena majka, koja je u svemu popuštala, bila je u ovoj stvari dugo uporna. Za nju je darivanje prosjaka bila ukorenjena svetinja; to je shvatanje ponela iz očinske kuće i našla ga u ovoj u koju se udala. Ona nije mogla zamisliti da se u tu svetinju može dirnuti, dok god ima komadić hleba u kući. Zato Raj ka nije mogla naprečac da prekine sa tom tradicijom, ali je i darivanje prosjaka uzela u svoje ruke, kao i sve ostalo.

Prosjaci su odmah osetili njenu ruku. Ona ih je sada dočekivala na svoj način: strogo, hladno, ispitujući oštrim pogledom ko zaslužuje pomoć a ko ne, tražeći u njihovim dronjcima tragove podmuklo skrivanog bogatstva i u njihovim telesnim nedostacima neiskrenost i pretvaranje. Većina tih prosjaka poznavali su je još kao dete, i pozdravljali je rukom, mumljanjem ili uboškim osmejkom, očekujući uzalud da se i ona osmehne.

Kad utvrdi da je prosjak zaista star i nemoćan i da nema izgovora pod kojim bi ga mogla odbiti, ona zatvara kućna vrata, odlazi u kuhinju. Tu uzme komad starog hleba i tvrđog sira i pođe da mu udeli. Ali, kako je još nesigurna i pravi šegrt u teškoj veštini štednje i tvrdičenja, ona se, dok ide hodnikom, priseti da može naići neki još potrebitiji prosjak, vrati se opet u kuhinju i ostavi sir u orman. Pođe sa samim hlebom, ali posmatrajući ga uz put učini joj se da je komad suviše velik, vrati se opet u kuhinju, prepolovi hleb i polovinu ostavi u kotaricu. I kad već pođe, sa tim što je najposle odredila da je prosjačko, trgne se, uzme ponovo nož i odseče i od toga komada tanku rezu. A dajući ga prosjaku u ruke još uvek posmatra i hleb i prosjakov izraz lica, u želji da tako oceni da li se nije prevarila i dala suviše.

Svaki povod bio je za nju dobar i dovoljan da prosjaka odbije i otera. Jedan je zaboravio da pritvori vrata u avliji, drugi je uneo na bosim nogama blata i ukaljao belu, sitnu kaldrmu kojom se njihova avlija ponosi među sarajevskim gazdinskim avlijama. Jednog dana je opet pročitala u novinama kako je u Parizu umrla neka prosjakinja u bedi i dronjcima, a posle su u njenoj slamnjači našli ušteđevinu od 250.000 franaka. To joj je služilo kao povod da ćelu nedelju dana odbija sve prosjake, grdeći ih da se pretvaraju i da »leže na parama«.

Tako iz dana u dan, iz meseca u mesec. Najposle, desilo se nešto nečuvano i nezapamćeno za gazdinsku kuću u kojoj još ima živo ćeljade. Prosjaci su počeli da dolaze sve rede, pa da izostaju, dok se, na kraju, nisu odbili potpuno. Gospođa Radojka se žalila gorko što joj »ni ubog ni potrebit ne otvara kućna vrata«. Stajala je često pored prozora i uplašeno i zabrinuto gledala na sokak i tada je svojim očima mogla da vidi kako poznati prosjački likovi promiču, zaobilazeći njihovu kuću kao da >>ji kužna ili izumrla. I zbog toga je, kao zbog teškog i nepopravljivog prokletstva, plakala i grizla se gore nego zbog ma kog lićnog odricanja koje je morala da podnosi.

Tako se Gospođica s planom i sve po redu oslobađala svega što je smatrala da joj smeta na njenom putu čiji krajnji cilj nije nikom odavala i nije ni sama jasno i potpuno videla. Tako je došao i rok kad je isticalo njeno osiguranje. Sa početkom nove godine Gospođica je imala da primi dvadeset hiljada kruna od osiguravajućeg društva iz Trsta.

I zaista, krajem januara meseca došao je kod njih gazda Mihailo, njen tutor, jednostavan i tih kao uvek, ali nešto svečaniji, gotovo tronut. Teško je disao od astme koja ga je mnogo mučila i sprečavala u radu. Došao je da joj javi da je društvo isplatilo njeno osiguranje i da je suma položena na njeno ime u Banci Union.

Gospođica je primila vest bez najmanjeg uzbuđenja. Samo se bora među očima udvostručila i pokazivala da misli napregnuto.

Tutor joj je pokazao papire iz kojih se videlo da je društvo isplatilo celu sumu, sa odbitkom taksa i sedamdeset i šest kruna na ime troškova. U isto vreme rekao joj je da društvo, koje je bilo vrlo predusretljivo u celom ovom poslu, očekuje da će Gospođica dopustiti da u sarajevskim novinama iziđe uobičajena zahvalnost na brzom postupku i kulantnoj isplati.

- Dozvoljavam, ali pod uslovom da društvo uzme na sebe ovih sedamdeset i šest kruna troškova. Inače, ne.

Gazda Mihailo je gledao u devojkicu iznenađeno kao čovek koji ne veruje svojim ušima i hoće očima da proveriti ono što čuje. Nastojao je lepo da joj objasni kako je red da pristane da ta javna zahvalnica iziđe u štampi, i kako je nemoguće vezivati to sa troškovima koje po pravilima mora stranka da snosi. To svi rade i društvo je to potpuno zaslužilo; uostalom to nju, Rajku, ne stoji ni pare.

— Mene ne stoji, ali društvu koristi, i za to treba da mi plati, ako hoće da iziđe stvar u novinama.

Gazda Mihailo je izišao, kašljući i prevrćući u glavi čudne misli o ovoj devojci. Zahvalnica nije izašla. A gazda-Mihaila su čekala nova, veća iznenađenja sa njegovim kumčetom.

Jednog dana, malo posle toga, Gospođica je navratila u gazda-Mi-

32

33

hailovu magazinu i pošto ga je zatekla samog saopštila mu je kratko i jednostavno da ona namerava da se koristi zakonom koji joj daje mogućnost da, s obzirom na izuzetne prilike, traži da već sa osamnaestom godinom bude proglašena punoletnom. Ona je pobrojala sve razloge koje će izneti sudu: radnja koja je ostala opterećena iza očeve smrti, tutorova bolest i zauzetost sopstvenim poslovima, stara majka koju izdržava, spremnost i volja da sama vodi poslove koji bi u tom slučaju krenuli življe i bolje. I sada moli za njegov pristanak.

Gazda Mihailo je gledao u nju svojim umornim i pre vremena ostarjelim očima u kojima se odražavalo bolno iznenađenje i čuđenje. Stao je da savija cigaru i gledajući u svoje prste rekao mirno:

— Dobro, dijete, je li tebi štogod krivo bilo kako sam ja do sada vodio vaše poslove?

— Nije, kum-Mihailo, bože sačuvaj! Samo, i sam vidiš kako stoje naše stvari. A zašto, kod mene mlade i zdrave, da se ti mučiš još i našim brigama? Ja ću tebe uvijek priupitati za savjet, ali bolje je da sama svršavam naše poslove. To je bila i tatina želja.

Gazda Mihailo gleda u devojkicu kao da je sada prvi put vidi i sa naporom traži u njenom licu crte deteta koje je nekad poznavao.

Najposle, dao je pristanak. Za sve ostalo pobrinula se Rajka. Šest nedelja posle toga razgovora, advokat joj je doneo odluku suda kojom se proglašava punoletnom.

Gazda Mihailo je, kad mu je to saopšteno, primio stvar lepo, ne pokazujući negodovanje i krijući zabrinutost.

— Ti si sada - rekao joj je tiho i svečano - po zakonu slobodna da upravljaš onim što je tvoje ali za mene ti si kao i moje rođeno, i ja te od svoje djece ne dvojim. Što god vam bude trebalo, moja vam pomoć i moj savjet neće usfaliti. To znaj.

Gospođica je zahvalila, ali se nije izjašnjavala o načinu na koji misli da rasporedi i upotrebi novac koji je primila od osiguranja. Uopšte, ona je u poslednje vreme sve manje govorila o poslovnim stvarima sa svojim tutorom. Sad je potpuno izbegavala takav razgovor. Ona je razgovarala samo sa onim ko joj je bio potreban i samo o onome o čemu je htela da govori. Bez potrebe nije nikom ni »dobar dan« nazivala, ni ranije, a pogotovu ne sada kad je došla do svog kapitala.

Ne samo gazda Mihailo nego i direktor Pajer i najstariji i najiskusniji trgovci čudom su se čudili sa koliko je pažnje Rajka primila svoj novac od osiguranja, kako ga je brzo, vesto i neprimetno razmestila, po svima osveštanim pravilima čaršijskog gazdovanja. A Gospođica je išla svojim putem na kome je nisu mogla zbuniti ni pokolebati ni laskanja ni prekori, isto kao što je nisu mogli zaustaviti nikakvi obziri. Njen novac je proradio.

34

U stvari, njen novac je radio već od nekog vremena.

Svi su приметili da Gospođica već odavno ne radi na likvidaciji očevog nasleđa i osiguranju svoje kuće, nego na posve novim poslovima koje je sama zamišljala i vodila. Pa ipak, svi su joj i dalje izlazili u susret, primali je preko reda i izuzetno ljubazno, kao gazda-Obrenovo siročić.

Ali sada, kad je njen kapital naglo porastao, ona je imala manje potrebe da obija tuđe pragove. Za ovo nekoliko godina upoznala je ljude, ustanove i poslove; sad je mogla sama da prati novosti i promene na sarajevskom novčanom tržištu, i to ne na onom velikom i javnom, nego na onom malom i tajnom ali živom, koje je za većinu ljudi nevidljivo, ali koje dobro poznaju nesrećni i poročni ljudi, robovi teških kamata i neumoljivih rokova.

Uostalom, ljudi su počeli da traže nju.

35

III

Sarajevo oko 1906. godine! Varoš u kojoj se ukrštavaju uticaji, me-šaju kulturne sfere i sukobljavaju razni načini života i oprečna shvatanja. Ali sve te razne i različite klase, vere, narodnosti i društvene grupe imaju jednu zajedničku crtu: svima treba novca i svima mnogo više od onoga što imaju. Pre svega postoji velik procenat sitnog sveta koji nema ni najpotrebnije. Njihov život i nije drugo do pusta želja i večita potraga za novcem. Ali i od onih koji nešto imaju, ili tako izgledaju, svak želi više i lepše od onog što ima. Oduvek je Sarajevo bilo varoš novca i potrebe za novcem, a sada je to više nego ikad. Ovaj naš građanski svet, i inače nasledno opterećen turskim navikama nerada i slovenskom potrebom za ekscesom, primio je sada još i austrijske formalističke pojmove o društvu i društvenim obavezama, po kojima se lični ugled i klasno dostojanstvo čoveka zasnivaju na određenoj veličini

neproduktivnih, besmislenih troškova, često samo praznom i smešnom luksuzu bez duha i ukusa.

Teško je zamisliti varoš sa manje novca i slabijim izvorima zarade a sa većom žeđi za novcem, sa manje volje za radom i veštine da se privredi, a sa više želja i prohteva. Mešavina istočnjačkih običaja i srednjoevropske civilizacije stvara ovde jedan naročit oblik društvenog života u kome se domaći svet takmiči sa došljacima u stvaranju novih potreba i prilika za trošenje.

Nekadašnji običaji uzdržljivosti kod siromašnih i štednje kod imućnih klasa sad su potpuno izbleдели. Ukoliko

37

ima još ljudi sa starim čaršijskim navikama skromnosti i strogim načelima male zarade ali velike štednje, oni stoje po strani od svakog društvenog života kao smešni ostaci davno prošlih vremena.

Usred takvog društva u kome je hitna i velika potreba za novcem isplela nevidljivu ali gustu i nerazmrsivu mrežu dugova i pozajmica u svima mogućim visinama i najraznoličnijim oblicima, počela je Gospođica da stvara svoj kapital. Takvih kao ona, kojima manje treba nego što imaju, bilo je malo da su se na prste dali izbrojati, a onih kojima treba novca, jer nemaju za najpotrebnije ili jer troše više nego što mogu, bilo je na hiljade. Ne ulazeći dublje u društvene odnose i ne tražeći stvarne veze između uzroka i posledica, ona je zaključivala po onome što se vidi na površini, kao što obično rade žene i svi ljudi koji su pod vlašću jedne velike strasti; a ona je bila i jedno i drugo. Njoj nije trebalo mnogo pa da ćelu ovu varoš i sav život oko sebe počne da smatra svojim lovištem i da zaboravi na sve osim na svoju žudnju za plenom. Još prvih godina Gospođica je u očevoj magazi počela da prima ljude i žene kojima treba hitna pozajmica. Stvar je počela skromno i bezazleno, ali se razvijala brzo i opasno, naročito docnije, kad je došla do novca od osiguranja i postala punoletna. I dok je Veso, i ne pomišljajući na njene planove, poslova na sitno, cenjkajući se sa seljacima za dve-tri lisičje kože, Gospođica je počela da oseća slast koju takvim kao što je ona daje »para koja se koti«, ono hladno pijanstvo koje potajno greje i obasjava zelenaše po vlažnim magazama, bolje od sunca i lepše od proleća. I kad je poslovanje sa zajmovima stalo da se grana i broj poseti-laca da raste, ona je počela da ih prima ne samo u magazi nego i kod kuće. Naravno, to je važno samo za izabrane, važnije i odličnije mušterije[^]

Štura i nevesela kuća, bez smeha i razgovora, bez topline i ukrasa, koju su i prosjaci zaobilazili, počela je da prima nove, neobične pose-tioce. Tu se moglo videti kako su različni ljudi koje nevidljivim koncima privlači novac i potreba za novcem.

U prvo vreme svaka poseta je za mladu devojkku bila događaj za koji se naročito spremala i koji je dugo pamtila, ali s vremenom, kako je broj onih koji dolaze zbog svojih potreba bivao veći nego što je želela, primala ih je sve nehatnije, sa sve manje obzira i sve više opreza i strogosti. (Brzo je upoznala ljude koji, gonjeni prekom nuždom ili nekom svemoćnom strašću, očajnički traže novac na zajam, i uvidela koliko je takav čovek slab i nemoćan, spreman na sve, i da se prema njemu ne mora imati ni poštovanja ni obzira. To joj se otkrilo samo od sebe, još u početku njenog rada, i tim saznanjem ona se obilno i bezobzirno koristila.)

Zimi i leti Gospođica sedi u onom gotovo praznom predsoblju, pored

malog stola na kom nema ni jedne knjige, ni jednog parčeta hartije, samo starinska mastionica sa jevtinim perom koje potiče još od njenog đaćkog vremena. Sedi na prostoj, tvrdoj stolici, a pored nje svega još jedna, još manja i tvrđa, za posetioca. Prostorija se ne loži ni za vreme najveće studeni.

»Nemojte skidati kaputa«, kaže tada obično Gospođica posetiocu, i dodaje sa nečim osvetničkim u glasu, »jer kod mene se ne loži.«

I pošto ga je tako postavila u najneprijatniji i najnepovoljniji položaj po njega, ona ga pita šta želi, strogo i začuđeno kao da je pogrešio i kućna vrata i ličnost sa kojom govori.

U većini slučajeva razgovor se zaista i svršava tako da posetilac iziđe praznih šaka, pošto je prvo istresao pred Gospođicu ćelu svoju muku i potrebu. Kod onih retkih koji nešto postignu, ćela stvar se odlaže do sutra. A sutra na njenom pisaćem stolu može da nađe hartiju sa ispisanim uslovima za kratkoročni zajam. Već prema dužini roka, obaveza glasi uvek na sumu za deset do trideset odsto veću nego što dužnik stvarno prima na ruke. Ostali ušlo vi su u potpunoj saglasnosti sa zakonom, to jest na njegovoj krajnjoj granici. Isplata se ne vrši nikad tu u kući, nego u Vesinoj magazii, ili čak posredno; često vrlo zaobilaznim putem, kod nekog sarafa tamo negde pred Imaretom ili kod nekog neuglednog trgovčića koji sedi u polupraznoj magazii, na izgled pustoj i siromašnoj. Jer, duboko ispod vidljive i bučne površine društva koje živi, troši, uživa i rasipa, postoji i nevidljiva, tanka, čelična i čvrsta mreža zelenaštva, nema, bezimena i moćna organizacija onih koji su u životu ostavili sve što je izlišno i sporedno a našli put ka onome što je, po njihovom shvatanju, bitno i osnovno u društvu, onih koji svoju jedinu strast zadovoljavaju na račun bezbrojnih, sitnih i krupnih strasti i potreba svega ostalog sveta.

Ali kod većine tih posetilaca ne dolazi ni do stvarnih, ozbiljnih pregovora. Po nekom nerazumljivom, ali sigurnom nagonu, Gospođica prekine čoveka već u polovini njegovog izlaganja svojim jakim i zvonkim glasom, izjavljujući da su ga pogrešno uputili, da je ona imala nešto novca, ali da ga je već dala prijateljima na zajam. Obično tada »stranka« iziđe iz te zimi hladne a leti zagušljive prostorije, razočarana neu-spehom, ali zadovoljna što se oslobodila prisustva te krute devojke sa prodornim pogledom i atletskim stiskom ruke. Samo u izuzetnim slučajevima stvar je tekla drugačije. I te je slučajeve duže pamtila.

Jednog februarskog dana ulazi lepa i visoka žena, u dugom kaputu od crne čoje, opervaženom oko vrata i ruku smeđim, skupim krznom. Na glavi joj mala šubara od istog krzna. Belo i nežno lice, sa plavim očima, lako porumenelo od studeni i mokro od izmaglice. Ona je stran-

kinja, Poljakinja poreklom, ali odrasla u Bosni. Muž joj je Hrvat, državni činovnik, kicoš gordog i otmenog držanja, poznat kao ljubitelj i kocke i vina i veselih žena. Gospođica ih poznaje iz viđenja i po imenu.

Zbunjeno i nevešto mlada žena otpočinje razgovor, a onda, ostavljajući po strani svaki obzir i svaki pokušaj veštine, počinje da kazuje u čemu je stvar. Njen muž je izgubio na kartama, u oficirskoj kasini, veću sumu; dao je časnu obavezu da će je isplatiti u roku od dvadeset i četiri sata. Ona je telegrafisala roditeljima i bratu koji je industrijalac u Poljskoj. Ima i drugog brata u Americi,

koji im je već pomogao u sličnim nezgodama, ali ovde je u pitanju rok. Suma nije ni tako visoka, hiljadu i dve stotine kruna, i dobiće je sigurno za nedelju-dve dana, ali je neophodno da se novac položi još do sutra ujutru. Njen muž je pao u neku vrstu mračne apatije i preti da će učiniti najgore. Ona mora da ga spašava i zato ne bi gledala na procenite i uslove.

- Nije vas dobro uputio onaj ko vas je poslao meni, gospođo. Ja nemam novca za davanje na zajmove. Što sam imala to sam razdala prijateljima i sada čekam da mi vrate.

Žena se malo podiže.

- Gospođice, molim vas! Meni su rekli da vi možete.

- Pogrešno su vam rekli.

- Gospođice, ja još u vas imam nadu. Samo vi nas možete spasti. Sad se devojka pomače sa svoga mesta kao da želi da tako prekine neprijatan i uzaludan razgovor. A žena, kao da je samo na to čekala, brižnu u glasan plač, raširi ruke pa ih onda sklopi pred samim licem iznenađene devojke.

- Gospođice, ovako vas molim, sklopljenih ruku, kao bog što se moli.

Da bi se izmakla, devojka se usturi što je mogla više na stolici, a mlada žena kleče i celim gornjim delom tela pade na njena kolena. Kroz plač su dopirale njene reci:

- Vratićemo sve! Za božju ljubav, ne dajte da propadnemo! Prekli-njem vas! Posle prve zabune Gospođica izmače i kolena, ali žena, kao pose-čena, pade licem na njene cipele i obuhvati rukama njene noge iznad članaka. Gospođica se brzo diže, odgurnuvši iza sebe stolicu.

Sad je sa visine gledala kraj svojih nogu savijenu ženu koja se tresla od grčevitog plača. I tada oseti kako joj u grudima nešto slatko i toplo zaigra, kao neko drugo i veće srce. Sagnu se malo kao da hoće da je pridigne i uteši, ali onda se predomisli, trže već ispruženu ruku natrag, i progovori tankim, neprirodnim glasom:

- Nemojte, gospođo,... nemojte! Pogrešno su vas uputili, verujte.

Vama je svaki minut dragocjen i bolje bi bilo da požurite i potražite novac tamo gdje ga možete dobiti.

Dugo je trebalo dok se nesrećna žena digla, još jednako mucajući:

- Gospođice, molim vas... preklinjem vas, spasite nas! On će se ubiti!

To je ponavljala sve do izlaza, a onda se odjednom uspravila, obrisala lice, popravila kosu, i bez pogleda i pozdrava izišla.

Gospođica je ostala zbunjena i kao malo postidjena, negde duboko u sebi i jedva osetno. Ali su odmah naišli neki poslovi, i ona nije imala kada da misli na lepu, nesrećnu gospođu, niti se brinula za njenu dalju sudbinu. Znala je samo da se gospodin nije ubio, jer ih je petnaestak dana posle te posete videla kako šetaju obalom pored Miljacke, držeći se ispod ruke, čvrsto priljubljeni jedno uz drugo. Bili su slični stasom i rastom, kao brat i sestra, i savršeno ode veni, kao da ih je neko isekao iz modnog žurnala.

Ali bilo je i drugačijih.

Jednog dana (bilo je leto, suša i zapara) našao se u predsoblju na maloj stolici žandarmerijski oberlojtnant Karasek, češki Nemač. Služio je u jednoj varošici nedaleko od Sarajeva i bio je poznat veseljak iz sarajevskih noćnih lokala u koje zalaze oficiri. Zbog svoga neurednog života i još neurednijih finansija, bivao je i premeštan i kažnjavan, sad je stajao pred prisilnom ostavkom.

Bio je pun čovek, krupnih, smeđih očiju i jake, ugojene šije. Za~ brekao u crnoj uniformi. Od njega se širio miris oficirskog sapuna, po-mešan sa zadahom konjaka. U desnoj ruci par novih, žutih rukavica od jelenske kože. Govorio je nemački, i otpočeo je tonom lažnog samopouzdanja koji je tako svojstven alkoholičarima.

— Meni treba novac, gospođice. Veća suma. Hteo bih da znam kakvi su vaši ušlo vi. Dve hiljade kruna na tri meseca. Mislim da moje garantije zadovoljavaju.

Ali mu Gospođica ne dade da iznese u čemu su njegove garantije, kako ne bi pomislio da ga ona odbija jer su nedovoljne, i kako se ne bi izlišno produžio razgovor.

— Izvinite, gospodine, ali ja novca za zajimanje nemam.

- Nemate?

— Nemam, gospodine, niti sam imala. Bila je, i to davno, svega jedna manja suma, od mog osiguranja, i tu sam dala pod interes. To je sve.

Oficirova sigurnost se topila.

- Sve?

— Sve, gospodine.

- Sve! - ponovi oficir, premesti rukavice iz jedne ruke u drugu i steže ih još čvršće.

40

41

i

- Ma kakvi bili ušlo vi koje biste imali... ja bih sve prihvatio.

- Žao mi je, gospodine, ali nemam ni uslova ni novca.

Oficir ne odgovori ništa, samo je grčevito mesio rukavice u desnoj ruci. Na temenu koje je počelo jako da ćelavi javiše se sitne graške znoja, kao rosa. Gledao je ukočeno nekud u stranu, mimo Gospođice, kao da traži nekog iza nje. Da bi prekinula i mučno ćutanje i to gledanje, ona se prva diže. Jer, lakše je podneti i najneprijatniji pogled nego oči koje gledaju uporno pored nas. Tada se i oficir trže, gotovo postišeno, iskašlja se, prihvati kapu sa stola, lako i nečujno sastavi pete.

- Onda, ništa. Hvala, gospođice. Zbogom!

Iduće nedelje je sarajevska »Bosniše Post« donela kratku vest, najsitnijim slovima štampanu, daje oberlojtnant Karasek »naglo preminuo, za vreme službenog puta, u Tarčinu«.

I bez raspitivanja Gospođica je saznala da se oficir otrovao i da su dvojica sarajevskih zelenaša ostali sa beznadnim potraživanjem, svaki po nekoliko stotina kruna. Bila je zadovoljna što nije dala novac, jer je bilo očigledno da bi oficir sa njenim novcem isplatio manje dugove a ostatak potrošio i da bi posle dva-tri meseca učinio ovo isto, samo bi ona ostala kao glavni verovnik. Pa ipak joj je bilo neprijatno sećanje na oficira, na njegove mehaničke i odsutne odgovore, mrtve i kratke kao jeka, na njegov pogled koji ne vidi. Dugo posle toga dešavalo joj se da se seti oberlojtnanta. I to obično biva u trenutku kad nekom licu koje traži novac daje svoj uobičajeni odgovor kako nema i kako nije ni imala. Tada uplašeno pomisli da će čovek ustati, sklopiti pete i reći:

- Onda, ništa. Hvala, gospođice. Zbogom!

Međutim, ono lice se digne na drugi način i sa drugim recima, a Gospođicu mine neka nelagodnost.

Ljutila se zbog svega toga na samu sebe, zaboravljala ćelu stvar, pa ipak se te mučne i besmislene bojazni nije mogla potpuno da oslobodi i da pri rastanku sa nekom »strankom« ne oseti strepnju da će se sada pred njom ponoviti oficirov pokret, praćen njegovim recima. Trebalo joj je dosta vremena da sve potpuno zaboravi.

Tako se u počecima još izdvajaju pojedini posetioци, kao zasebni slučajevi, izuzetni i zanimljivi po svojoj sudbini, ali s vremenom svi se oni sve gušće zbijaju u dugu i bezobličnu povorku, u sivu masu bez lica i imena, kojoj treba novaca.

Uostalom, Gospođica je i sama ubrzo uvidela da neće moći nastaviti ovako, da u svojoj kući i lično prima svakog klijenta. Stvar je i suviše izišla na glas (naravno, ne javni glas, nego onaj koji se širi samo šapatom i samo među upućenima). Stari prijatelji njenog oca opomenuli su je nekoliko puta. Tada su se ti posetioци okrenuli od njene kuće, uputili ne u njihovu magazu gde je Veso, nego u jednu malu radnju u Ferhadiji

ulici, koju drži sarajevski Jevrejini Rafo Konforti. Sad su tu dolazili svi oni koji su »trenutno u neprilici« i koji traže manje pozajmice »na heftu« (na nedelju), to jest koji su spremni da za svakih deset kruna vrata posle nedelje dana dvanaest ili, ako to ne mogu, da plaćaju po jednu krunu na deset kruna i na nedelju, sve dok ne vrata ceo dug sa utvrđenim interesom. To su te smrtonosne zamke koje rasipnicima i ljudima koji su u velikoj potrebi izgledaju kao spasonosna pomoć i izbavljenje.

Stranke je primao Rafo u svom dućanu, ali za upućene nije bila tajna da novac koji se ovde pod takvim uslovima daje na zajam pripada Gospođici, isto kao što su dobro znali da ne može biti Rafin.

Ovaj Rafo Konforti bio je rumen, težak i pregojen čovek, iako još mlad. Odrastao u beđi, jer mu je otac bio krpedžija sa mnogo dece, on je već kao šegrt u jednoj galanterijskoj radnji počeo da trguje na svoju ruku, da se lepo nosi i fantazira o smelim planovima i velikim zaradama. Tada je među sarajevskim Jevrejima sefardima važio kao preduzimljiv ali neozbiljan mladić suviše živahna duha i bujne mašte. Kad se oslobodio, otvorio je u Ferhadiji ulici sopstvenu radnju. To je bila mala, napola prazna magaza u kojoj je prodavao i svašta i ništa. Obično je zakupljivao »partije« demodiranih ili izbledelih pomodnih artikala i prodavao ih uz veliku i kod nas dotle nepoznatu reklamu, pismenu i usmenu. Robu bi izložio svu na dve široke tezge pored dućanom.

Izlepio bi sve zidove i prozore svoga dućana crvenim i zelenim plakatima:

»Okazion! Obaramo cijene! Okazion! Samo još danas!« »Likvidiramo sa gubitkom! Iskoristite današnji dan!« A najveću reklamu vrši Rafo sam koji se, onako pun, crven u licu i nasmejan, vrti kao čigra i stvara oko sebe vrtlog od smeha i razgovora. Pri govoru stalno polaže raširenu ruku nasred grudi i ponavlja: »Časti mi i imena! Časti mi i sreće!«

Sve što se desi u varoši, svaka reč koju neko kaže u prolazu, sve je to za njega povod za šalu, razgovor, viku i reklamu.

- Ne varaj narod, Rafo! - kaže neki šaljidžija, u prolazu, Konfortiju koji upravo hvali neke stare kravate dvojici neodlučnih mušterija.

- Šta? Šta?

Rafo ostavlja odmah onu dvojicu, istrčava na sredinu ulice, udarajući dlanom o dlan, ispreči se pred čoveka i ne da mu dalje. Njegove crne, španske oči zalivene su vlažnim sjajem, njegovo uzbuđenje jače od istinskog.

- Šta?! Ja varam narod? Ja! Časti mi i sreće mi, likvidiramo sa gubitkom od 10% - više Rafo govoreći uvek u množini.

- Dobro, Rafo! Zna se! - kaže onaj i hoće da prođe, ali ga Rafo hvata za obe ruke.

- Šta se zna? Šta se zna? Uđi, uđi u radnju da ti pokažem fakturu.

42

43

Faktura govori, gospodine! Ali da se kladimo! Pedeset kruna po-lažem, pedeset mojih sirotinjskih na tvojih pet gazdinskih i kladim se: da sa gubitkom radimo. Rafo pritrčava širokoj tezgi, prihvata teatralnim pokretom kravatu, rasteže je i unosi čoveku u oči.

- Vidiš ovo? Đubre neka je a ne roba, ako ne radimo sa gubitkom. Uđi da vidiš fakturu, kad ti kažem, pa ako ispadne da lažem, sve ću ovo da razdijelim narodu ban-badava.

Svet se zaustavlja, smeje, uživa u ovom prizoru koji se tako često ponavlja. A uvek ima poneko ko to prvi put sluša, i uvek poneko kupi nešto.

Takvi su bili počeci ovoga Rafe Konfortija. S godinama, on se uozbiljio, postao teži i teže pokretan; naročito otkako se, pre tri godine, oženio iz dosta imućne i vrlo ugledne porodice u Travniku. I ta njegova ženidba je bila neobična.

Devojka, koja je bila lepa i jedinica u oca, zagledala se u živahnog mladića na nekoj jevrejskoj zabavi u Travniku. Kad roditelji nisu hteli da čuju o Rafi kao zetu, devojka je pobjegla za njega, bez opreme i miraza. To je bila prva otmica, sa pucanjem iz revolvera (naravno u mrak a ne u meso), sa trkom, uzbunom i policijom. Uspeli su da se dokopaju Sarajeva. I roditeljima nije ostalo drugo do pristanka. Sad već imaju dvoje dece. Ali tast još neće da im oprostí potpuno. Pomaže ih, ali pomalo i preko trećeg lica.

Konforti je bio jedan od prvih Rajkinih klijenata, u vreme kad se tek bio zaducao. Najpre mu je davala novac u malim iznosima, sa velikim nepoverenjem, uz mnogostruke garantije. Ali s vremenom se pokazalo da je on, i pored svega svoga šegačenja, i manje nastran i više sposoban nego što izgleda.

Još pre dve godine, u samom početku, Rafo se pokazao u njenim očima kao čovek koristan i dalekovidan.

Jednog dana, u oktobru 1908. godine, on je svratio sa prvim mrakom kod nje da zatraži produženje roka.

Dani su bili neobično topli i lepi. Prozor je bio otvoren. Iz te mlake noći dopirala je neobična buka i mešala se u njihovo jednolično računanje. Vazduh je treptao svečano i stravično. Na svima katoličkim crkvama zvonila su sva zvona. Sa razlivenim vazdušnim talasima zvonjave sudarali su se i mešali gromki i svečani glasovi neke himne koju je nevidljiva masa manifestanata pevala glavnim ulicama, u toplom, gotovo letnjem mraku.

Gospođica je osluškivala.

- Čujete? Zna li šta je ovo? - pitao je Rafo tiho, sa uzbuđenjem u glasu, nagnut na stranu odakle su dolazili šumovi.

44

- Pa, znam... aneksija - odgovori Gospođica bez mnogo oduševljenja.

- Jeste, proglašena je aneksija Bosne i Hercegovine, ali u isto vrijeme počela je mobilizacija, Teilmobilisation. Šalje se vojska na srpsku, pa i na rusku granicu. E, vidite, sad treba kupovati dukate.

- Pa to svak zna i to će svi raditi.
- E, vidite, nije tako - upade joj Rafo u reč - nije tako. Ne zna to baš svaki čovjek, a i od onih koji znaju neće svaki raditi tako. Nisu ljudi pametni, gospojica, a i lijeni su i nemarni. Osim toga, nemaju svi ni gotovu paru. Evo, i ja znam to i govorim vam, ali ne kupujem, jer nemam čime. Gospojica, vi imate; kupite što više zlata, preklinjem vas, kad vam je bog dao i kad možete. Uložite sve što imate likvidno, nećete se pokajati. A za mjesec-dva dana vidjeće se hoće li biti rat ili neće. Ako bude, zadržaćete dukate umjesto papirnog novca; ako ne bude, prodaćete na vrijeme i sa profitom. Poslušajte me, govorim vam kao prijatelj, nećete zažaliti. Ako hoćete, i ja ću za vaš račun kupovati dukate. Ne tražim vam ni pare provizije, nego odredite docnije sami, prema diferenciji.

Konforti je govorio sa uzbuđenim pokretima, oči su mu bile tako sjajne da su izgledale malo zrikave, a iz celog čoveka izbijala je velika žalost što nema svoje gotovine da sam izvrši jednu lepu i sigurnu operaciju.

I Gospođica je oprezno i polagano kupovala dukate, ponajviše od muslimanskih žena. (Docnije je žalila tu opreznost i sporost.) I Rafo ih je nabavljao za njen račun. A negde u januaru mesecu iduće godine, kad je aneksiona kriza bila na vrhuncu, Rafo je odjednom, kao lovački pas, dao znak da treba prodavati.

Gospođica se opirala i lomila, jer je zlato neprestano raslo. Ali Rafo je nestrpljivo i uporno savetovao da se odbaci što pre, još dok raste, jer će kroz nedelju-dve dana svakome biti jasno da do rata neće doći, a tada će dukat početi naglo da pada. Gospođica je uzela srednje, žensko i kukavičko rešenje: prodala je polovinu, sa dobitkom od 30 do 45%, a sa drugom polovinom je čekala da vidi šta će biti. Posle dve nedelje zlato je zaista naglo palo i ona je još nekako uspela da ga odbaci sa dobitkom od 10-15%. To je umanjilo srednji dobitak na ovoj operaciji, ali joj je u isto vreme pokazalo da je Konforti čovek na čije se mišljenje može osloniti. Dala mu je proviziju od 1%.

Taj Rafo je, dakle, sada u početku 1910. godine, uzeo na sebe ceo vidljivi deo Rajkinog posla. Oko njegovog dućana nema već odavno ni one vike ni šarenih plakata, jer on i ne živi više od bučnih »okaziona«, nego od šaputavih poslova koji se ne vide i ne čuju. U radnji se nalazi nešto robe, tu je i jedan mladi pomoćnik, ali glavni posao vrši sam Konforti iza jedne staklene pregrade, gde ima svoj pisaći sto, malu peć

45

i veliku kasu. Tu dolaze ljudi kojima treba hitna pozajmica, prošapću sa gazda-Rafom, ostave nakit koji su doneli kao zalog ili sigurnu obligaciju, prime novac i izlaze iz dućana sa osećanjem velikog olakšanja. Jer, takvi su svi rasipnici: kad pod pritiskom nužde ili strasti nađu ono što im trenutno treba, oni imaju iluziju da su savršeno i zauvek resili sva pitanja koja ih muče.

A jedanput mesečno odlazi Rafo, onako kratkonog i otežao, čak na drugi kraj varoši, kod Gospođice. To je najduža šetnja njegova, čitav podvig, isto kao što je obračun sa Gospođicom najteži deo posla. Jer pri obračunu sa Gospođicom, koja, kao što se Rafo kleo, »skroz vidi«, ne pomažu ni zakletve čašću i imenom, ni najiskreniji usklici, ni najživlji pokreti, nego samo tačne brojke, zasnovane na stvarnoj podlozi.

Godina 1912, sa balkanskim ratom, donela je ponovo krizu i jedan od onih poremećaja u kome se gubi i dobiva. Gospođica je i ovoga puta bila na strani koja dobiva. U ortakluku sa Konfortijem, izvela je opet jednostavnu a lepu

operaciju sa dukatima koje su kupovali od udovica ili od begovskih sinova koji gospodski žive a ne rade i ne zarađuju ništa. Ali ovoga puta dobitak je bio mnogo manji, jer krize nisu više bile onako oštro određene, sa početkom koji se jasno vidi i svršetkom koji se da naslutiti, nego su postale zamršene i latentne, uvlačile se u sve grane života, prividno nestajale pa se odmah opet javljale i protezale do unedogled.

Tako su Gospođici brzo i neosetno prolazile godine. Vreme muči i zamara samo one koji žive zauzeti jedino ništavnim brigama o svojoj ličnosti i svojim uživanjima, ali ono je kratko i neosetno onima koji, zaboravljajući sebe, rade na ma kakvom poslu koji ih prevazilazi; me-reno veličinom jednog smelog i neostvarljivog sna, ono gotovo i ne postoji. A Gospođica već godinama živi sa jednim velikim snom koji sve ostalo u životu zasenjuje i čini sporednim. Njen san je oduvek: da svojim radom osveti i pokaje oca. Kad već nije mogla da ga spase, onda da ostvari, bez obzira i milosrđa prema sebi i prema drugima, bar njegov zavet, onako kako ga je ona shvatila. Taj njen san je s vremenom rastao i menjao se i po ciljevima sa kojima je išao i po sredstvima kojima se služio, a da ni sama nije to primećivala. On je sada imao i svoje ime, zvao se: milion.

Jedanput je negde pročitala da je neki američki milijarder, koji je počeo kao prodavač novina, rekao: »Treba steći prvi milion; posle sve ide lako. A samo onaj nije milionar koji to neće da bude. Treba hteti. U tome je sve.« Ta površna i možda izmišljena novinska beleška nju je obasjala i podigla. U tom trenutku je ono što je oduvek želela i osećala

46

dobilo svoje ime. Milion! To je sada lebdelo pred njom kao zvezda koja se ne gasi ni danju ni noću, čak ni u snu. Zagledana u taj daleki, zlatni cilj, ona je radila i štedela, mislila i snovala u svojoj pustoj kući, koja je sve više ličila na grobnicu. Daleko je, vrlo daleko od tog cilja, ali utoliko je slađa štednja i svetija svaka zarada. Mali je broj onih koji nađu u sebi snage i u svetu mogućnosti da za tim ciljem pođu, a još beskrajno manji broj onih kojima je dano da stignu do cilja. Zna ona to dobro. Ali isto tako zna i oseća šta znači biti jedan od onih koji tim putem idu. Od svih onih koji su je začuđenim pogledom posmatrali na ulici, ili ogovarali po kućama, niko živ nije mogao ni naslutiti ime toga sna. A Gospođica je, živeći sa njim i od njega, prolazila pored ljudi kao pored pokojnika. Od svega što se dešavalo tu oko nje i u svetu, što je pokretalo ljude, i one koji su joj najbliži, i izazivalo i stvaralo pokrete i događaje u zemljama i narodima, ona je mogla da čuje i razume samo ono što je u vezi sa njenim snom: beskrajni, složeni i večiti razgovor prihoda i rashoda. Za nju već odavno postoje dva sveta, potpuno različna iako ne potpuno odvojena. Jedno je ovaj naš svet, ono što ceo svet zove svetom, celokupna šumna i nepregledna ova zemlja sa ljudima i njihovim životom, njihovim nagonima, težnjama, mislima i verovanjima, sa njihovom večitom potrebom građenja i razaranja, sa nerazumljivom igrom međusobnog privlačenja i odbijanja. A drugo, drugo je svet novca, carstvo sticanja i štednje, skroviti i tihi, samo manjini poznati, ali beskrajni predeo bezglasne borbe i stalnog snovanja u kome vladaju račun i mera kao dva nema božanstva. Nečujan i nevidljiv, ovaj drugi svet nije ništa manji ni manje raznovrstan ni manje bogat od onog prvog. I on ima svoja sunca i sazvežđa, svoja svitanja i pomračenja, svoje uspone i padove, svoje blagoslove i nerodice; i on ima veliku, nejasnu

snagu svoga unutarnjeg smisla, životnog načela na kome sve počiva i oko kojeg se sve kreće, a koji slab i smrtnan čovek može samo da nasluti i nazre. Taj tamni i naopaki svet ona je smatrala licem, a onaj prvi naličjem.

To je svet kome celim svojim bićem pripada Gospođica i u kome ona stvarno živi. A njen život u ovom našem svetu liči umnogome na život asketa koji je odavno i potpuno našao mističnu vezu sa božanstvom i u nj preneo težište svoga života, pa sada se još samo privremeno i prolazno, jer mora, kreće ovde među nama; kreće se lako i slobodno i nasmejano, jer za njega sve što je izvan njegovog stvarnog sveta ne zaslužuje drugo do osmeha kojim odrasli gledaju dečije igre i igračke.

I zaista za Gospođicu su dani, meseci i godine, zajedno sa događajima koji su donosili, prolazili kao nerazumljivi zvuk i daleka magla. Njen dodir sa društvom i svetom bio je sada sveden na najmanju mogućnu meru, samo koliko posao i zarada traže. Odavno je odbila poslednje prilike za udaju. Jer i pored njene povučenosti i osobenjačke skromnosti

47

u nošnji, nailazili su, bar prvih godina, i u njenu kuću prosci. Bilo ih je nekoliko i vrlo različitih, od suplenta matematičara, skromnog i povučenog čoveka, do trgovca, mladog udovca sa dvoje dece. U jednom su bili izjednačeni:

Gospođica ih je odbila, i to kratko i bez razmišljanja, ne obzirući se ni najmanje na majčine i tutorove prigovore.

Isto tako je već odavno prekinula veze ne samo sa dokonim i mladim svetom nego i sa svojim poudatim vršnjakinjama. A svojim držanjem i radom otuđila je od sebe sve rođake. Niti je pozivaju niti kada njoj dolaze; i da nema majke ne bi joj nikad u kuću ušli. Gospođica se nije trudila da prikrije svoju potpunu ravnodušnost za njih i za sve što oni misle i govore. A govorili su i mislili vrlo rđavo o njoj, njenom načinu života, njenom bolesnom tvrdičenju i stidnom zelenaštvu. Strina Go-spava, oniska, krupna, oštra i uočljiva žena, arbitar i glasnogovornik svih Hadži-Vasića i onog tuceta srodničkih porodica, govorila je na svim porodičnim skupovima:

— Ja ne znam na što će ovo djevojče izaći. Raste kao kruška divljaka, daleko od puta da nikom od nje ni sjene nema. Ja ne znam, ja ne znam! Kako je od onakvog oca i majke moglo ono otpasti?

U tim razgovorima oni ne prestaju da se pitaju na koga se ta njihova Rajka mogla umetnuti. I tada uvek pomenu njenog pradedu po majci, pokojnog gazda-Ristana.

Ima još živih ljudi koji pamte toga krupnog i dostojanstvenog starca hladna pogleda i stegnutih šaka, koji je živio samo za svoj novac i svoj dobar glas, a na glas je izašao ponajviše svojim tvrdičenjem. Kad bi mu neko nešto zatražio u ime prijateljstva, on je odgovarao: »Kakav si mi ti prijatelj? Prijatelj mi je onaj ko mi ništa ne traži.« Sam je odlazio svakog dana na pijac i nabavljao sve što treba za kuću. I nije se ponosio svojom velikom i dobro razgranatom trgovinom koliko time što ume na pazaru da nađe dobru a jevtinu stvar i što se još nije našao ni seljak ni varošanin da ga u tom prevari. Kad bi kupovao jaja, nosio je sa sobom naročitu gvozdenu alku koja je bila njegova najmanja mera za obim jednog jajeta; jaje koje je moglo da prođe kroz tu alku nije kupovao. I dok bi on tako preturao jaja po seljakovoj kotarici, trgovci sa čepenaka pokazivali su svojim sinovima ili šegrtima sa poštovanjem oporog i nepokolebljivog starca:

— Vidiš, onako se para teče i kuća kući!

Samo što je gazda Ristan, pored sve svoje bezdušne škrtosti i gramzljivosti, znao i da razdreši kesu i prospe paru, i da ugosti i dočeka i strašna i stidna, kad je bilo neminovno i kad je to ugled njihove kuće tražio; a to je umeo da uradi tako dostojanstveno i zaista gazdinski da je njegov groš izgledao i teži od nečijeg dukata. Ova Rajka, međutim, stisla se i usukala pa niti gleda šta je red niti zna šta je obraz, i ne liči na

48

devojku iz gazdinske kuće nego na poljskog Čifutina. Otkako se Sarajevo zakopalo, niko ne pamti da je ikad žensko stvorenje bilo poslovan čovek koji radi novcem i hartijama od vrednosti, i to ovakav titiz i ka-matnik. Nikad se to nije videlo ni u jednoj veri. Ta žalosna novina i velika bruka suđena je njihovoj porodici. — Tako su govorili zabrinuti rođaci. A naročito su joj prebacivali postupanje sa majkom. Neki su pozivali staru gazdaricu da napusti kćer i pređe kod njih, ali ona je odbijala. Tako živi u svojoj sobi, uplašena i sama, ostarela pre vremena, venući kao rob bez volje i glasa. Kad joj o prazniku dođe koja od starijih žena, rodica ili drugarica, ona otplače tiho i sa malo suza, ali se nikom ni na šta ne žali.

U varoši, među svetom, Gospođica je imala već utvrđen glas, nimalo lep i po svemu neobičan glas najpre nastranog i nakaznog čudovišta--deteta, pa zatim glas gospođice-zelenaša, stvorenja bez duše i ponosa, koje je izuzetak među ženskim svetom, nešto kao moderna veštica.

Još prve godine posle očeve smrti, pregledajući sa Vesom bilans radnje, Gospođica je smanjila sve izdatke na dobrotvorne svrhe, koji su za gazda-Obrenovog života bili znatni. I sa svakom daljom godinom smanjivala ih je sve više, dok jednom nije odlučila da ih potpuno ukine. Veso, koji u tome kao i u tolikim drugim pitanjima nije odobravao Rajkino shvatanje, odupro se tada odlučno.

— Nemoj tako, Rajka; nije čovjek sam na svijetu; ne može se mimo ljude.

— Može, kad se mora. Nemam i ne dam.

— Polako! Ne presipa se nikom, ali valja dati kad je red.

— Pa ti podaj.

— Ja ću i dati. Ali treba i ti da daš. Ja ti to za tvoje dobro savjetujem.

— Hvala na savjetu. Ja znam najbolje šta mogu a šta ne mogu. Ta tvrda hladnoća razljuti malog čoveka.

— Meni se sve čini, ti ne znaš šta govoriš.

— Znam ja dobro.

— Onda ne znaš šta o tebi drugi govore.

— Nimalo me ne zanima.

— E, vidiš, tu pokazuješ da nemaš pameti koliko misliš da imaš. Daje živ pokojni gazda...

— Ti znaš dobro zašto nije živ.

— Stani. Znam sve, ali ti si, brate, prešla odavno mjeru. Ti se sve zaklanjaš za blagoslov koji ti je otac dao na samrtnom času, ali to što ja vidim nije blagoslov, nego prokletstvo. Nikad ti to što radiš pokojni gazda ne bi odobrio niti je to mogla biti njegova želja i namjera. Nego tebi se osladila para, zarobila te i zauzela, pa se zaklanjaš za njegovu volju i njegovu ime a goniš svoju ćud. Ali zapamti šta ti kažem: nije para

49

sve. Ko obrazom plaća ono što steče, taj je rđav trgovac. Milion da steče, preskupo ga je platio.

Gospođica je gledala s visoka i sa izrazom gorkog prezrenja ovoga patuljka koji ima smelosti da njoj govori o milionu. A Veso je nastavljao onim metalnim glasom koji sitni i ćosavi ljudi dobivaju u trenucima srdžbe.

- Možeš ti da misliš šta hoćeš i da radiš naopako, kako si i počela, ali ja ti kažem da ti ne valja posao i da ćeš se kajati za sve što radiš; samo se bojim - biće dockan. Ti misliš da si prva pronašla kako se od jednog groša prave dva. Oduvijek je, bolan, bilo takvih, ali se ne pamti da se ikad takva para održala. Ja prije ja poslije dođe đavo po svoje.

Takve svađe su se ponavljale često, ali Gospođicu ništa nije moglo ubediti ni naterati da odstupi od svoga gledišta. I svi oni koji su obilazili sarajevske radnje, sakupljali priloge za humana i patriotska društva, izlazili su iz njene radnje i njene kuće praznih ruku. Uporno je odbijala da pokloni ma kome ma šta. Zbog toga su je napadale i sarajevske novine, sa jasnim aluzijama na njen način poslovanja. »Srpska riječ« je donela jednu belešku o tome kako neki potomci onih koji su osnovali i podržavali srpske ustanove u Sarajevu zanemaruju tu lepu tradiciju i, ogrezli u duhu materijalizma i ružne sebičnosti, zaboravljaju svoju dužnost prema narodu i narodnim društvima.

Socijaldemokratski list »Sloboda« napao je otvoreno Gospođicu, koja je odbila da da prilog za bolesnu radničku decu, i nazvao je »Šajlokom u suknji«.

I njen bivši tutor gazda Mihailo i direktor Pajer opominjali su je da ne preteruje u tome, da priloži bar nešto, jer to čine i svi ostali, i uopšte da se ne tuđi tako od ljudi i ne udaljuje od sveta. Ali Gospođica je ostajala uporna pri svome načinu života, idući svojim putem, potpuno ravnodušna prema mišljenju ljudi, ne stižući i ne želeći da o tome razmišlja.

I godine su već nailazile. Gospođica je pre vremena sve više dobivala izgled oštre i nastrane usedelice, a njen život je prolazio između kuće i magaze, sav u brizi oko novca i poslovanja novcem, bez rasonode i društva i bez potrebe za njima. Jedini njen redovni izlazak koji nije u neposrednoj vezi sa poslom, to je poseta očevom grobu. Svake nedelje pre podne, po lepom kao i po ružnom vremenu, ona odlazi na groblje u Koševo. I nikad ne dopušta majci da pođe sa njom.

Svet se već navikao na njenu neobičnu pojavu koja pada u oči naročito kad su lepi i sunčani dani i kad ulice sa svečanim izgledom ožive od naroda. Visoka, mrkog pogleda i muškog koraka, ona odudara i svojim držanjem i svojim odelom od tog praznički odevenog dokonog ženskog sveta, koji gamiže i čavrlja idući u crkvu ili na šetnju. Na njoj je uvek isti zagasitosivi kostim muškog kroja, na glavi davnašnji crn šešir, malen i potpuno nesavremen, na nogama izgažene cipele sa niskim potpeti-

50

čama. Svet je posmatra ispitivački, ispod oka ili drsko ljubopitljivo i kad ide ulicama, pa čak i na groblju samom, ali ona im ne poklanja pažnju koliko ni nepoznatim pokojnicima koji pune groblje.

A čim sedne na malu klupu pored očevog groba, za njom se zatvore i poslednja vrata između nje i sveta. Tu je sklonjena i odvojena od svega. Tišina je potpuna. Vidik zatvoren, jer groblje leži nisko, među zelenim obroncima, u dolini Koševa. S vremena na vreme tišinu prati (prati a ne prekida) razliven i dalek glas zvona sa crkava iz varoši, a vidik nezatno menjaju letnji oblaci,

koji prolaze nebom, svečani, beli i spori. Ali Gospođica sve to ne primećuje. Ona vidi samo grob.

Taj grob je pobusan i okopan, opervažen belim kamenom; u začelju niska mramorna ploča sa krstom, pored nje raste ruža mesečarka, usađena zajedno sa saksijom u zemlju. Kroz njeno zeleno lišće naziru se zlatna slova na ploči: Ovde počiva Obren Radaković, trgovac, preminuo u 45-oj godini života. Oštro, dugo i netremice gleda Gospođica u taj natpis, sve dok joj ne zablešte oči i sva se slova ispreturaju i pretvore u zlatne iskre, pomešane sa suzama. Tada sklopi oči. Potpuno je utonula u sebe. Sva su čula zatvorena i nepristupna spoljnim utiscima. Izgubljena za ceo svet, Gospođica razgovara sa grobom. Iz tog povijenog i zgrčenog tela navire u nezadrživim tiasima silina ženske nežnosti, te čudne snage koja, nevidljiva a svemoćna, živi u tim slabim stvorenjima, izbija iz njih u najraz-noličnijim oblicima, i stvara i rastvara živote i sudbine oko sebe.

Gušeci se od navrelih osećanja, Gospođica je toplim, isprekidanim dahom šaputala u svoje stisnute pesnice.

- Ti! Ti! Ti!

U načinu na koji je modulirala glas, izgovarajući prigušeno tu jedinu i jednostavnu reč, bile su sve skale nežnosti, bola i žaljenja za koje je sposobna jedna žena u raznim prilikama i raznim razdobljima svoga života. Ali, posle tih prvih izliva dugo zadržavanih i neutrošenih osećanja, javljala se misao, prava, snažna i neumoljiva kao hladni anđeo sa ognjenim mačem u ruci.

Taj, koji je jedini i večni predmet cele njene nežnosti, ne postoji. Ubijen je podlo i nekažnjeno, jer nije umeo da brani i čuva svoje, jer su mu pažnju zanele slabosti bolećiva srca i pogled skrenuli obziri ljudske časti i ponosa, jer je gospodski, hrabro i ludo voleo da se uživi u svačiju nevolju, da se za trenutak stavi u tuđi položaj, dok jednog dana, vraćajući se, nije više našao svoga. To je njegova sudbina, to sadržina njenog života; tako su nerazdvojno vezani i njegovom smrću i njenim životom.

Tu se devojka obično ispravi, umiri, zauzda i suzbije svako osećanje, i gledajući suva oka u zlatna slova na mramornoj ploči, otpočne svoj nemi obračun sa grobom. U mislima, ona mu polaže račun o svemu što

51

'U

je uradila u toku te nedelje i objašnjava i izlaže šta je spremila za iduću, tražeći njegovo odobrenje za urađeno i njegov pristanak na zamišljeno. Digla bi se pred podne i krenula natrag u varoš. U to vreme, kad su ulice pune sveta, njena čudna pojava pada još više u oči, ali ona ne gleda nikog. Tek, samoj sebi kaže daje to taj svet koji ubija meke i časne ljude a služi i klanja se tvrdim i bezobzirnim. Očeličena jutarnjim razgovorom, oseća kako je, kao mirna snaga, svu ispunjava prezriva ravnodušnost prema toj svetini, koja joj već sada ne može ništa a koja će puziti pred njom kad ona bude u svojoj tvrđavi koja se zove milion. I korača oštro i čini joj se da se izdiže ne samo mislima nego i telom iznad ove bedne uskomešane gomile, da gazi preko nje kao preko mravinjaka.

52

IV

Nedelja 28. juna 1914. godine nije se ni po čemu razlikovala od svih ranijih nedelja, ako ne po nekoj sanjivoj sporosti sa kojom se Gospođica spremala za

svoj redovni pohod na groblje. Duže nego obično ona je stajala pored otvorenog prozora i gledala na drugu obalu Miljacke i na strme padine pune zelenila. Na nebu je bilo još rumenog sjaja i nad celom varoši jutarnje svežine, ali je suprotna obala Miljacke, sa kejom, bila već oživela. Vrveli su pešaci, tutnjale kočije i sa šumom prolazili automobili u kojima su se videli ljudi u paradnim uniformama jarkih boja, koje su izgledale kao procvetale na letnjem danu.

Sve to gleda Gospođica, ali sve to ne dira njenu svest jače od kakvog mutnog sna. Njena svest je ispunjena drugom, življom sadržinom, stvarnošću noćasnijeg sna. I stojeći tako na prozoru i gledajući oživelu varoš u sjaju letnjeg dana, ona još živi i uživa u neodređenoj slasti toga sna bez stalnog oblika i imena. Ona ga ne bi mogla ispričati, ni sama sebi ne ume da računava o njemu, ali ispunjena je njime čela, dok ga sniva, i još sutra po ceo dan, a naročito ovako ujutru dok su utisci noćnih snova još živi a dnevni doživljaji nisu stigli da ih zbrišu i potisnu.

Nije to prvi put da ona sniva san o svom snu o milionu. Sa nejednakom snagom, pod raznim vidovima, ona je za poslednjih nekoliko godina nekoliko puta snivala ovo isto: da je milion dosegnut i u istom trenutku prevaziđen. I svaki put je, kao i ove minule noći, osetila pri tom

53

kako sva premire i raste od toplog sjaja koji je potpuno prožima iznutra i celu obliva spolja. A tu na grudima, negde ispod grla, tu je nepresušni izvor toga sjaja koji zanosi i usrećava. I kad položi ruku na grudi, pa je zatim prinese očima, vidi da joj je ruka sva preliveva tim sjajem u kome se zlato mesa sa srebrom a koji nije ni tečnost, ni vazdušasto telo, nego nešto na sredini između toga dvoga, i koji je kao blaga a moćna sila podiže sa zemlje, izdvaja od sveta, brani i zaklanja od svakog zla i poniženja koje može čoveka da zadesi.

Okupana i ispunjena tim sjajem, ona niti ide niti leti, nego lebdi negde između ponosnog hoda i čudesnog leta. To je trenutak savršene sreće, kad sa visine postignutog miliona oseća da ne deli više sudbinu većine ljudi i da nije vezana zakonima utakmice u kojoj se nedostojna gomila savija i guša. - A sutra živi po ceo dan pod utiskom toga sna i čini joj se da se u svemu, u mislima i u računima, na predmetima oko nje i na njoj samoj, javlja s vremena na vreme odblesak njegovog sjaja, tajanstven i divan, ali kraći od najkraće munje, tako da se više naslućuje nego što se vidi.

I ovo je jedno takvo jutro kad Gospođica izuzetno dugo stoji pored otvorenog prozora i budna, već obučena, teško se budi i sporo rešava da otpočne ono što dan od nje traži, isto kao što druge žene i devojke njenih godina dangube pored otvorenog prozora, utonule u misli o ljubavnoj sreći ili ljubavnom jadu. Gledajući ono življe kretanje sveta na protivnoj obali reke, priseća se da je čitala u novinama ovih dana vesti o dolasku prestolonaslednika Franca Ferdinanda u Bosnu i o pripremama koje se čine za njegov doček u Sarajevu. Upravo, nije ništa ni čitala, nego je samo videla krupne naslove pozdravnih članaka na prvoj strani. Jer ona, obrnuto od većine sveta, samo površno pređe pogledom prve stranice novina, a pažljivo čita jedino poslednju, na kojoj se nalaze vesti o licitacijama, rasprodajama i zajmovima, o kretanju vrednosti u privredi i na novčanom tržištu. Kroz prijatno sećanje na minuli san, koje ju je zadržavalo nepomičnu, tu pored prozora, prođe kao crna pruga ta pomisao na novine. Nikad ih nije volela i uvek je zazirala od njih kao od nečeg izlišnog i

opasnog, a u poslednje vreme ih mrzi. A ima za to, kao što smo videli, i razloga.

S tom neprijatnom misli odvoji se, najposle, od prozora i stade da se sprema. Kad je izišla iz kuće i pošla ka mostu, ugleda na drugoj obali povorku automobila, u kojima su se nazirale žive boje paradnih oficirskih uniformi kako brzo odmiče uz kej prema središtu varoši. Dok je prešla most, automobili su već bili zamakli. A u trenutku kad je prolazila onom uskom ulicom koja između dve velike zgrade Zemaljske vlade vodi na Koševski drum, odjeknu iz varoši jak i potmuo prasak. Gospo-

54

đica pomisli da je u onoj povorci automobila mogao biti prestolona-slednik, i da su ovo topovi koji pucaju njemu u čast.

Na groblju se zadržala, kao obično, do pred podne. A vraćajući se s groblja učini joj se jednog trenutka da su ulice življe i da svet promiče brže kućama. Pomisli o tome jedan trenutak pa onda zaboravi na to. Sva predana svojim mislima, oborena pogleda, ne obraćajući pažnju ni na koga i ne primećujući ništa, vrati se istim putem kući. Tako nije ni primetila da se na palati Zemaljske vlade, na oba balkona, viju velike crne zastave koje nisu tu bile jutros kad je odlazila na groblje.

Tek što je s majkom završila skroman nedeljni ručak, neko zakuca na kapiju. Bio je Rafo Konforti. Iznenađena tom neočekivanom posetom u nedoba i još više Rafinim neobičnim izgledom i držanjem, uvede ga bez pozdrava u kuću.

- Vidite, gospojica, vidite šta se trefilo - mucao je čovek, lutajući pogledom s predmeta na predmet.

- Šta se dogodilo?

- Kako? Vi ne znate, vi ne znate? Aaa, nesreća se dogodila, gospojica, nesreća za sav svijet. Atentat. Ubili su i nadvojvodu i nadvojvodu-nicu, gospoju od nadvojvode, i još neki ljudi.

Govorio je uzbuđeno a ruke su mu drhtale i u očima se odražavao strah od samih reci.

- Pa ko ih je ubio? Kako? Kada?

- Ah, srpsko momče neko. Đaci, štu-den-ti, gospojica, ubili, tu na keju, kod Latinske ćuprije, obadvoje. Da bog sačuva, da bog sačuva! - uzdisao je Rafo. Nastade trenutak ćutanja.

- Nego, došao sam da vam kažem, gospojica, da pazite, da ne dolazite u čaršiju, da se čuvate sa gospojom mamom, jer nije dobro ovo što se sprema.

- Pa, nas smo dvije ženske glave, gazda-Rafo, zaboga. Šta će nama ko? Mi s tim stvarima posla nemamo, vi bar znate.

Rafo nestrpljivo odmahnu glavom.

- Znam da nemate, ali vidite šta se trefi. Velika je stvar. Tronfolger! Svašta se po gradu govori. Da bog sačuva!

I Rafo se nagnu bliže i uplašeno šapatom dodade:

- Digla se svjetina da pali i pljačka. Katolički pop drž'o govor. Kažu, sve će srpske dućane porušiti u čaršiji. I kućama prijete. Sačuvaj bože! Tako govore. Meni je žao vas i gospoje, i došao sam da vam to kažem. Najbolje, gospojica, sjedite kod kuće. I da se ne viđamo dok ovaj ki-jamet ne pređe. Znate? Sjedite i šutite. Šu-ti-te! Poslaću momka da vas obiđe ako vam što treba.

Tako se Rafo i oprusti, sa strahom u očima i prstom na ustima.

55

Tek kad ostade sama Gospođica oseti neku nelagodnost. Ne kazujući ništa majci, priđe prozoru i baci pogled na drugu obalu Miljacke. Sve je bilo na svom mestu, kao i uvek, sveta ni manje ni više nego obično nedeljom u to doba dana, ali njoj je sada ceo taj kraj izgledao izmenjen i nov; straha i neizvesnosti je bilo u vazduhu i na predelu, iako ona ne bi umela kazati gde to i kako. Svako je prazničko poslepodne duže nego radnog dana, ali ovo je bilo neobično dugo.

A kad sunce zađe, topeći se samo u svom ognju, za drvećem ispod Huma, Gospođica ne dade da se pali svetlost u kući. Sedela je sa majkom pored otvorenog prozora. Dah vrelog dana, sa finom prašinom, ispunjavao je još vazduh. Na crkvama su zvonila zvona muklim pogrebnim zvukom. Sve ih je nadbijalo veliko zvono sa katoličke katedrale svojim ostrim i prodirnim glasom, kao da je gvozdeno. Sad je morala da kaže majci šta se desilo i šta preti srpskim kućama i radnjama. Laka na suzi, stara gospođa zaplaka, kao što bi plakala zbog svake druge i mnogo manje stvari. Gospođica je tešila kratko i rasejano, ali ona je plakala i dalje. Zvona su gudila iz daljine, sa Banjskog brijega i od Konaka, a u kratkim intervalima čula se otegnuta i neobična jeka koju su vraćala strma brda oko Sarajeva, kao očekivani odgovor na tu metalnu muziku smrti i uzbune. U sve to upadaju s vremena na vreme složni i ujednačeni glasovi gomile koja negde u središtu varoši kliče i urla nekome u slavu i za nečiju propast. I mrak je padao, mrak pun sparine, neobičnih zvukova i svečanog i stravičnog predosećanja velikih i sudbonosnih događaja. Svetlosti su svuda po varoši planule, a dve žene su sluktile pored prozora, sedeći bliže jedna drugoj nego inače, kao da nešto čekaju.

Majka je uzdisala glasno, što je od žena uvek uvod u žalostan razgovor. Gospođicu je to ljutilo. Njoj je bila neprijatna i pomisao na neki razgovor.

- Idi ti pa lezi - govorila je oporo majci - ništa neće biti, ne boj se.
- Ne znam, sinko, šta će biti, ali znam da nije dobro kad ta njihova velika gospoda ginu.

- Lezi ti pa spavaj, mama. Ništa se to nas ne tiče.

I govoreći to osluškivala je glasove iz mračne daljine kao da i sama proverava tačnost svojih reci.

- Ah, tiče, sinko, još kako. Opet će biti po jadnim Srbima. Gospođica nije odgovarala i razgovor je zapinjao.

Dugo su još dve žene osluškivale u tu noć koja je, kad je prestala zvonjava i umuknule one manifestacije, bila mnogo tiša od ranijih, jer niotkud nije bilo ni najmanjeg zvuka pesme ili svirke, koje inače obično dugo odjekuju u letnjim noćima. Svuda se prostirala tišina koju silni i moćni ovoga sveta umirujući nameću, još za jedno vreme, širem ili užem

56

krugu onih koji ostaju da žive. Najposle, obe žene odoše da legnu. Majka je bdila u tami i brinula svoju nemoćnu udovičku brigu, strahujući ne samo za svoje »jadne Srbe«, nego pomalo za ceo svet, ali nečujno, bez šuma i pokreta, kao što je sve u životu radila i podnosila. A kći je čitala jedno vreme neki nemački putopis.

(Putopisi su jedine knjige koje ona kupuje i redovno čita i u kojima traži i nalazi nešto što je u neodređenoj ali jakoj vezi sa njenim životom, naročito ako su ti putopisi o nepoznatim kontinentima i otkrićima skrivenih blaga i novih tržišta.)

Zatim je ugasila svetlost i zaspala.

Probudila se pre svitanja, sveža, hladna i odmorna, a budna kao da nikad nije ni spavala. Ležeći u postelji, stisnutih usana i sastavljenih obrva, gledala je oštro u tamu koja je oko prozora počinjala da se tanji i da bleđi.

Buđenje u zoru! Oduvek je bila navikla da u to vreme rešava sva pitanja za koja ni dan ni noć nisu mogli da nađu rešenja. Sad je trenutak da se razračuna i sa ovim strahom koji je Rafo uneo u njihovu kuću. Ovako u praskozorje čovek je kao preporođen, duh mu je pronicljiv, kao nov, a bogat iskustvima. Sav svet, ukoliko je ona mogla da sagleda i shvati i onakav kakav je ona robujući svome snu mogla da ga vidi, stajao je pred njom i određivao njeno držanje u svemu i prema svačemu. Osećala je blizinu jedne krize u kojoj se teško stiže i zarađuje a lako štetuje, i bunila se protiv toga celom snagom svoga bića upućenom od najranijih godina samo u jednom pravcu.

Šta se desilo? Ubistvo prestolonaslednika. Nesumnjivo veliki potres koji prevazilazi daleko krug ove varoši i pogađa razne i mnogo veće interese nego što su njeni. Ona to uviđa jasno, ali ne može da se pomiri s tim da ima nešto u svetu što srne i može bez njene krivice da ugrozi njeno imanje i remeti njene planove. Šta znači uopšte za nju to što se zove »opšta pitanja«, »politički događaji« i »nacionalni interesi«? Nešto tuđe i daleko čega se uvek brižljivo klonila. Sve je to za nju postojalo samo utoliko ukoliko je moglo da nešto donese ili, u protivnom, da se zaobiđe bez štete. A šta su i ko su ti studenti? Dugokosi mladići koje je viđala kako šetaju pored Miljacke, dokoni, važni i tajanstveni, sa uzdignutim oko vratnicima na lakim zimskim kaputima, pognuti pod velikim crnim šeširima.

Šta je sve to njoj? I otkuda sada sve to, kad se dovede u međusobnu vezu: prestolonaslednik — politika — studenti, treba da znači i za nju gubitak, opasnost ili bar zastoj za njen rad koji sa svim tim nije nikad imao veze? Sve se to nje ništa ne tiče. Ona ih sve zajedno odlučno odbija i gleda samo kako da ih prekorači i zaobiđe kao svaku drugu prepreku na putu. Nepodnošljiva joj je misao da njen posao i njen interes mogu da

57

budu vezani za te stvari, uslovljeni nečim što je potpuno izvan njene vlasti, da i ona mora da deli zlu sudbinu neke zajednice. Šta imam ja sa Srbima studentima? pitala je ljutito tu bleđu tamu koja se sprečila pred njom. U njoj se dizala besna volja da se oslobodi potpuno i zauvek svih veza i obzira, tako da niko nema prava da ma šta traži od nje, kao što se ona nikad nije osećala vezanom za koga niti je ikad išta tražila u ime tih veza.

Odjednom se uspravi u postelji. Ne, nikako i ni po koju cenu neće dopustiti da se nađe na strani koja gubi. Sve će učiniti, ali to neće dopustiti. »To nikako!« šaputala je poluglasno i pri tome udarala pesnicom desne ruke o dušek, kao da kuje svoju odluku.

Gospođica je mislila da posle devet sati krene u banku, da potraži direktora Pajera, da kod njega proveri koliko su Rafina strahovanja osnovana i da ga pita za savet, šta da radi i kako da se drži pa da izbegne svaku štetu i nezgodu. Ali nije mogla da sačeka, nego se diže već pre devet sati i iziđe na ulicu. Majka je gledala za njom ali nije smela ništa da kaže, a nju je taj suzni i uplašeni pogled ljutio i dražio, tako da oštro zalupi vratima za sobom.

Nije išla obalom Miljacke, nego unutarnjom, levom stranom, onom dugačkom, uvek mirnom i kao uspavanom ulicom, koju zovu Terezija. Tu nije mogla da primeti ničeg naročitog na retkim prolaznicima.

Sarajevska jutra, i za vreme najvećih vrućina, imaju dah svežine planinskih jutara. U njima se lako diše i dobro ide. Tako je brzo došla do mosta na Ćumuriji. Već je videla s druge strane reke belu i veliku zgradu Banke Union, kad se otud iz Ćumurije začu vika svetine, slična onoj sinoćnoj. Prvi redovi manifestanata izbijali su na kej. Gospođica se skloni za jedno drvo, spremna da se vrati ako masa krene preko mosta ka njoj, ili da produži put za banku ako se zapute uz obalu ili niz obalu.

Treba da naiđu dani kao što su ovi pa da se pravo vidi šta sve živi u ovoj varoši koja je prosuta kao šaka zrnja delom po strmim padinama okolnih brda, delom u ravnici oko reke. Treba da se desi ovako nešto kao što se juče desilo, ili možda i neki manje krupan događaj, pa da razgoliti sve što se krije u ovim ljudima koji inače rabotaju ili dangube, rasipaju ili sirotuju po strmim i krivudavim mahalama koje liče na vododerine. Kao svaka orijentalaska varoš, Sarajevo ima svoju fakir- -fukaru, što u ovom slučaju znači svoju rulju koja živi desetinama godina povučena, raštrkana i prividno pripitomljena, ali koja se u ovakvim prilikama, po zakonima neke neznane društvene hernije, odjednom sjedini i bukne kao pritajen vulkan, rigajući oganj i blato najnižih strasti i nezdravih prohteva. Tu masu lumpenproletarijata i sitnog, gladnog građanstva sačinjavaju ljudi različni po svojim verovanjima, navikama i načinu odevanja, ali jednaki po unutarljivoj urođenoj i podmukloj surovosti i div-

58

ljini i niskosti svojih nagona. Pripadnici triju glavnih vera, oni se mrze međusobno, od rođenja pa do smrti, bezumno i duboko, prenoseći tu mržnju i na zagrobni svet koji zamišljaju kao svoju slavu i pobedu a poraz i sramotu komšije inoverca. Rađaju se, rastu i umiru u toj mržnji, toj stvarno fizičkoj odvratnosti prema susedu druge vere, često im i ceo vek prođe a da im se ne pruži prilika da tu mržnju ispolje u svoj njenoj sili i strahoti; ali kad god se povodom nekog krupnog događaja pokoleba ustaljeni red stvari i razum i zakon budu suspendovani za nekoliko sati ili nekoliko dana, onda se ta rulja, odnosno jedan njen deo, našavši najposle valjan povod, izliva na ovu varoš, poznatu inače zbog svoje uglađene ljubaznosti u društvenom životu i slatke reci u govoru. Tada sve one dugo zadržavane mržnje i pritajene želje za rušenjem i nasiljem, koje su dotle vladale osećanjima i mislima, izbiju na površinu i, kao plamen koji je dugo tražio i najposle dobio hrane, zagospodare ulicama, i pljuju, ujedaju, lome, sve dok ih neka sila, jača od njih, ne suzbije ili dok ne sagore i malakšu same od svoga besa. Zatim se povlače, kao šakali podvijena repa, u duše, kuće i ulice, gde opet ožive godinama pritajene, izbijajući samo u zlim pogledima, ružnim uzreči-cama a opscenim pokretima. Taj sarajevski bes mrzosti, koji stolecima neguju razne verske ustanove, kome pogoduju klimatske i društvene prilike a podržava ga razvoj istorije, izbio je i sada i sručio se na ulice modernog dela grada koje su građene sa drugim pretpostavkama, za drugačiji red i način ophođenja.

U gomili je moglo biti do dvesta bukača, muslimana i katolika, većinom slabo odevenih i loše hranjenih, sa tragovima bede ili poroka u izgledu i držanju. Vikali su nesređeno »Dolje!« i »Živio!« po uput-stvima jednog malo bolje odevenog čoveka koji ih je predvodio a koji je mnogo ličio na policajca u civilu.

Pokušavali su i da pevaju državnu himnu, ali se pesma neveštih i grubih glasova mrsila i prekidala. Napred su dva čoveka nosila sliku cara Franca Josifa, jednu od onih uramljenih reprodukcija u boji, uzetu očigledno iz nekog nadleštva. Ta dvojica su bili odrpani i potuljeni ljudi niskog čela i mutnog pogleda. Navikli da žive i rade negde na periferiji, u senci svoje bede, sad su bili i zbunjeni i drsko gordi što nose carevu sliku kroz glavne ulice grada. U brzini i zabuni okrenuli su sliku naopako, glavom prema zemlji, ali su je svojim ogromnim šakama, naviklim na druge poslove, čvrsto držali, kao crnci svoje fetiše. Tako su koračali sporo kao u litiji, bacajući ispod zgužvanog šešira podmukle poglede, sa bestijalno drskim izrazom na licu, kao ljudi koji znaju dobro ko su i šta su, ali znaju takođe da im sada niko ništa ne može. Taj lik starca sa belim zaliscima i ćelom koja visinu čela produžuje u beskraj, utegnut u beo vafenrok sa zlatnim dugmetima, crvenom lentom i nizom drugih zvezda i medalja, bleštav i svečan, čudno je odu-

59

darao od ove dvojice sarajevskih beskućnika ubogog izgleda i jadnog držanja, koji su ga nosili čvrsto priljubljeni uz njega, kao neki drugi, živi okvir.

Posle kraćeg kolebanja i nereda u kome je neko opomenuo onu dvojicu da okrenu sliku kako treba, povorka krenu niz kej. Gospođica sačeka da zamaknu dobro iza njene nekadašnje škole ka gimnaziji, pa se zatim uputi preko mosta ka banci.

Bela i ukusna zgrada Banke Union, na uglu Ćumurije, zauzima osamnaest metara lica na keju. U prizemlju su kancelarije na kojima su danas sve roletne spuštene, a iznad njih dva sprata sa dva velika stana koji su najskuplji u Sarajevu i u kojima već godinama stanuju jedan advokat i jedan lekar.

Direktorova kancelarija je u dnu zgrade i ima zaseban izlaz u tesnu i kratku ulicu pozadi. Samo stranci i novajlije ulazili su kod direktora na glavni ulaz, pored šaltera, a svi prijatelji i znanci na sporedni, iz ove male ulice bez imena. Tu se iz uskog predsoblja ulazilo pravo u direktorovu prostranu kancelariju, polumračnu i pomalo vlažnu, u kojoj je veći deo dana gorela svetlost. Ali toj velikoj prostoriji Pajer je dao osoben i prijatan izgled kao svakoj i najmanjoj stvari koja je bila sa njim u dodiru. Po zidovima nekoliko akvarela u živim bojama koji su prikazivali šumske predele i prizore iz lova; bili su svi jednaki po veličini i, očigledno, od istog slikara. Za letnjih dana tu je vladala hladovina, a zimi su gorele teške bukove glavne u velikoj ka-ljevoj peći. Ceo pod je bio zastrt sivim pokovanim suknom, a po njemu su bili rastureni bosanski ćilimi kod ulaza a persijski u dnu, oko pisaćeg stola. Taj sto je bio prostran i na njemu nije vladao ni nered a ni studena golotinja bankarskih stolova. Tu su bile fotografije gospode Pajer, cr-nooke žene panterškog tela, i njihovog sina, lepog dečaka u uniformi svoga internata; zatim, pored bronzane statuete jednog jelena, vaza od zelenog stakla u kojoj je gotovo preko cele godine bilo cveća ili zelenila. Pozadi, na dubokim rafovima sjali su zlatni povezi knjiga u dugim redovima.

U kancelariji je sada bilo sveže i sumračno kao u nekoj kapeli. Cveće u zelenoj vazi bilo je nepromenjeno i klonulo. Banka je danas, kao i sve ostale ustanove i radnje, u znak žalosti zatvorena. Direktor je došao samo na nekoliko trenutaka, pre nego što ode u crkvu na svečani Rekvijem za žrtve jučerašnjeg atentata. On je stajao u stavu čoveka koji se sprema da iziđe. Bio je u crnom redengotu. Visoka bela kragna i crni plastron davali su mu nekako svečan i

neobičan izgled. Širokim, familijarnim pokretom, koji je odudarao od toga njegovog izgleda, on ponudi Gospođicu da sedne, a sam ostade naslonjen na pisaći sto, sa rukama prekrštenim na grudima. Gospođica mu kaza ukratko ono što je čula od Rafe i dodade svoje bojazni za kuću i imetak.

60

— Vi znate da ja sa tim stvarima nisam nikad ništa imala, da sam se uvijek držala po strani i da sam baš u srpskim društvima rđavo zapisana. I novine su me napadale.

Pajer je grickao gornju usnu, što je bio najveći znak nestrpljenja koji se kod njega mogao primetiti.

- I sad sam došla da vas upitam šta bi trebalo da se radi. Ja sam spremna na sve. Ako treba da se da neka izjava ili tako nešto, ili možda dobrovoljni prilog... Ja sama ne znam.

Tu Pajer spusti ruke, priđe korak bliže i nagnu se nad fotelju u kojoj je ona sedela.

- Slušajte, gospođice...

Nekad, on je nju zvao krštenim imenom; samo docnije, kad je zbog njenih samovoljnih postupaka ili zelenaškog poslovanja morao da je opominje, on joj je govorio »gospođice«. Zasjepljena svojom strašću koja joj nije dopuštala da vidi ni druge, mnogo krupnije stvari, ona nije ni primećivala da je poslednjih godina već i ne zovu drugačije.

— Slušajte, gospođice, — nastavljao je Pajer — meni se čini da vas je vaš Konforti uplašio više nego što treba. Ja znam da je sve ovo što se događa nezgodno i teško i da će još teže biti, po cio svijet, a naročito po Srbe, ali zašto da vi trčite pred rudu i izdvajate se od svoga naroda, kad to niko od vas ne traži. Pa i kad bi tražio, vi ste gazda-Obrenova kći i ne treba to da činite, kao što on sigurno ne bi činio da je živ. Vi ste Srпкиnja, a to nije sramota biti. Naprotiv. Moj vam je savjet da se ne ističete ničim pa ni svojom lojalnošću. Nemojte da vas zbuni i uplaši ova rulja, pa da učinite nešto zbog čega bi se poslije morali stiditi i kajati. Neće ni ovi vječno revati po sokacima. Sjedite ovih dana kod kuće, a ako vam štogod zatreba dođite ili me zovite, pa ćemo se posavj eto vati.

Pajer je govorio sniženim glasom, a oči su mu treptale u lakoj zbunjenosti. Gospođica je izišla nezadovoljna i nesigurnim korakom krenula put svoje magaze. Nije bilo u njenim navikama da posmatra ulicu i ljude oko sebe i da sebi daje računa o onome što zapazi, ali ovoga puta je posma-trala sve vrlo pažljivo. Radnje su bile zatvorene, ali to nije davalo ulicama praznički izgled. Prolaznici su bili redi, tišina veća. Ulice su izgledale kao da ih je preko noći neka neobična oluja pomela i pročistila i ostavila iza sebe prazninu i strah od novog vihora. Po krovovima i prozorima nicala su sve nove crne zastave. Na početku Velikog Ćurčiluka njena magaza je bila netaknuta, velika železna vrata, kao i na ostalim radnjama, zatvorena a preko njih unakrst dve železne poluge. Odmah je krenula dalje, idući gotovo pustim sokacima na Varoš. Vesu je zatekla u uskoj, strmoj avliji koja je mirisala od cveća i bleštala od čiste kaldrme i belih kućnih zidova. Pri dnu avlije, po kaldrmi je, na belim čaršavima,

61

bilo razastrto jerište. Veso je bio potpuno odeven, samo je na nogama imao bele čarape i plitke papuče. Sa prutom u ruci sedeo je na kamenu i čuvao da

kokoši ne priđu razastrtom testu. Gospođicu je ljutio mir ove idile u kojoj nije bilo traga njenih briga i strahovanja.

- Veso, došla sam da se dogovorimo šta ćemo i kako ćemo sa ma-gazom.
- I ja sam se spremao da dođem do vas, da vidim kako ste. Magazu sam zatvorio, po naredbi, kao i svi ostali. Pa sad da vidimo šta će dalje biti.
- Kako: da vidimo? Zar ne vidiš da se digla svjetina da ruši srpske kuće i dućane? Treba nešto učiniti.
- Šta možemo činiti?
- Pa može se crn barjak metnuti. Vidim da po drugim dućanima meću.
- Pa, može... - otezao je Veso.
- Može i mora.
- Pa, da vidimo šta će ostali Srbi i trgovci, pa prema tome ćemo i mi.
- Šta se mene tiču ostali? Ostali mogu ako hoće vrat da lome, kao što su i počeli, a ja neću da moju magazu zapale ili da mi kuću opljačkaju.
- Polako, Rajka, nije naša magaza jedina, sa svijetom ćemo, sa ljudima, pa kako bude ostalima biće i nama.
- Sa kojim svijetom? Kakvim ljudima? Ne živim ja od toga svijeta i tih ljudi, nego od svoga posla. A kad ja postradam, niko neće doći da me upita kako mi je i mogu li.

Ona je govorila brzo i sa puno uzdržanog gneva.

- E ja, Rajka, neću mimo ljude, nego kako urade ostali tako ću i ja.

Iznenadena, ona ga pogleda bolje. Bio je malen i smežuran kao uvek, u plitkim papučama, sa štapom u ruci, ali pored svega toga nekako svečano miran i muški odrešit. Stajao je uspravnije nego inače, kao da nosi čeličan kostur u tom slabom i sitnom telu.

I zbunjivala je i ljutila ta neočekivana prisebnost ovog inače sla-bačkog čoveka i njegova prkosna ravnodušnost. Oštre i gnevne reci su joj navirala na usta i sudarajući se zaustavljale jedna drugu. I upravo kad je htela da mu odlučno kaže da će ona raditi po svojoj glavi i prema svojim interesima i da se nje držanje Srba trgovaca malo tiče, začu se odozgo iz kuće oštar ženski glas:

- Iš, ubio vas bog! Iš, pocrkale dabogda! Veso, jadan ne bio, zar ne vidiš đe kokoši pojedoše jerište? Iš, iš!

Na kućnim vratima stajala je Vesina žena Soka, sitna kao i on, opasana belom pregačom i sa brašnjavim rukama, ali inače sva čista i uredna. Mašući obema rukama gonila je kokoši koje su zaista iskoristile

62

Vesin razgovor, prišle i stale da zoblju razastrto testo sa čaršava. Odmah i Veso mahnu nekoliko puta svojim prutom. Kokoši pobegoše za kuću, a Soka priđe da se upita sa Rajkom.

Sa tom malom uzbunom u minijaturnom kućanstvu minijaturnog para završen je uglavnom i razgovor između Gospođice i Vese. Ona se oprostila kratko i rasejano, rešena da od ovog čoveka ne očekuje ništa u sadašnjim prilikama i da radi sve sama, svojom snagom i po svojoj pameti.

Kad žena kao što je ova krene slepo i tvrdoglavo u jednom pravcu, ništa za nju nije teško ni nemoguće. Iako su radnje bile zatvorene i ljudi zbunjeni i raštrkani, Gospođica je već do podne našla sve što treba: i na njenoj kući i na magazima visile su crne zastave. Ona nije bila prva koja ih je izvesila, ali će biti poslednja koja će ih skinuti.

63

V

U životu svakog čoveka ima mutnih mesta o kojima njegovo sećanje ponajviše čuti ili samo stegnuto govori. Takvo mesto u Rajkinom životu bile su ove četiri ratne godine. To su bile četiri godine života koje su ličile na živ i čudan san, praćen jakim osećanjima poleta i straha, a zamračen na kraju teškoćama, gubicima i velikom gorčinom koju ona i danas dobro ne razume, ali koja je nikad neće ostaviti.

Obavljen je svečani prenos ubijenog prestolonaslednika i njegove žene do železničke stanice. Izvršena su mnoga hapšenja i razna nasilja. Istutnjala se lokalna štampa u naročitim izdanjima i krupnim slovima, a nesvesne ili fanatizovane povorke u povicima koje ni same nisu dobro razumevale. A posle tih nekoliko teških i neobičnih dana odjednom je nastala svuda i u svemu čudna tišina, kao posle jakog praska. To nije bilo obično odsustvo šumova, bučnih i uzbudljivih događaja i glasnih pokreta mase. To je bila neka aktivna tišina u kojoj ljudi napregnuto slukte, očekujući nove lomove, dok im u ušima još nije potpuno zamro odjek onih tek minulih. To je bila dirigovana tišina koja je nekom bila potrebna, a kojoj niko nije potpuno verovao, nego je svak osluškivao, nastojeći da po nečujnom zvuku koji se krije negde ispod nje pogodi »na što će ovo okrenuti«.

U toj tišini Gospođica je bila u svom elementu. Ona nije mislila šta se ispod te tišine krije i nije se pitala šta čeka grad, narod i ceo svet na

65

njenom kraju. Glavno je da je nestalo buke, nerada i silovitih i neurednih pokreta gomile. Glavno je da se opet može misliti na poslove, računati, sređivati ono što je u toku, pa i snovati dalje. Istina, trgovci su zbunjeni; u bankama su uzdržljivi, ukrućeni i nemi kao da su stalno na liturgiji. Uopšte, svi su zabrinuti. Vide se i posve unezverena lica i zaplakane oči. To su Srbi. Ali o svemu tome Gospođica ne vodi i neće da vodi računa. Ona zna samo da se više ne puca i ne viče po ulicama i da se ne ruše kuće i dućani. Nijedno od njenih strahovanja nije se ostvarilo. Ni njena kuća ni njena magaza nisu napadnute ni oštećene. Njoj nije niko ništa zamerio. To je njoj dovoljno. Sve ostalo nije njena briga. Ljuti je samo što ne može da nađe nikoga ko bi potpuno delio njeno zadovoljstvo i bezbrižnost i volju za poslom. Svi imaju odsutan pogled i sporu reč. I sam Rafo Konforti još ne dolazi sebi. Što god ga zapita, on odgovara neodređeno, a što god mu predloži, on odlaže polujasnim recima. — Dobro, gospojica, ali da pričekamo da se ovo slegne malo, da vidimo šta će biti.

A vidi se da na drugo misli.

Tako je prošao mesec dana otprilike, a onda se ta tišina, kao u velikom orkestru, zaista prolomi i okrenu u opšti pokret i veliku lomljavu. Štampa prva zagrme. A zatim se krenuše gomile i događaji na nezapamćen način, u novim oblicima i dotle neviđenom obimu. Zvonila su zvona, treštale vojne muzike, pucali topovi. Vazduh je neprestano od nečega drhtao i ta se ustreptalost jedinila sa uznemirenošću koja je, skriveno ili otvoreno, obuzimala sve stanovnike ove zlosrećne varoši. Ponovo su počela posebna izdanja novina sa slovima u veličini palca.

Događaji se nisu redali, nego sudarali i preskakali. Ultimatum Srbiji, objava rata, a zatim ulazak u rat gotovo svih velikih sila u Evropi, sve jedne za

drugom. A uporedo s tim pojačavala se ona ustreptalost vaz-duha i opšta uznemirenost u ljudima zbog najraznovrsnijih razloga.

Zbunjena svim tim, Gospođica ne može da se snađe ni pribere. Odlazi do Rafe Konfortija i nalazi ga sada začudo bodra, živahna i predu-zimljiva. On više ne čeka da vidi šta će biti. Što je imalo da bude, tu je. On ima samo jedan savet, jednu parolu: kupovati. Ko što brže kupuje i što sporije prodaje, taj je razumeo ovo vreme, taj pravi poslove i taj će se održati u svima promenama.

— Šta da kupujem? — pitala je slabim glasom, bojažljivo gledajući Rafu, koji je bio porastao, nekako moćan i nov.

— Sve, gospojica. Ciglu da kupite danas, pa da vam stoji mjesec-dva, prodaćete je sa osamdeset odsto profita.

I Rafo je zaista kupovao. Između ostaloga baš i ciglu, na Ilićevoj ciglani u Koševu, pored samog groblja. Uz Rafu je u nekim, manjim, poslovima skromno i nevidljivo išla i Gospođica sa svojim udelom.

66

Malo-pomalo postajala je sve slobodnija i smelija. To vrebavanje poslova, sporo i teško donošenje odluka, preprodavanje, strepnja koja prati sve špekulacije i koja je ista kod gubitka i kod dobitka, sve joj je to ispunjavalo vreme i zaokupljalo ćelu pažnju. Krupne događaje i velike promene koje su se dešavale svuda u svetu, pa i tu pred njenim očima, ona je primećivala samo površno i nejasno, kao kroza san.

A svet je grmeo od ogromnih pokreta masa, od prvih ratnih sukoba, od novinskih vesti koje su ličile na krikove, od neverovatnih pretnji i neočekivanih ostvarenja. I tu u samom Sarajevu, pored nje, dešavale su se neviđene i nezapamćene stvari. Živelo se brzo i bujno i stradalo javno i skrovito. Varoš je bila puna rezervista. Jedni su bili još u svom seljačkom odelu, a drugi su se znojili u sivim i modrim uniformama i novim cokulama. Bilo je gužve i pesme bez istinske radosti, vike i psovke, i rakije i duvana, i želje da se čovek zaboravi. Bilo je razgaženog voća i kora od lubenica. U svemu mnogo nezdravog rasipanja na sve strane. A bilo je, uporedo s tim, velikih potreba i svakojakih stradanja. Na sve strane su ponovo hapsili Srbe i odvodili ih u improvizovane zatvore; i to sada ne samo mlade ljude i studente nego i ugledne gazde i mirne državne činovnike. I to nije išlo kao pravda, po nekom zakonu koji se mogao dokučiti, nego silovito, slepo i na sreću, kao zaraza. Sve to što je plašilo i zabrinjavalo svet dopiralo je najposle i do Gospođice, zbunjivalo je za trenutak i bacalo iz njenih misli o poslovima, pa se opet gubilo, potisnuto naporom njene volje u pozadinu svesti. Sve to što je za druge ljude bilo suština i smisao života, bile su za nju samo smetnje da se mirno živi i pravilno radi. Naročito su je ljutile vesti i razgovori o hapšenjima i gonjenjima Srba, koja nisu nikako prestajala. To je progoni do u kuću. I njena majka neprestano govori o tome, a oči joj crvene i usta natekla od plača, jer ni kuće njihovih najbližih rođaka nisu pošteđene; ima ih iz kojih su odvedeni svi odrasli muškarci. Majka odlazi kod njih »na žalost« i vraća se skrhana kao sa sahrane, i priča pojedinosti. Kakvi su bili policajci pri vršenju premetačine i hapšenja, jedni drski i surovi, drugi učtivi i obazrivi; šta su govorili i šta im je odgovarano; šta je uhapšeni poneo sa sobom i šta rekao pri polasku u zatvor. Gospođica sluša majku sa negodovanjem, sa dosadom, želi u sebi da umukne ili bar promeni predmet razgovora, ali je neki unutarnji stid, neka vrsta snebivanja sprečava da je prekine. A starica šapuće kroz plač i ne može da se

zaustavi u pričanju koje je postalo neka bolna i neodoljiva potreba. Vрати se, na primer, iz posete koju je učinila njihovoj komšinici Lepši, udovici Luke Pavlovića, pa ne može dugo sebi da dođe, nego sedi onako obučena, a reci i suze samo teku.

- Uh, jadna Lepša, šta je dočekala (ubrani bože!) - da joj jedinca

67

odvedu dušmani i da sad pod starost tuguje za njim. Uh, jadnica! Priča mi sve kako je bilo. Ispratila sam ga, kaže mi, do avlijskih vrata, a on, kad bi na vratima, okrenu se pa kaže: »Nemoj, mama, plakati, da nam se dušmani ne svete i ne raduju, i nemoj obijati pragove i moliti koje-koga; ja sam prav i ništa mi neće biti.« A ja stegla srce, kaže, pa hoću da se osmijehnem, da me takvu zapamti, i gledam ga i ne vidim; a kad ga već izvedoše, meni se čini da jednako stoji na pragu, osmijehuje se, i govori mi nešto.

Gospođica ustaje nestrpljivo i odlazi kao poslom. Sa svakim danom sve su joj mrze te priče o stradanju i junaštvu; sve joj izgleda preterano, jalovo i štetno, ali nema hrabrosti da to otvoreno kaže. To joj se inače retko dešavalo. U svima drugim stvarima ona je bila prema majci bez ikakvog obzira, ali u ovom slučaju, isto kao u svoje vreme s prošnjacima, ona nije smela da joj otvoreno protivreči. Gledala je da se ne nađe u kući kad bi u posetu dolazile žene kojima je neko uhapšen, jer tada nije bilo kraja tim razgovorima, punim plača i uzdisanja, koje je ona smatrala dangubnim i nedostojnim, a koji su u njoj izazivali čudna i pomešana osećanja prezira dosade i krivice. Jer ona je iskreno mrzela to što je zvala »praznim razgovorima«; još više je mrzela kafu i rakiju koje se pri tom redovno služe, a najviše je mrzela strasne i svečane izlive osećanja u kojima nije mogla da učestvuje.

U tako izuzetnim prilikama bilo je nemoguće sprečiti te posete i zatvoriti im kućna vrata. Za to čak ni Gospođica nije nalazila snage, naročito kad su bile u pitanju žene iz najbliže porodice.

Često im dolazi Divna, njena najbliža rodica i vršnjakinja, mlada žena poznatog lekara Josifovića; njoj su uhapsili muža i devera. Oduvek je bila mršava, a za tih nekoliko nedelja sva se spekla i sasušila. U crnoj haljini, jer još žali za majkom, sa crnom, teškom i zapuštenom kosom iznad zapaljenih, krupnih očiju, ona se kreće kao ličnost iz tragedije. Pozdravi se sa Rajkom nekako kao obnevidela, sedne pored njene majke, ne govori ni sa njom mnogo, samo joj suze neprestano teku, a ona ih i ne briše, tek s vremena na vreme zakrene glavu u stranu. Majka izmišlja sve moguće načine da je uteši i umiri, a Gospođica se grize u sebi što ne može da nađe ni reci ni osmejka.

A i kad Divna ode, ona procedi svega nekoliko suvih reci i gleda da skrene razgovor na drugo.

- Nikad nisam vidila da neko tolike suze proliva - kaže ona hladno i nespretno.

- E, moj sinko, za dvojicom ona plače: za čovjekom i za djeverom, i to za onakvim djeverom.

I Gospođica, u neprilici, ne nalazi više reci, kao da se razgovor vodi na stranom jeziku.

68

Tek što Divna ode, naiđe strina Gospava. I opet se peče kafa i opet počinje razgovor o hapšenjima i stradanjima. Samo što je strina Gospava sušta protivnost Divnina. Onako snažna i otresita, ona ne plače i ne žali se, ali zato govori, govori glasno i bezobzirno. Već prvog dana atentata uhapšen joj je sin

koji studira medicinu u Pragu i koji se isticao svojim radom u revolucionarnoj nacionalističkoj omladini. Ubrzo zatim joj je i muž, viši državni činovnik, suspendovan od dužnosti, iako je bio potpuno miran, povučen i beznačajan čovek. Sad sedi kod kuće, više mrtav nego živ, i ne može nikako da shvati kako se to moglo desiti njemu koji se »nikad ni u što nije mešao«.

Strina Gospava je hrabra do nesmotrenosti; ponosi se što joj je sin zatvoren; i svakome ko hoće da čuje govori da »srpski narod nije pogača pa da ga neko za doručak pojede«. Ona se žali na muža što je malo-dušan, što neprestano sedi kod kuće, a kad se već usudi da iziđe, on ide oborene glave kao krivac.

— Eto, i jutros mu kažem: šta sjediš, bolan ne bio, kod kuće kao žena. Iziđi među ljude. Samo nemoj, molim te, s tim licem da mi ideš po sokaku. Čim te ona rulja vidi tako blijeda i snuždena, vidjeće da se bojiš što si Srbin, i stradaćeš. Nego digni glavu i razvedri lice, pa prođi slobodno između te fukare! I strina Gospava produžuje svoj brzi i oštri govor, ne štedeći ni austrijske vlasti ni mlake Srbe. A Gospođica nalazi neki povod i izlazi u varoš. Uostalom, strina Gospava se nikad i ne obraća njoj, nema za nju ni reci ni pogleda, ali se oseća da bi svaki razgovor između njih morao uzeti neprijatan obrt. (»Sjeo je njoj đavo na dušu«, kaže strina Gospava, kad god se povede razgovor o Rajki i njenom poslovanju.)

Takvih neprijatnosti ima i na ulici. Ma koliko daje čovek rasejan, ma koliko da su mu misli zauzete poslovima i oči prikovane za zemlju, on ne može da ne vidi ponekog od onih koji prolaze, odnosno bivaju provedeni ulicom. Ako ne vidiš ti njega, vidi on tebe. To se dešava Gospođici. Tek što je izišla iz kuće, prešla most i zaputila se širokim kejom ka središtu varoši, a iza jednog ugla iskrсну gomila od desetak građana; sprovode ih jedan žandar i dvojica rezervista u novim uniformama. Gospođica ubrza korak i okrenu glavu na drugu stranu, da ne bi ugledala koga poznatog među pohapšenim ljudima. I mala povorka već prolazi, ali se iz posled-njeg reda odjednom razleže mlad, veseo glas:

- Zdravo, Rajka!

Ona pogleda ispod oka. To je vikao njen rođak, Konstantin Josi-fović, krakat, plav student tehnike, sa prćastim nosom, gologlav, raskopčane košulje na opaljenom vratu. To je podrugljiv mladić, koga se dobro seća dok je još u gimnaziju išao i bio poznat kao najbolji sportista i odličan matematičar.

Sagleda samo njegovo nasmejano lice i brzo

69

krenu na drugu stranu. Ali za njom odjeknu još jednom ironično i na-smejano:

- Zdravo, zdravo!

Eto takve stvari kvare čoveku sada život na svakom koraku i ometaju ga u poslovima.

Tako je mislila Gospođica, a u isto vreme, nezavisno od svake njene misli, uz kičmu joj je mileo hladan strah od vlasti, od kazne, od nekog njenog nerazumljivog saučesništva u nerazumljivim kažnjivim delima. I sa mržnjom je mislila na toga Konstantina, »koji nikad ozbiljan nije ni bio«, i na svoje rođake Josifoviće, koji kao da su se zarekli da baš svi odu na robiju i povuku sa sobom i ostale, i na sva ta hapšenja i stradanja oko nje, koja jedni prate suzama a drugi osmejkom. Pognula je glavu i zakoračila živo u prvu ulicu levo, rešena da ne gleda, da ne sluša nikog, da se ne odaziva nikom, i da ne dopušta da joj kvare život i remete poslove ljudi i događaji sa kojima ona nema i neće da ima ničeg zajedničkog.

Ali takvo rešenje je lakše doneti nego ga izvršiti. Ta hapšenja sunarodnjaka, poznanika i rođaka i te suze i razgovori koji su ih pratili nicali su oko nje na svakom koraku, a ona se branila od njih i od svake veze sa njima. Isprva je bežala i sklanjala se, nastojala da izbegne neprijatne i opasne susrete i razgovore ili ih dočekivala sa ravnodušnim ćutanjem. A kad ni to nije pomagalo, istupala je otvoreno, i grubo odbijala svaki dodir i svaku pomoć, pa i najbližima.

Kad je, u jesen 1914. godine, srpska vojska stala da se približava Sarajevu, naređena je evakuacija toga utvrđenog grada i većina građanskih lica otpremljena je u unutrašnjost zemlje. Samo oni koji su bili zaposleni u državnim ustanovama ili na radovima potrebnim za vojsku mogli su ostati u varoši. Gospođica je uspjela da sa majkom ostane u Sarajevu.

Čim je država raspisala prvi ratni zajam, Gospođica je upisala upadljivo veliku sumu. Lokalna štampa je istakla naročito njeno ime, drugima za ugled.

»Hrvatski dnevnik« je iskoristio priliku da podvuče kako pored zabludele i zavedene srpske inteligencije ima i ovakvih »lojalnih sugrađana grčkoistočne vjere«. Ali nigde nije zapisano da se Gospođica na vrlo vest način odmah otresla obveznica upisanog zajma i to pod vrlo povoljnim uslovima.

I inače, ona je koristila svaku priliku da javno pokaže svoju lojalnost.

Nabavljala je zastavice i razne značke centralnih sila i isticala ih na svojoj kući, kupovala fotografije njihovih vladara i vojskovođa, starajući se da sve to i ne bude skupo i da bude primećeno.

U isto vreme njeni poslovi su se granali i rasli. Prošli su prvi meseci zabune i velikih pokreta u kojima se živelo bez mere i trošilo bez računa. Ušlo se daleko u 1915. godinu, i sada je svakome jasno da rat neće biti ni

70

lak ni kratak, ni onako veseo kao što je to nekima izgledalo u prvim danima. Ceo privredni život počeo je da se prilagođava i podešava prema tome. Onaj ko je to prvi shvatio imao je veliko preimućstvo nad ostalima. Jedan od tih bio je Rafo Konforti. Malo-pomalo, odbacio je sve poslove koji nisu u neposrednoj vezi sa potrebama vojske i ratovanja. A kad je došlo na red njegovo godišnje, on je trajno oslobođen vojne službe kao unentbehrlich¹. Velika većina Srba trgovaca bila je iščezla već ranije sa pijace, sad su regrutovanja povukla i trgovce ostalih vera i narodnosti. Konforti je imao slabu konkurenciju i slobodne ruke. Njegovi poslovi su dobivali obim milionskih liferacija. A u njegovoj senci radila je i zarađivala Gospođica.

Početak zime uvek je mučan i ne veseo u ovoj planinskoj varoši koja leži preko pet stotina metara nad morem i u podnožju visokih planina. Sada, na početku druge godine rata, on je bio stostruko teži. Tekao je jedan od onih ratnih i teških novembara od kojih svak strepi, a sirotinja drhti pred njim kao žito pred kosom. Namršten je izgledao i hladan taj novembar, gotovo sav sačinjen od noći koja se samo na nekoliko sati razgali u neki maglovit poludan, a bilo je u njemu vlage koliko u celoj jednoj zimi. Varoš je napola raseljena, ali zato po ulicama vrve vojnici svih rodova oružja i kreću se povorke ruskih i srpskih zarobljenika ili domaćih hapšenika i talaca. Bajonet blešti iznad svih glava kao nem i rečit znak vremena.

Pošto se uvukao u sve kuće, sve ljudske poslove i preduzeća, rat je odbacivao masku i pokazivao u ovim sivim danima svoje pravo lice. To nije više bio onaj opijeni pokret masa, onaj zanos razaranja, tako sličan zanosu stvaranja, nego

beda i prokletstvo svega što živi, pa i mrtvih stvari, a ponajviše čoveka. I oni koji su nekad likovali, nošeni nagonima mržnje i besa, sad su bili pokunjeni i kao fizički smanjeni. Sa ovom zimom rat je ulazio u drugu godinu i širio se sve više kao zaraza kojoj se ne vidi kraja. Godište za godištem je pozivano i odvođeno u vojsku. Ratišta po Galiciji i Ukrajini gutala su bosanske pukove. Javljala se oskudica i nemaština, a svet, nenavikao još na ograničenja i nesposoban za razumnu raspodelu, video je već u njima preteče bede i gladi. Briga je ležala na onima koji imaju kao i na onima koji nemaju, na onima koji stradaju kao i na onima na koje još nije došao red.

Kroz sive, kratke dane toga meseca novembra Gospođica je gazila sarajevskim ulicama, i sama siva i ćutljiva. Njen tanki, oštri lik u crnom kaputu, zakopčanom do grla, sa crnim šeširom muškog formata, izgledao je kao oduvek podešavan za ovakve dane i ovakva vremena. Ali spoljni izgled je u ovom slučaju navodio na pogrešan zaključak. Izuzev

Neophodno potreban

71

njene spoljašnjosti, koja je uostalom oduvek takva, Gospođica ni po čemu drugom nije imala veze sa teškim vremenom i stradalničkom varoši. Ona nije uopšte ni u mislima učestvovala u sudbini svojih sugrađana, ni onih koji su zbog svog srpskog porekla ili svojih uverenja bili podvrgnuti od prvog dana progonima svake vrste, ni onih drugih koji su otvoreno ili prećutno bili na strani državne vlasti i koji su sada uviđali da ta lojalnost ne traži samo bučne izjave i manifestacije, nego i žrtve i u krvi i u novcu i u imanju. Uopšte, za Gospođicu je sve ovo što se dešavalo, ovde i po širokom svetu, bilo tuđe, daleko i nestvarno. Politički sukobi i prelomi od opšteg značaja, velike bitke na istoku i zapadu Evrope, sve su to za nju bili samo krupni naslovi na prvoj strani dnevnih listova. Sve je to stajalo po strani kao tamne, nejasne mase između kojih je ona hladno i oprezno birala čistine i nalazila puteve za svoje interese. A nikad nije tih čistina bilo toliko i nikad se nije tim putevima brže i lakše napredovalo nego sada, kad su ljudi u velikoj većini zauzeti i povučeni događajima, a ona slobodna i neometana, sa otvorenim putem pred sobom, sa dobrim vezama i najpovoljnijim prilikama. I Gospođica je samo gazila napred za svojim sitnim i krupnim interesima i poslovima, isto onako oštro i odlučno kao što gazi kroz novembarski dan ulicama, ne gledajući ni levo ni desno, ne pitajući se otkud sve ovo, ni kako ni zašto je došlo ni dokle će trajati ni kako će završiti. Ni opšta oskudica koja je brzo i u sve većem broju porodica prelazila u bedu nije mnogo smetala Gospođici. Sa zlim i potajnim zadovoljstvom ona je gledala kako sve manje biva glasnog veselja po kafanama i ulicama, sve manje uživanja, bleska i sineha po kućama, kako sve tone u tu oskudicu kao u neku vrstu prisilne štednje i kako varoš i ljudi neme i sive, i bivaju sve više po njenoj volji i njenom ukusu. Kad bi reč »sreća« imala nekog značenja u njenom životu, moglo bi se reći da je u tim danima ona bila potpuno srećna, srećom krtice koja slepo rije kroz mrak i tišinu meke zemlje u kojoj ima dosta hrane a nema prepreka ni opasnosti.

U toj gluvoj i sivoj atmosferi, u kojoj se niko ne raduje, niko ne troši i ne rasipa, a ona stiže i štedi, kao u nekom opštem i velikom poslu bez vidnog i utvrđenog kraja, Gospođica se kretala i živela kao u svom elementu. A sve što je moglo da je trgne iz te gluve i posne tišine izbegavala je kao stvari mrske i neprijatne. Pa ipak, to se nije moglo uvek izbeći.

Kad je jednog od tih sumračnih novembarskih dana svratila u ma-gazu u Ćurčiluku, zatekla je Vesu ne na njegovom običnom mestu, nego u najdaljem kutu, između kase i jednog starog ormana. Pri slaboj svet-losti videla je da mali čovek plače bezglasno i mirno.

I opet suze, i to ovde gde ih najmanje želi!

- Vesu, šta je tebi? - upitala je suvo i tvrdo.

72

Čovek je plakao dalje, bez reci i pokreta.

- Šta plačeš? — pitala je Gospođica nestrpljivo.

Veso pokaza samo rukom na večernje novine pred sobom. U njima se krupnim slovima javljalo daje srpska vojska uništena i da se, napadnuta sa severa i jugoistoka od Nemaca, Austrijanaca i Bugara, povlači u neprohodne planine, ostavljajući za sobom sav materijal, ranjenike i bolesne. »Srpska vojna sila ne postoji više«, pisalo je krupnim slovima na čelu lista.

- Ostavi to, Vesu, od plača se ne živi.

Mali čovek, koji je dotle stegnutih zuba samo kratkim i teškim dahom odavao svoje uzbuđenje, progovori odjednom ogorčeno, onim svojim metalnim glasom:

- Kako da ne plačem! Da je sreće, plakala bi i ti. Svi bismo morali da plačemo. Oči da isplačemo, malo je.

Osećala je kako je ljuti taj seljačić što plače i govori krupne i opasne reci tu u njenoj magazi i kako je napušta svaki obzir. Gnevno i oštro mu odgovori:

- Tebi ako se plače, idi kući pa plači, a ne ovdje u magazi, gdje svijet dolazi i gdje svak može da te vidi.

- Plakao bih i nasred čaršije kad bih smio.

- Ti plači gdje hoćeš, ali ja neću da padnem pod sumnju i da sa policijom posla imam. Neću, razumiješ?

- Ne boj se, ne boj - odgovarao je gorko i prezrivo mali čovek, gledajući je iskosa kao da je gleda sa visoka. — Plakati nije zabranjeno. A i da jeste, ne plačeš ti nego ja. Tebi neće biti ništa. Za tebe znaju da nećeš suze pustiti ni za kim.

- To je moja stvar. A ti, da imaš pameti, ne bi ni ti plakao.

- Ja plačem kad svako srpsko oko plače, i ne stidim se toga. A vidićemo dokle će i tebe tvoja pamet dovesti. I danas ja volim da mi ti kažeš da sam slab i lud što ovdje plačem, nego da budem izuzetak i odrod kao neki.

Bogzna dokle bi trajala ta prigušena svađa u sumračnom uglu magaze i šta bi sve još jedno drugom rekli, da neko ne uđe sa ulice i ne prekide ih.

Zategnutost koja je i dotle postojala između nje i Vese postade još jača, ali ta zategnutost je bila tako prirodna i tako iskrena i s jedne i sa druge strane da je oni nisu ni osećali kao neki naročit teret, jer svako od njih radilo je kako je moralo i jedino moglo.

Ali u celom nizu prizora i likova iz toga vremena, koji su još i danas u pojedinostima jasni a u celini uvek ostali stvarno nerazumljivi, izdvaja se lik Rafe Konfortija.

Već krajem 1914. godine on se izmenio u radu, govoru i ponašanju, i s vremenom menjao se sve više. Ona sama ne bi mogla da kaže kad su

73

se dešavale ni kako su se razvijale te promene, ali videla je jasno i osećala lepo kako se čovek menja. Najpre je došao uspon. Gazda Rafo se dizao naglo,

ali, protivno fizičkim zakonima a u saglasnosti sa zakonima društva, on nije bivao manji nego veći u očima okoline. Te promene su bile tako nagle i tako duboke da Gospođica nije mogla ni u sećanju više da izazove onog predratnog Konfortija. Čovek je postao težak, miran i siguran u celom svom držanju, štedljiv u recima i spor u pokretima. Nigde traga od užagrenih očiju i drhtavih ruku, nigde onog zagrcavanja i krupnih zakletvi u govoru. Razgovara sa njom ljubazno i pažljivo, ali je nekako dalek i tuđ i rasejan, kao da u isto vreme nešto drugo, mnogo važnije, i gleda i sluša i misli. Sve bi mogao da vam pokloni, samo svoju pažnju nikako. Njegove nekadašnje poslovne veze i svi oni sitni zelenaški poslovi ostali su daleko iza njega, isto kao što je njegov duguljasti dućan u Ferhadiji postao samo jedno od mnogobrojnih slagališta za njegovu robu. Sam Konforti sedeo je u potpuno novim, svetlim prostorijama društva TKANINA A. D. Sedeo je kad nije putovao zbog veza i konferencija u Beč, Prag ili Peštu. A kako se koji put vraćao sa tih putovanja, sve je dalji i rasejaniji izgledao Gospođici. U leto 1916. godine putovao je sa ženom u Karlsbad i vratio se otud još tiši i finiji, nekako kao umiven i ubeleo. Svojim očima gledala je Gospođica kako se stvara onaj prvi milion i kako za njim brzo dolaze i drugi. I čudila se kako sve to ne liči na njen san o milionu, ali ni približno ne liči. Sve je gledala, pa ipak nije mnogo videla ni razumevala. A pre nego što je išta mogla da shvati, došao je pad. Kao što nije videla kako je došlo do gazda-Rafinog uspona, isto tako nije primetila ni prve znake njegovog opadanja.

Došlo je proleće 1917. godine, dugo i teško proleće, kad se u Bosni od sto kuća samo u jednoj jelo do sitosti, a nijedna nije imala sve što joj treba. Jednog martovskog dana, koji je od svitanja do mraka bio sav bled i gladan, Konforti je »primio« Gospođicu na kraći razgovor. Došla je da ga upita za savet i zamoli za pomoć povodom četvrtog ratnog zajma, koji je tih dana raspisan, jer je htela i ovoga puta da upiše znatnu sumu i da se bez velikog gubitka što pre otrese tih obveznica, a to je sada bivalo sve teže.

Nije ga bila videla ceo mesec dana. Sedeo je u teškoj fotelji, zavaljene glave i sklopljenih očiju oko kojih su se širili modro-žuti koluti. Trgao se i ispravio na sedištu. Sa očiglednim naporom slušao je ono što mu je govorila o svom sitnom poslu zbog kojeg je došla. Ne sačekavši da Raj ka završi, skočio je sa stolice:

- Dobro, dobro, gospojica, to ćemo lako urediti. Dobro, biće kako želite.

74

A zatim je raširio ruke i stao da hoda po sobi, govoreći glasno, bez veze sa predmetom:

— Ah, sve bi se dalo urediti, sve bi bilo lako. Ali treba narod da jede! Za odjeću je lako; možeš okrpiti, možeš okrenuti, ali bez ručka ne možeš. Vidite, gospojica, gladan narod, to je najgore; ne može da ratuje, ne može da miruje. Tu nema posla, nema života. To je propast!

Gospođica ga je slušala i pratila očima sa jednog kraja sobe na drugi. Njegov uzbuđen govor i brzi pokreti bili su u protivnosti sa njegovim sadašnjim izgledom i držanjem; kao da je odjednom ispod dostojanstvene maske teškog kapitaliste provirio nekadašnji Rafo Konforti iz Ferhadije. Nije mogla da razume ovu neočekivanu eksploziju negodovanja ni da uvidi kakve veze ima ona, Rajka, i njen posao sa pitanjem da li je narod sit ili gladan. Nikad nije na to mislila. I sad se pitala da li bi trebalo da i ona nešto kaže, ali Konforti nije

očekivao njeno učešće u razgovoru, hodao je i dalje po sobi i sa ogorčenjem govorio kao da nekom u daljini dobacuje.

- Pamet ti kaže da narod mora prvo da jede, pa onda dolazi sve ostalo. Šta hoćeš od gladan č'jek! Dušu da mu uzmeš? Ne vrijedi.

Još je neko vreme hodao gore-dole, pa se onda naglo zaustavi, pribra i oprostila sa Gospođicom, postavši opet miran i rasejan kao što je bio dotle. Ali od toga dana Gospođica ga je gledala drugim očima.

Od toga dana ona i sama počela pažljivije da prati i bolje da primećuje oko sebe znakove gladi, nemaštine, nezadovoljstva i opadanja, na ljudima, u nadležstvima i po radnjama. A tih znakova je bilo više nego što je želela. Ona nije mogla ni umela da ih poveže među sobom, da prodre u njihove dublje uzroke, ali ih je primećivala svuda. I to je dovodilo na misao da je i rat samo jedan veliki posao, jedno preduzeće kome se ne vide granice, ali koje, kao svaki posao, ima svoje knjiženje i svoj krajnji zaključak sa neumoljivim posledicama gubitka i dobitka. Sve češće je mislila o tom svršetku rata i o posledicama koje bi njegov ishod mogao imati po nju i njene interese. Sve jasnije joj je bivalo da se njena »dobra vremena« bliže kraju, da se stvari oko nje opet počinju da kreću i me-njaju, i da se te dve za ceo svet burne i teške a za nju mirne i dobre godine neće i ne mogu vratiti. To su bila vremena kad su novine pisale isključivo o bitkama a ljudi bili zauzeti samo ratnim brigama, kad niko nije obraćao pažnju na retke poslovne ljude ni na njihove poslove koji su skrovito i slobodno cvali. Ali sada vidi i oseća na svakom koraku da tome dolazi kraj i da se neočekivano i nezadržljivo javlja stari život i svi njegovi nemiri koji su joj izgledali zauvek uklonjeni. Po sitnim, ali nesumnjivim znacima sad jasnije vidi nepoverenje i neraspoloženje sa kojim je susreću i njeni najbliži.

75

Kod Vese dolaze u magazinu mladi ljudi koji uspevaju da izbegnu vojnu dužnost, razgovaraju sa njim dugo i tiho, a čim se Gospođica pojavi na vratima razgovor odmah ili zapne potpuno ili postane usiljen i neiskren. Njenoj majci dolaze u posetu i sada roditelji kojima su pohapšeni najbliži, ali ne plaču više tiho i bespomoćno kao nekad, nego se značajno smeškaju i sevaju očima. Divna je još mršavija i još tvrđa nego nekad. Skinula je crninu. Nema suza. I muž i dever su joj u Rusiji. Pošto su odležali nekoliko prvih ratnih meseca u Aradu, mobilisani su obojica kao rezervni oficiri i poslani na ruski front. Tu su iskoristili prvu priliku i prebegli, gotovo istog dana, u ruske linije. Sad su u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj diviziji. Vojne i policijske vlasti su jedno vreme hapsile i ispitivale Divnu i ostalu porodicu, zaplenile su imetak dvojice dezertera, ali sve to nije nju nimalo pokolebalo u njenom skamenjenom miru. I kad je upitaju gde su joj muž i dever, ona odgovara:

— Tamo gdje treba da su.

Strina Gospava, koja je bila oštra i bezobzirna i u najtežim, prvim godinama rata, sad govori posve smelo i otvoreno. Sin joj je osuđen na sedam godina tamnice i leži u Zenici, a ona svakome govori kako je mirna, jer zna da neće odležati više od polovine kazne. Čim dođe, još nije ni sela, a već priča svojim promuklim glasom kako su joj juče došle »neke frajle« što skupljaju priloge za Crveni krst, a ona im odgovorila da ne da ni pare, »jer ima svoj krst u Zenici«. Gospođica se uklanja koliko može i izbegava takve susrete, ali sada to čini sa osećanjem straha i nelagodnosti, sa nekim nemirom u sebi koji ranije nije poznavala. A znaci se gomilaju, sve jasniji i sve rečitiji.

Desilo se da je u jesen 1917. godine naišla neka mnogobrojna vojska u Sarajevo, tako da su oficire morali srneštati po privatnim kućama, kao što je bilo u početku rata 1914. godine. Tako je jedan oficir smešten u Radakovića kuću, koja je dotle bila pošteđena. Oficir koga je Gospođica morala da primi na stan bio je mlad vojni lekar, Hrvat, rodom negde iz Slavonije, za svoje godine i suviše ugojen, dobroćudan, razuman i jednostavan čovek. Zvao se dr Roknić. Bio je miran i uredan i nije tražio nikakve usluge, što je Gospođicu malo utešilo u njenoj ljutnji zbog Einquartierung, ali imao je u njenim očima jednu nezgodnu stranu: voleo je da razgovara o svemu, a naročito o politici. Gospođici je bio neprijatan i težak svaki razgovor mimo njenih poslova, a od politike je bežala sa odvratnošću i sujevernim strahom. Sada je sa zaprepašćenjem slušala kako ovaj čovek u uniformi austrijskog poručnika govori svojim bezbrižnim i maznim slavonskim izgovorom njenoj majci:

- Drago mi je, gospođo, što sam dobio stan u srpskoj kući. Ja znam šta ste vi, bosanski Srbi, sve podnijeli i šta još podnosite, ali molim vas

76

da ne gledate na ovu uniformu koju nosim na silu i da me ne smatrate austrijskim oficirom.

Stara gospođa se smeškala onim tihim osmejkom koji većina članova Hadži-Vasića porodice donose na svet u trenutku kad prvi put otvore oči. Gospođica je bila toliko iznenađena i zaprepašćena da je naglo okrenula leđa i ušla u svoju sobu.

Ali to je bio samo početak. Lekar je u slobodnim časovima dolazio kod njih bez mnogo izvinjavanja i mirno i prirodno otpočinjao razgovor

0 svemu i svačemu. Čim bi razgovor skrenuo na rat i politiku, Gospođica je počinjala da se mršti i vrpolji i da traži zgodan izgovor da se udalji. Ona je pokušavala i da mu protivreči, tvrdeći da ona i njena kuća nemaju nikakve veze sa političkim borbama, stradanjima Srba

1 sličnim stvarima, da je zadovoljna sadašnjim stanjem i životom. Lekar bi gledao u nju svojim plavim i bistrim očima iza velikih naočara bez okvira.

- Slušajte, gospođice, vi nemate potrebe da preda mnom tako govorite.

Uvjeren sam da to nije vaše mišljenje; ako jeste, onda biste vi bili zaista izuzetak i potpuno na pogrešnom putu. Jer danas svaki razuman čovjek vidi da centralne sile ne mogu dobiti ovaj rat, da ga moraju izgubiti. I dobro je da je tako. To je dobro za cijelo čovječanstvo, a spas i sreća za sve nas Južne Slovene, jer bi nas inače nestalo sa lica zemlje.

I mladi lekar je pričao šta je sve video na ruskom frontu, gde je proveo celu 1915. godinu, a šta na italijanskom, odakle sada dolazi. Pričao je sve što je znao o stanju stvari u svetu, o radu srpske vlade na Krfu i Jugoslovenskog odbora. Govorio je o pobedi Antante i porazu Nemačke i Austrije kao o svršenoj stvari, o ujedinjenju svih Južnih Slovena kao o prirodnoj posledici toga. Citirao govore jugoslovenskih narodnih poslanika u bečkom parlamentu. Sve su to za Gospođicu bile i nove i strašne stvari o kojima nikad nije volela ni da misli a kamoli da razgovara. Ljutila se na govorljivog lekara i proklinjala čas kad su joj ga poslali u kuću. Sad je morala da misli i p tome i morala je sama sebi da prizna da se plaši svršetka rata i da ne želi da taj svršetak bude onakav kakvim ga lekar prikazuje. Pre spavanja sada se često u njene misli o novcu i poslovima mešala, kao strepnja, pomisao da bi se zaista moglo »sve pokvariti« i opet doći vremena nemirnog javnog života, novinarskih napadaja i dugokosih

đaka koji ne misle dobro ni sebi ni drugima. I uspe vala bi da zaspi tek pošto bi odlučnim naporom odbila da dalje misli o tome.

Debeli i razgovorni doktor napustio je posle petnaest dana sa svojom jedinicom Sarajevo, ali Gospođica nije mogla više da ne pomišlja na svršetak i na ishod rata. Činilo joj se da će to morati da bude strašan dan,

77

kad se prolomi ovo veštačko zatišje oko nje, kad se svi ti ljudi sa fron-tova, iz kaznenih zavoda i logora vrate kućama, iznesu svoje optužbe i račune i pokušaju da zauzmu svoja stara mesta. Stvarno ona nije mogla ni da zamisli kako će to izgledati, samo je osećala da će to uneti velike poremećaje u život i da će od svakoga, pa i od nje, tražiti naročite žrtve i teške odgovornosti. - A sve što je gledala i slušala oko sebe samo je podsticalo u njoj te misli i svakojake bojazni, mučne račune i nepovoljna predviđanja.

Godina 1918. bila je već sasvim rđava. Svet je bio premoren i iznuren od duge zime i slabe hrane, rat je izgledao u isto vreme i izgubljen i beskonačan. Poslovi nisu više ličili na ono što su nekad bili. To što se sada radilo, to je bila luda igra cifara, besomučna trka za skrivenim namirnicama, kožom ili tkaninama, panično bežanje od papirnog novca i stalno osiguravanje i reosiguravanje u večitoj nesigurnosti. Ko god je imao potrebe za novcem, grabežljivu ćud, zdrave noge i jake laktove, upadao je, otimao svoj deo zarade na vagonu robe koja se u tom trenutku traži, i povlačio se sa dobitkom da čeka novu priliku. Svak je ulazio u poslove, vojnici, popovi, kelneri, nesvršeni studenti, tako da »pravi ljudi od posla« nisu više mogli da se snađu ni da izdrže u tom metežu.

Rafo Konforti, koga Gospođica sada nije ispuštala iz vida, bio je oličenje svih ovih zlih promena. Uporedo sa ovim ratom dogorevao je i on i sva njegova veličina. Nevidljivo i naglo, kao što su nekad rasli, njegovi poslovi su padali i mrsili se; kao samo od sebe sve se kolebalo i rastvaralo. Isto tako naglo, ali vidljivo, gubilo se gazda-Rafino zdravlje. Sve su čudniji bili znaci koji su se na njemu primećivali i sve je manje ličio na Rafu Konfortija iz ratnih »dobrih« godina. Kad bi je primio, odmah bi primetila koliko je mršaviji i rasejaniji nego što je bio poslednji put kad ga je videla. Sad je trebalo mnogo napora pa da ga natera da se sabere za stvaran razgovor o stvarnom poslu zbog kojeg je došla. Videlo se da ima neodoljivu potrebu da govori o gladovanju i oskudevanju širokih masa narodnih i o teškim posledicama koje to mora imati po državu, privredu i pojedinca. Ma o čemu počeli razgovor, on je na kraju završavao time. Bilo je očigledno da ta misao vlada njime a ne on njom i da ga goni i troši stalno i nemilosrdno. Kad ne govori o njoj, on pada u mračno ćutanje i izgubljeno gleda u jednu tačku pred sobom.

Sve češće moglo se čitati u dnevnoj štampi da je g.Rafo Konforti poklonio Narodnoj kuhinji ili Sirotinjskom domu bure masti ili vagon kupusa. U poslednje vreme počeo je i sam da nabavlja namirnice, samo da bi mogao da ih po neobično niskoj ceni prodaje narodu. Njegov nekadašnji dućan u Ferhadiji oživeo je opet. Pred njim se sakupljao svet

78

u dugim redovima i čekao da po »gazda-Rafinoj ceni« dođe do malo hrane. Momci su krčmili hranu i s mukom suzbijali nemiran i gladan narod, a Konforti je iz svoje kancelarije u TKANINI telefonirao po nekoliko puta, raspitivao koliko ima ljudi i kako ide sa deljenjem. A dešavalo se da bi, izgubivši strpljenje,

napustio svoju lepu, toplu kancelariju i kao gonjen otrčao da se sam uveri o svemu i da ostatak hrane besplatno razda najsiromašnijim.

Gospođici nije bilo jasno šta se dešava sa Konfortijem, ali je videla: od njega se nije više moglo očekivati ništa, ni pomoći, ni saveta, ni pametna razgovora o poslovima. Nikad ranije nije pomišljala da bi se ovaj čovek, pun snage i okretnosti, mogao ovako izgubiti. Osećala se usamljenom i napuštenom, što joj se nikad do tada nije dešavalo. Nagonski se obzirala oko sebe i prvi put u životu tražila živo biće sa kojim bi se moglo porazgovoriti i posavetovati i kod kog bi se moglo naći razume-vanja i podrške.

Sa Vesom je stajala rđavo. U stvari, on je bio uvek isti, skroman, i beskrajno odan njihovoj kući i radnji, ali isto tako neumoljiv i otvoren u svom negodovanju prema Gospođici, njenom držanju i njenim postupcima za vreme rata. Uostalom, u poslednje vreme Veso se sav predao onim razgovorima i sašaptavanjima sa mladim ljudima iz srpske čaršije. Ona to primećuje sa zebnjom i dubokim nepoverenjem, ali se ne usuđuje da ga išta zapita. To je prvi put otkako zna za sebe da se oseća slabijom i podređenom tome malom čoveku. Nikad nije mnogo držala do njegovih sposobnosti ni njegovog mišljenja, ali sada oseća da ima nešto u čemu je on viši i jači od nje, i sa čuđenjem ga gleda kako samosvesno i mirno hoda po magazi, a oči mu sijaju i na plavom temenu diže mu se ona inače meka kosica kao prkosna kresta. Taj Veso, koji je odrastao u njihovoj kući, stajao je sada pred njom kao tuđin bez prisnosti i pravog razumevanja, kao neki sudija.

Sa kumom, gazda-Mihailom, ne viđa se već godinama, osim o slavi i Božiću. Sada, on leži, ima već pola godine, više mrtav nego živ, i niti je za posao ni za savetovanje.

Pomislila je na direktora Pajera. U toku ovih ratnih godina Gospođici nisu bile potrebne njegove usluge. Viđala ga je retko i razgovarali su malo, a nije ni primetila kako se između njih stvara odstojanje i praznina. Otišla je do njega povodom nekih svojih hartija od vrednosti koje su bile deponovane u Banci Union, a u stvari htela je da razgovara o poslovima i novcu uopšte i da od njega čuje kakve bi sve promene mogle nastati i šta treba raditi ako zaista dođe do onoga o čemu svi šapuću a niko sa njom ne govori jasno i otvoreno. Pajer je bio uvek isti. Teško je kazati šta bi trebalo da se desi pa da se on promeni u svom ophođenju i odnosu prema ljudima. Ali ono što je

79

glavno i zbog čega je došla, to nije ni on umeo ili nije hteo da joj kaže. U razgovoru sa njim sve su stvari postajale prozračno jasne, lake i čiste, i sve se teškoće gubile u magli iz koje će se pojaviti čim čovek iziđe iz Pajerove kancelarije. I kad je izišla. Gospođica nije bila ništa obaveštenija ni mirnija. Naprotiv, sa čuđenjem i nerazume-vanjem se pitala zašto Pajer, kao i Veso, oprezno zastajkuje kad razgovara sa njom, zašto njihove reci ne kazuju ništa a u njihovom ću-tanju oseća se gluvo nepoverenje i nerazumljiv prekor? Zašto svi ljudi kojima se obrati trepću neodređeno očima, gledaju je zagonetno i govore sve ono što za nju nema nikakve važnosti, i tako hladno i uzdržljivo da se i sama zbuni i ukruti i da ne ume ni da ih pita ono što joj treba? Pitala se i nije nalazila odgovora, jer ni sada, kao ni ranije, nije umela da misli o sebi ni da se posmatra i ispituje tuđim očima. Samo je dvostruko osećala težinu usamljenosti i neizvesnosti u kojoj se nalazila.

Na svoju majku nije ni pomišljala kao na stvorenje sa kojim se može porazgovarati i posavetovati ma o čemu.

Ostaje još samo onaj grob u Koševu. Ali i grob je nekako zanemeo, a ni ona ne nalazi za njega ni nekadašnjih reci ni strasnog šapata. Pa ipak dolazi svake nedelje, kruta i mrgodna, tačno i savesno, uvek istim putem i u isti sat. Sedi pored groba, ali ne ume da mu, kao nekad, kazuje svoje jasne planove i račune, nego samo zbunjene bojazni i neodređena a mračna predviđanja. A kad prođe uobičajeno vreme, vraća se kući oborena pogleda, oštrim korakom koji sva varoš poznaje, još kruća i mrgodnija jer nije našla umirenja koje traži. Izgledalo joj je beskonačno to leto 1918. godine, kao da nije jedno od stalnih godišnjih doba, nego da je vreme stalo u očekivanju događaja. Narod vri i slukti. Rat se primiče očigledno kraju, pobeđe se mešaju sa revolucijama, nejasne nade sa nejasnim strahovanjima. Gospođica je među onima koji se plaše. Isto kao onoga leta 1914. godine, ne može da zaspri od misli, računa i bojazni; samo što se onda plašila jedne određene opasnosti, a sada se pribojava svega, što je mnogo teže, jer ko strahuje a ne zna pravo od čega, dvostruko se boji. Isto kao i onda sve su njene misli i sve snage upućene u jednom pravcu: ne biti na strani koja gubi i stradava. Da, ne biti. To nikako! Ali kako da pogodi pravu stranu, kako da se osigura kad se sve u svetu okreće, menja i koleba? Kako da se čovek zakloni da bi mogao da živi i stiče, a da ga ništa ne smeta i da ne mora ni s kim da deli? Na što da se osloni, kad i ona sila koja izgleda najjača, i ona vlast koju smatraju najvećom ne traju dugo i ne pružaju dovoljnu zaštitu?

Bez najmanjeg razumevanja i bez pravog znanja o svetu i velikim snagama, koje se sada kreću, gone i sudaraju u njemu, ona je stvarala
80

potpuno oprečne a podjednako netačne zaključke. Čas je govorila sebi da ona, njen život i njeni poslovi nemaju ničeg zajedničkog sa svim tim, čas opet sve što se dešava dovodila u vezu sa svojom ličnošću i svojim interesima. Budeći se naglo i bolno, sa srcem koje oštro i nepravilno bije, dolazila je sama sebi izgubljena u toj noći, neuka i bespomoćna kao nikad dotle, potpuno izbačena iz dosadašnjeg toka života i načina mišljenja, tako da ne može da shvati ni svet oko sebe ni sebe u njemu. Drhtala je od pomisli na vremena koja mogu da naiđu i dovedu u pitanje sve stečeno i postignuto, pomere sve što je smatrala čvrstim i sigurnim. Posmatrano pod uglom pod kojim je ona navikla da vidi ovaj rat od samog početka njegovog, to izgleda neverovatno i čudovišno. Šta se dešava tamo u svetu, to ona ne zna tačno, i to je nikad nije zanimalo, ali ovde gde ona živi i radi, treba da se desi nešto strašno i nemoguće, treba da bude pobeđena ona strana koja drži vlast, vojsku i novac i koja obezbeđuje red i sigurnost, dakle posao, dakle zaradu, dakle život ljudima koji hoće mirno da žive i posluju, a da pobedi strana koja propo-veda i donosi rušenje, dakle nemir, nerad, neizvesnost ili, bolje rečeno, sigurnu propast. Ona niti može da shvati takvu strahotu ni da se pomiri sa njom.

Jedne od tih noći usnila je i strašan san o novcu.

Probudila se Gospođica. I to je neko naročito buđenje. Iz dubokog sna i mrtve nesvesti pravo u neki beli, široki dan koji niti sviće nit se smrkava, nego leži na zemlji kao skamenjen. Probudila se i htela bi da posvršava sitne jutarnje poslove i navike, ali već na prvim koracima zapinje. Sve ide teško i naopako. Muči je osećanje da je prespavala neki utvrđen sat i propustila važan posao.

Nepovratno propustila. - Kakav je ovo dan? pitala se Gospođica. Svanulo davno i treba žuriti, a svaki je pokret spor i zamara, kao da se čovek kroz vodu vuče, i svaki pogled težak, kao u snu. I da li je ovo zaista buđenje?

Ima ovakvih dana koji rđavo počnu, sa zlovoljom i zadocnjenjem, i celog dana sve ide kako ne treba. Ima, ali ovo nije to. Ovo je dan u kom će se nešto desiti ili se već desilo.

Da, desilo se. Ona ni sama ne bi mogla odrediti trenutak kad je to saznala, jer nije stvar odjednom razabrala, nego postupno, sa svakim korakom, svakom reci i svakim pogledom pomalo.

Prvi čovek koga je srela, na izlasku iz kuće, bio je pismonoša. Za nju je imao svega jedno pismo, tanko i beznačajno.

— Novčanih uputnica nema? — upita ona mahinalno.

- Nema, gospođice Rajka. Nema više toga.

Ona pogleda u pismonošino lice. Davnašnje, riđe, izmučeno, dobro

81

znano. I gle, to lice je danas nekako lukavo nasmejano, žute oči žmirkaju drsko i značajno. Tako se raduje i sveti mali čovek, iz nižeg personala, kad mu se za to ukaže prilika. Okrenula mu je leđa i pošla u varoš.

Ali i na ulici je sretala takva lica. Ne bi umela pravo da kaže kakva, ali tako — izmenjena. I od čoveka do čoveka, kao da je svako lice jedno slovo, ona je sricala značenje ovog neobičnog dana, dok se najzad nije pred njom otkrila čela neverovatna i munjevita istina: nestalo je novca, ne postoji više i ne važi, nigde i ni pod kojim vidom.

Gospođica oseti iznutra jak udarac u teme, da joj se oči zamagliše i usta otvoriše. Stade nasred ulice. A zatim, setivši se odjednom svoje kase i knjiga i računa, jurnu napred.

Upala je u svoju radnju kao kroz požar, otključala drhtavim rukama kasu i, obnevidela, prešla rukom preko praznih pregradaka i golih čeličnih zidova. Dozivala je knjigovođu Vesu. Uzalud, njega nikad nema kad treba da je tu. Ili je sa novcem nestalo i knjigovođa i svega što je sa novcem u vezi?

Istrčala je napolje i stala da doziva Vesu, policiju, koga bilo živa čoveka, samo da ga upita šta je ovo sa njom i sa svetom oko nje. Vikala je. Udarala se pesnicom u čelo i grudi, kao da je tuđe meso na njoj. Niko joj nije odgovarao ni obraćao pažnju na nju. Krenula je da potraži ljude.

Išla je od dućana do dućana. Svuda je bilo isto. Niti ko šta prodaje, nit kupuje za novac. I svi je gledaju kroz žmirkav osmejak kao nastranu, ludu ženu, koja ne zna ono što ceo svet odavno zna. I sa svakim korakom i svakim pitanjem i odgovorom sve jasnija i neumitnija postaje istina: nema više novca. Da, novac je napustio svet, kao stvar izlišna i bez vrednosti. Čela zemlja nema jedne jedine krajcare. I ne treba joj. Živi se i radi i trguje, ali bez novca.

- Kako? Kako? - mucala je gospođica.

- Eto tako - odgovara trgovac iza tezge hladno i nehatno, kao što je nekad govorio: »U nas su utvrđene cene, gospođice.«

- A ko je sa novcem radio, novcem samo trgovao?...

Ali čim ona pokuša tako da sazna više i da traži objašnjenje te čudne pojave koja liči na lud san, svi oni žmirkaju i smeškaju se i - gledaju svoj posao. Samo jedan trgovčić reče joj onako preko ramena, spremajući robu po rafovima:

- Bilo, pa nema. Gledaj posla! I dalje nema razgovora.

- Kakav posao može biti bez novaca? - pitala je Gospođica kroz plač, stojeći na raskrsnici kao izgubljeno dete.

Eto, sad je i ona izgovorila tu neverovatnu, avetinjsku istinu. Da, nestalo je novca sa lica zemlje. Pokrali su zemlju. Ne, nisu je pokrali. Desilo se nešto čudovišnije i gore: nestalo je pojma o novcu. Ta reč je

82

izgubila svoj smisao. Dukati su postali isto što i tantuzi, novčanice su otišle na smetlišće, kao one reklamne ceduljice koje se dele prolaznicima i koje oni odmah bacaju. Akcije su bačene negde sa starim ilustrovanim listovima. Menice — kao pisma nepoznatih pokojnika, nerazumljiva, bez značenja i vrednosti. Blagajničke knjige stale kod poslednje knjižene pozicije, i sada leže mrtve, kao kamenje išarano nerazumljivim jerogli-fima.

I Gospođica je išla dalje, posrtala kroz taj beli, metalni dan, od ćoška do ćoška, od ulice do ulice. I sve joj je potvrđivalo tu istinu: da je novac napustio zemlju i da je svet ostao kao telo bez daha, bez krvi, bez pokretne snage. I što je najverovatnije, izgleda da se ljudi snalaze i mire, da su se, u svojoj bezgraničnoj podlosti, već pomirili s tim da žive bez novca, da se na neki način ispomažu, prilagođavaju.

- Šta je ovo? Život je postao besmislica, pustinja, a treba i dalje da se živi.

»Bilo, pa nema!« Pa to je sveopšta prevara i krađa! Ili aprilska šala dokonih i nevaljalih ljudi? Sta je ovo, ako ko boga zna! I gde je ta vlast, policija; gde je sud, crkva?

Gospođica je na sav glas zapomagala. Prolaznici su je gledali sa hladnim čuđenjem. Prišao je neki policajac i opomenuo je da ne remeti red i mir, inače će morati da je vodi u zatvor.

Dakle tako! I vlast se odmetnula, izneverila! Zgranuta, Gospođica je trčala dalje. Gde su bar ti popovi, hodže, rabini? Ima li gde pravde i zakona?

A popovi su bili po crkvama i kancelarijama. Svi, manje-više, na svojim mestima. I svi su, manje-više, imali iste pokrete, isto tradicionalno trljanje ruku i iste odgovore: da je sve na ovom svetu božje davanje, da odredbe providenja treba mirno primati i da je, uostalom, njihov cilj večni život, a da se u stvarima ovog sveta prilagođavaju zahte-vima vremena.

Zgađena i potpuno obeshrabrena, ona je bežala od jednih do drugih, dok se nije obrela na trgu pred crkvom. Sat na tornju iskucava devet sati. Svega trinaest udaraca. Eto, i sat radi dalje i iskucava. I vreme se dakle još meri, i brojanje postoji. Šta će im sve to - kad nema novca? Šta da mere i broje? Pa zar nije računica izgubila razlog svoga postojanja? Ili se i ona, kao i sve ostalo, prilagodila novom stanju?

Gospođica zažele da poraste do visine tornja i da pljune tome satu u sve njegove brojke. Oseti kako se u njoj od te lude želje otvoriše brane nekom dotle nepoznatom gnevu i kako je taj gnev ćelu preplavi. Vikala je što je više mogla, ali njena vika joj je dolazila kao šapat prema silini gneva koji je htela da izrazi.

- Ah, podlaci! Ah, kukavice!

I vičući to vremenu i ćelom svetu u lice, osećala se napuštena, sama,

83

porožena, ali u isto vreme gorda, ponesena svojom neuništivom ljubavlju prema novcu, svojom očajničkom, poslednjom hrabrošću, svojim prezirom

prema svima. — Da, mislila je Gospođica, sad nema nikog od pozvanih ni prstom da makne, da brani i spašava sveti novac. A kako su svi voleli taj novac, toliko gramzili za njim. Toliko! To ona zna najbolje, jer ih je hiljadu puta gledala u najneverovatnijim, smešnim i žalosnim zgodama i prilikama. To im je svima bila svetinja nad svetinjama. Za novac su sve prodavali i zbog njega bili spremni sve da učine. A sad su, evo, prekonoć, izdali i njega, i odrekli ga se. Takva je ta ovdašnja životinja što se zove čovek: svemu će se prikloniti, svemu, samo da bi mogla da traje tu na zemlji, pod suncem, u obličju u kom se zadesila.

Sve te uzvitlane crne misli i silna osećanja gneva, ogorčenja, napuštenosti i potpunog sloma, sudariše se i pomešaše u njoj. Od toga joj se vid zamračí, glas ugasi i noge podsekoše. To je obori na zemlju. I tu ostade kao mala hrpa ženskog odela nasred popločanog trga.

U tom trenutku Gospođica se probudila, stvarno probudila. Na slaboj svetlosti prvog svitanja raspršio se i njen ludo i bolno zamršeni san. I to stvarno buđenje nije bilo ništa manje mučno od onog smvanog. Dugo je pipala tupim dlanom topal dušek pod sobom. U celom telu još je osećala drhat gneva i studenu tvrdoću onih ploča sa trga pred crkvom. Još se jedan trenutak sve oko nje kolebalo i mešalo, dok stvarnost ne pobeđi i ne dobi miran i poznat izgled njene sobe. U tom trenutku Gospođica je bila već na nogama.

Onako neodevena pritrča pisaćem stolu, otključa srednju fioku sa američkom bravom, izvadi svoju kožnu torbu i istrese iz nje svu sitninu na sto. Bilo je šest novčanica po dvadeset kruna i nešto sitnine. Gledala ih je, ubrzana daha, pa ih vrati u torbu.

— Eto, sve je opet u redu. Kao tih šest novčanica, i sav ostali novac u svetu na svom je mestu. Dabome! To je bio samo san, bezuman i grozan. Bio i prošao. Kako je uopšte moguć takav san? I kakav je odnos između jave i snova? — Od tih pomisli ostaje laka nelagodnost, kao senka. Ali o tome ona neće da razmišlja.

Oseti studen, i vrati se u još toplu postelju. Srce joj bije jako i nepravilno, dah ubrzan. Ali toplota postelje i dobra sigurnost stvarnosti brzo je smiruju. Čvrsto je sklopila oči, i šapućući sanjivo nejasne reci prekora, kao neko tepanje, zaspala ponovo.

Probudila se kao obično, nešto pre sedam sati; spremila se, doručko-vala i krenula u radnju. Još putem pratilo je osećanje nelagodnosti od noćasnog sna, i na mahove bi kao brza senka minula kroz nju sumnja u stvarnost.

84

Stigavši do svoje radnje, sreće na samim vratima pismonošu, koji je zaista doneo neke uputnice. Uzbuđeno prebroja novac, jedanput, dvaput — tu joj opet minu kroz svest, kao strelovita senka, sumnja u stvarnost - i tek tada potpisa uputnice. Držeći prigrljene uza se novčanice, ona podiže glavu i zagleda se pismonoši pravo u oči, ispitivački, dugo. To je bilo znano lice, riđe, izmučeno, davnašnje. (Kao da veli: »Služba nije teška, ali plata mala, dece mnogo, nikad kraj s krajem da sastaviš.«) Nigde traga od onog drskog osmejka i lukavog žmirkanja koje je videla u snu. Dakle, dobro je. Tek sada se potpuno umiri. Položi obe ruke na mali starinski pisaći sto, čvrsto pritisnu dlanovima zelenu, ma-stilom pokapanu čojnu na njemu, i odahnu.

A pismonoša, izišavši iz polumračne, hladne magaze na jutarnje sunce, stade za trenutak i sav se strese. Sa brzom unutarnjom jezom, stresao je sa sebe utisak tih prodirnih, preplašenih i strašnih očiju. A zatim krenu dalje. I držeći se sunčane strane, šaputao je bez glasa, sam sebi:

— Ja strašna pogleda u ove Rajke! Džabe joj, brate, sve njeno bogatstvo.

Ljudi, strašna pogleda!

Tako se muči Gospođica u vrelinim noćima i nesanici. A leto ne odmiče. I oktobar mesec bio je još pun toplote i zelenila. Dani i nedelje izgledaju beskonačno dugi, jer se događaji nižu, gomilaju i sustižu kao završni akordi u simfoniji, od kojih svaki izgleda da je poslednji a za svakim uporno i neočekivano dolazi nov. Pa ipak, došao je i poslednji.

Gospođici se desilo, kao što se redovno dešava takvim ljudima, da nije primetila kad se ostvarilo ono od čega je toliko strahovala, što je bezbroj puta predviđala i do najsitnijih pojedinosti slikala u mislima.

(Na tom mestu njeno sećanje se kida; ne gasi se i ne gubi potpuno, ali liči na pretrgnut film: radi i kreće se, ali ne kazuje i ne pokazuje ništa; samo uskovitlane i mutne pege i linije.)

Jednog oktobarskog dana, koji je bio kao i svi ostali, kad se nije ni manje pribojavala ni više nadala nego obično, osvanule su na kućama prve trobojke i narod je počeo da se ljubi i grli po ulicama, plačući od radosti. I opet suze! Veso nije toga dana ni došao ni otvorio magazuu. Gospođica je išla kroz varoš kao tuđin i osuđenik. Sa njom se nije niko zagrlio, nije joj niko ni ruku pružio, pa ipak je drhtala od urođene odvratnosti prema ljubljenu i od nelagodnosti koju u njoj izazivaju te večite suze, velika uzbuđenja, glasni izlivi osećanja, i svi govori i razgovori uopšte.

Sedela je u hladnoj magazii, sva naježena. U mislima je prelazila svoje rasturene kredite i investicije. Ovo bez velike štete neće moći da prođe.

85

To se već jasno vidi. Samo je mislila kako da gubici budu što manji. Mislila je brzo, kao čovek koji treba da spase iz požara ili nepogode ono što mu je najdragocenije i najugroženije, a ima za to svega minut-dva vremena. Oštri koraci i uzbuđeni glasovi trgli su je iz tih misli. Stigao je Veso u društvu mladih ljudi. Neki su bili pod oružjem. Svi su govorili uz žive pokrete. Pomislila je da su pijani. Htela je da razgovara sa Vesom, ali joj nisu dali da dođe do reci i svi su je odnekud gledali sa visoka, mršteći se i žmirkajući kao da ne mogu dobro da je vide i raspoznaju zbog njene sićušnosti. A i Veso nije bio mnogo bolji. Nikad ga ni pre ni posle nije videla tako uzbuđenog. Samo odmahuje rukom i niže nevezane rečenice.

— Ostavi to sada, Rajka! Kome je sada do toga? Samo kad smo ovo danas dočekali, pa da umre čovjek ne žali. Idi kući i ti. Vidiš kakvu smo radost doživili! Vidiš?

Ona nije ništa videla, a njemu su oči bile raširene, a ćosavo, dobroćudno lice ozareno i rumeno.

Ali dalje nije išlo sve tako kao taj bezazleni početak. I u magazii, i na ulici, pa i u njenoj rođenoj kući, poznati i nepoznati, zvani i nezvani počeli su da je zadirkuju i peckaju podrugljivim primedbama, a neki i da je otvoreno i grubo grde zbog njenog držanja za vreme rata. Ne seća se i neće da se seća svega što je tada morala da podnese. Sve je bilo gore i teže nego što je ona pre toga mogla da zamisli. Po držanju i recima onih koji su je pakosno peckali ili

otvoreno napadali naslućivala je koliki mora da je njen greh u njihovim očima. Ali ma koliko da se trudi i razmišlja, ne može da vidi u čemu je taj njen greh. Vidi samo njihovu nerazumljivu mržnju i njihovu težnju daje unazade, oštete i zakinu u svakom poslu. Kad čita u novinama članke i govore u kojima se opisuju progoni i stradanja iz minulih ratnih godina, ona se pita da li je moguće da se sve to zaista dešavalo u istoj zemlji i istoj varoši u kojoj i ona živi. Čini joj se ponekad da su svi ovi ljudi odjednom sišli s uma, svi osim nje, i da je zato tako popreko gledaju i nemilosrdno gone.

Ovakvima kao što je Gospođica svet mora vrlo često da izgleda kao pakao. Neosetljiva za čitav niz društvenih zakona i moralnih osećanja i reakcija u čoveku, nesposobna da primeti njihovo postojanje, a kamoli da shvati njihov red i njihovo sporo i neumitno dejstvo, ona zaista nije mogla da uoči uzročnu vezu između onoga što joj se dešava i onoga što je radila, gledala i slušala 1914. i 1915. godine. I u tome je glavna težina njene sadašnje muke. Ona nije znala da nasilje i nepravda izazivaju osvetu, a da je osveta šlepa i da je oni na koje se ona obori uvek podnose kao najcrnju nepravdu, isto kao što nije znala da se i najpravednijoj kazni uvek pridruže zavist i urođena ljudska zluradost. Nije znala uopšte ništa ni o nasilju ni o nepravdi ni o kazni ni o osveti, ali je videla jasno da

86

se nalazi na strani koja je gonjena i koja štetuje. A ona zaista trpi štete, i svakog dana joj prete nove i više. Ne srne da se pojavi sa svojim potraživanjima, a i ne vredi joj da se pojavljuje. Poslovi stoje, sudovi praznuju, banke stvarno ne rade, termini se ne održavaju, hartije od vrednosti leže umrtvljene. Sa svih strana joj traže priloge, a dugove niko ne plaća, nego se svak smeje svome poveriocu i pravi nove dugove, kao da je sutra smak sveta. A novine pišu o porezu na ratnu dobit, o eksproprijaciji imanja, o velikim i malim planovima po kojima bi od onih koji imaju trebalo da se oduzmu milijarde u korist onih koji nemaju ništa. Gospođici se čini da su čitave zemlje i narodi resili da u bučnoj terevenci završe život samoubistvom, da jedu, piju, luduju i troše dok poslednja para ne napusti poslednjeg čoveka.

Sve se okretalo protiv nje.

Još u samom početku, jednog od tih oktobarskih dana, bilo joj je suđeno da rođenim očima vidi gazda-Rafin potpun slom. Izbegavajući glavne ulice, pune uzbuđenog i oduševljenog naroda, prošla je jednog jutra Ferhadijom. Pred nekadašnjim Rafinim dućanom videla se gomila sveta i čuli glasni povici i talasi gromkog smeha. Pogledala je bojažljivo i za tezgom ugledala gazda-Rafu kako mokrim i zemljavim rukama pre-tura neko uvelo povrće. Bio je potpuno smršao, žut i taman u licu, bez kravate i gologlav. Odelo na njemu nečisto i neuredno. Kolutao je bojažljivo očima i govorio nešto što se nije moglo jasno razabrati zbog neprestanih upadica i glasnog smeha gomile. Samo kad bi povisio glas, čule su se pojedine reci.

— Evo, bez pare krajcare!... Mora narod da jede... Ja znam, ako drugi ne znaju... Mora jesti... Evo!

A narod kao da odjednom nije više bio gladan, smeja se ovom bolesniku i gledao ga sa onim bezdušnim ljubopitstvom sa kojim ljudi posmatraju i najžalosnije prizore čim se osete u množini.

Jedni su bili oštri i pakosni.

— Nosi ti to kući, gazda-Rafo, pa jedi sam.

— Je li ti to pokojna Austrija ostavila u amanet?
— Zar ti zgrn'o tolike milione, pa sada narodu daješ kelj da brsti? Drugi su bili blagi i primali stvar sa šaljive strane. Dobacivali su mu da je ostao stari majstor i da ne može biti da i ovo nije neki »gešeft«. A Rafo Konforti je kao nekad, pre toliko godina, polagao ruku na grudi, zaklinjao se, hvalio svoju robu i nastojao da odgovori na svaku pri-medbu, uveravajući plačno da je njegova jedina briga da narod ne ogladni. Samo što je nekad pri tome bio zdrav, veseo i živ kao čigra a sada se žalosno zaplitaio, mrseći reci, uz neke nemoćne i besmislene pokrete.

Okrenula je glavu i pohitala da ne gleda bedu i propast čoveka za
87

koga bi se moglo kazati da joj je bio prijatelj, kad bi taj pojam postojao u njenoj svesti.

Istog dana gazda-Rafu su odveli u ludnicu.

Prolazili su dani i nedelje a uzbuđenje, radost i nemir u varoši nisu popuštali. Naprotiv. Izgledalo je kao da će se ceo život iz temelja prome-niti. U Sarajevo su ušli prvi odredi srpske vojske. Redale su se parade i svečanosti, banketi i blagodarenja; stizale su delegacije, nicali novi listovi; menjala se imena ulica i ustanova. Gospođici je bilo jasno da ovo nije jedno od onih čuda koja traju tri dana.

O novoj godini počeo je da izlazi nov dnevni list, »Srpska zastava«. Glavni zadatak toga ultranacionalističkog lista bio je da osudi i žigoše sve one koji su se u toku minulog rata »ogrešili o čast naroda i njegove interese«. U naročitoj rubrici koja je počinjala recima »U ime reda, pravde i mira tražimo:...«, napadani su oštro pojedinci i ustanove. Tu je pomenuta jednom i Gospođica, istina još ne po imenu, ali u jasnoj aluziji. Jedan od njenih rođaka, koji je poznavao dobro direktora lista, otišao je do njega i uspeo da zaustavi dalje napade.

Ali to što je moglo da se postigne kod jednog lista nije kod drugog.

Novoosnovani »Narodni glas« napao je u svojoj lokalnoj hronici sve ratne profitere, kao što je Rafo Konforti i njemu slični, pominjući pri tom uzgred ali otvoreno i ime Rajke Radaković. Njemu se pridružila i socijaldemokratska »Sloboda«, koja je počela ponovo da izlazi. Tu su se pominjale »lihvarske kamate«, »poslovi koji ne podnose svjetlosti«, »bezdušni pauci, štetni po narod i društvo«. U tim napisima se tražilo od vlade da naročita komisija ispita rad i zaradu svih ratnih profitera i predviđalo da će naše društvo, u svakom slučaju, isključiti zauvek iz svoje sredine ovakve štetne i nedostojne članove, bez obzira na njihove porodične veze i položaje.

Sve su te pretnje tada izgledale ozbiljne i stvarno opasne, i sve se to čitalo, prepričavalo i tumačilo po varoši, u porodici, sve do u Raj kinu kuću.

Ne viđajući nikog, ona nije ni mogla da zna tačno šta sve svet o njoj misli i govori. To joj se otkrivalo tek na mahove i slučajno. Jedne jesenske noći probudila se naglo, sa osećajem da je neko steže za grlo a njeno rođeno srce da joj zaptiva dah. (To joj se u poslednje vreme češće dešavalo.) Ustala je, otvorila prozor, nastojeći da udahne što brže i što više vlažnog noćnog vazduha. Stojeći tako zadihana i sva naježena kraj otvorenog prozora, čula je kako se na ulici ispod nje, pored Mi-ljacke, glasno dozivaju neki pijani ljudi. Prolazili su uz viku, psovanje i smeh. Dvojica od njih zastadoše i prisloniše se

uz njenu kuću. Uz štucanje i psovke kvasili su zid ispod samog prozora. Neprimećena, slušala je njihov nepovezan, pijani razgovor.

88

- Ozebem lako - žalio se prvi pijanac - a nije ni čudo. Donovi mi progledali. Evo danas Arandelovdan a ja još nemam zimskog kaputa, nit vidim kako ću ga steći.

— Ne da pusta rakija!

- Nije to, burazere. Nije, bogami! Evo i danas, da ne bi ovih slava, ne bih je ni okusio.

Jedan od pijanaca se izmače i zakopčavajući se dugo i nespretno pogleda bolje oko sebe.

— Znaš li ti da je ovo kuća Rajke Radakovićeve?

Onaj drugi, stojeći još jednako uza zid, nazva je strašnim imenom i opsova nešto ružno što Gospođica nije nikad ni čula ni pomislila da može da se psuje, jednu od onih novih psovki u kojima se zemlja i nebo vezuju u jednoj jedinog gadnoj pomisli.

— Ta je, kažu, pare zaradila sa Švabama, i to sad, za vrijeme rata.

— I za vrijeme rata i prije rata. Ima već toliko godina kako ona daje novac pod interes. To sam slušao ljude u mehani gdje kazuju. Nema, kažu, takvog kamatnika i zelenaša u cijeloj Bosni. I sve to ona radi nevidljivo i potajno, i sve pošteno i po zakonu, k'o bajagi. Beštija, beštija kažem ti. Nikog nikad požalila nije. Za krst ni za dušu ne zna. Samo slaže paru na paru, a niko nikad nije ni ovoliko hasne od nje vidio. Ni bogu tamjana ta ne da.

- To bi bilo sevap ubiti.

- Malo je: ubiti. Ja bih tu rospiju smaknuo kao ono što se u pjesmi pjeva: izveo je na raskršće a obukao je u katranli-košulju, i potpalio na njoj. Da izgori k'o svijeća. K'o svijeća!

I psujući jednako i posrćući, odoše obojica za društvom koje ih je iz mraka dozivalo.

Gospođica brzo zatvori prozor i brzo leže. Znala je otprilike šta

0 njoj misli rodbina i ceo takozvani bolji svet, a sad je svojim ušima čula 1 narod, golaće, koji je možda nikad u životu nisu videli. Svi zajedno, oni sačinjavaju čvrst i neprobojan krug mržnje koji se sve više steže oko nje.

Uznemirena srca, rasanjena, mislila je kuda da beži i gde da se skloni od toga sveta koji sam nema ni zimskog kaputa na sebi, nego se zagreva mržnjom i rakijom, ali ima vremena da broji tuđu zaradu i dovoljno mašte da za druge sprema katranli-košulje i najgroznije načine smrti.

Tih zimskih meseci desilo se prvi put u njenom životu da je obustavila svoje nedeljne posete očevom grobu. Sedela je kod kuće i mislila na taj grob, ali nije imala hrabrosti da iziđe na ulicu. Strah od susreta sa ljudima bio je jači od svega drugog. Ona, koja nikad u životu nije vodila računa o ljudima i nije ih pravo ni primećivala, strepila je sada od pomisli na prolaznike, njihove poglede ili dobacivanja. Prestala je da odlazi u magazu. Na neku zaradu nije mogla ni pomišljati više. Sva su vrata za nju bila zatvorena. I Veso joj je savetovao da se povuče za neko vreme.

89

Dugi i ružni su bili ti meseci kad je morala da se sklanja u svoju sobu i od najbližih rođaka i kad je povika na nju bila tolika da je morala da se stidi iako

ni sama nije znala čega, jer svest o nekoj krivici nije nikad ni za trenutak mogla da prodre u nju.

Još do pre nekoliko meseci ona nije verovala da ima išta na svetu što bi moglo biti jače od njene volje i potpuno je izbaciti iz borbe. A sad vidi da je stvarno izbačena, izgubljena, poražena, ni sama ne zna kako ni kada, od nevidljive sile koja se ne da brojkama izraziti ni novcem podmititi i protiv koje ne pomaže ništa. Uzalud se pitala kud se dela njena hladna snaga i mrki prezir svega. Sad snage nema, a njen prezir joj se vraća, ustostručen. Sedeći, kao zatočena, u svojoj kući, uviđala je da neće moći izdržati, ako ne nastupi neka promena, ako je vreme i prostor ne udalje i ne ograde od ovog Sarajeva, mesta njenog poraza. Samo, vreme mili nemilosrdno, i ni najmudriji ni najbogatiji čovek nema snage da ga skрати ili produži ni za jednu sekundu. Ostaje prostor. Otići odavde, ne biti ovde, značilo bi možda ponovo živeti, sa novim izgledima i novim snagama. Otputovati, to bi bilo gotovo isto što i zaboraviti i biti zaboravljen, dakle spašen. Otputovati, to je teško i bolno, ali nije nemoguće. Svi rođaci su se slagali da je i za nju i za ugled cele porodice najbolje da napusti Sarajevo, bar za neko vreme. Jedni su predlagali kraći boravak u Dubrovniku, drugi preseljenje u Beograd. I Rajka je, prvi put u životu, popustila, jer zaista nije imala kuda. Možda bi se stvar s vremenom ipak smirila, pa i zaboravila, kad bi ona bila voljna da sedi ovako još pola godine ili godinu dana u kući, potpuno povučena, da ne predu-zima i ne radi ništa. Ali sama pomisao da bi, posle svih poremećaja i gubitaka koje je u poslednje vreme imala, morala da sedi besposlena, da živi od kapitala ne privređujući i ne stičući, zaustavljala joj je srce, nagonila krv u glavu i presećala dah. Unapred je zamišljala kako troši, gubi i, najposle, pada u siromaštvo i bedu. I gušila se od te pomisli. Išla bi ne u Beograd, nego i u divlje i zabačene kolonije, ali to ne bi mogla podneti.

U toku leta rešeno je da se ona sa majkom preseli u Beograd, gde odavno živi njen ujak Đorđe Hadži-Vasić. Majka je pristala, kao što je uvek pristajala na sve, sa suznim treptanjem dobrih očiju. Veso je preuzeo na sebe da vodi i dalje radnju i da brine o njihovoj kući koju će izdati pod kiriju.

90

VI

Krajem 1919. godine Gospođica je sa majkom napustila Sarajevo. Ponele su nekoliko sanduka i kofera, a najpotrebniji nameštaj su upako-vale i Vesi poverile da ga otpremi železnicom, kad mu budu javile da su našle stan u Beogradu.

To putovanje je bilo dugo, zamorno i neprijatno u svakom pogledu. Vozovi su išli sporo i neuredno. Vagoni bez stakla na prozorima, sa izvaljenim sedištima na kojima je bila isečena koža ili čoja. Navala sveta je bila tolika da su okretni i bezobzirni pojedinci ulazili kroz vagonске prozore. A ti ljudi koji su se gušali oko ulaza i sedeli jedan drugom na krilu ili stajali po hodnicima bili su u većini nečisti i slabo odeveni, zaudarali su na luk i rakiju, ponašali se grubo i govorili prostački. Stanice pored kojih su prolazili bile su kao posle neke nevidljive poplave: zidovi olupani, ograde polomljene, nasadi pogaženi. Činovnik u crvenoj kapi, koji sačekuje voz, izgledao je kao krivac i nesrećnik. Prvi put se ukazivao Gospođici rat u svom pravom značenju, sa pustošima koje izaziva i dubokim tragovima koji se brzo urezuju a sporo brišu. Sad je videla da ga nije ni poznala dobro za one četiri godine, radeći i stičući, bežeći od svega što je

teško i opasno, ne učestvujući gotovo nikako u opštoj nesreći i stradanju, živeći u svojoj kući, na svome, i u svemu manje-više isto kao i u mirno doba. Sad kad je, raskućivši, krenula na ovaj put, dug i težak, sa neizvesnošću na kraju, čini joj se da sve ono što

91

se dešavalo poslednjih meseci i nije bilo tako nepodnošljivo, i da se prevarila što je napustila Sarajevo. Brzo je zaboravila sve ono što je goni iz Sarajeva, a pred očima su joj stalno svi gubici koje taj odlazak donosi. Vređa je i draži ova gomila i svaka njena reč i pokret, a još više njena rođena unutarnja slabost i kolebanje. Sve joj smeta, a najviše njena majka sa svojim nepokolebljivim mirom i krotkim osmejkom, svojom potpunom predanošću svemu i svačemu. Oseća se kao da ide u progonstvo ili da beži od njega nekud, ni sama ne zna kuda.

U Slavonskom Brodu su čekale pet punih sati na vezu, u hladnoj, kišovitoj noći. I pored najveće pažnje ukraden im je jedan kofer. To je prevršilo meru. Na slabo osvetljenom peronu, pored velikog voza koji je dahtao belom parom, Gospođica je vrištala kao da je čereče. Dozivala je boga i ljude protiv ove podmukle otimačine, ali svet je pored nje promicao, gurao je i spoticao se o njene kofere. Nigde odziva, nigde sa-učešća ni pomoći. Sa teškom mukom uspele su da se uguraju u beogradski voz koji je bio isto tako pretrpan kao i onaj bosanski. Stajale su u hodniku, na promaji. Gospođica je prstima pipala oko sebe i brojala kofere. Činilo joj se da joj je iskinut komad živa mesa, da neće nikad stići kud je naumila, da je i taj Beograd samo jedna varka u ovoj noći u kojoj nevidljive sile kradu i otimaju bez odbrane i kazne.

Tek sutradan pred podne stigle su u Zemun, po sivom i hladnom danu. Zbog porušenog savskog mosta voz nije išao dalje. Neispavane, žedne i čađave, gazeći teško blato za nosačima, ušle su u prepunu lađu i prebacile se u Beograd. A sa sumrakom su stigle pred Hadži-Vasićevu kuću u Smiljanićevoj ulici.

Doček na koji su dve žene naišle u toj kući bio je u takvoj i tolikoj protivnosti sa svim onim što su doživele na putu, da su u prvi mah obe ostale zbunjene i ukočene pored nagomilanih stvari. Uredna, prostrana kuća bleštala je čistoćom, odisala redom i izobiljem; Domaćica, gospođa Persa, poznata i u porodici i u varoši pod imenom Seka, i njene dve odrasle kćeri, Danka i Darinka, dočekale su ih toplo i srdačno. Poslu-žene su slatkim, vodom i kafom. Odvedene su u neveliku ali toplu sobu iz dvorišta, gde su bila dva kreveta sa velikim, savršeno belim jastucima i sa jorganima od žute svile. Dok su se oprale i uredile, stigao je i sam domaćin. Bilo je suza i ljubljenja i onih izuzetnih trenutaka kad se čovek izdvaja iz svoje svakidašnjice i živi nekoliko sati drugim, jačim i bogatijim životom. Čak ni Gospođica se nije mogla oteti tom osećanju trenutnog olakšanja i bezbrižnosti.

Za vreme večere u svetloj trpezariji, gde se iskupila čela porodica, rođaci su se bolje upoznali.

Đorđe Hadži-Vasić je pre nešto više od četrdeset godina, kao dečak, napustio Sarajevo i nije se više nikad u njega vratio. Odrastao je u Beo-

92

gradu kod svoga strica hadži Petra Hadži-Vasića, poznatog trgovca i dobrotvora mnogih ustanova. Od njega je nasledio i radnju u Knez-Miha-illovoj ulici.

Oženio se dockan. Uzeo je Persu kao mladu udovicu koja je svega godinu dana

bila sa trgovcem Iraklidisem. Rodom je bila iz bogate kuće gvoždarskog trgovca Stamenkovića, »sa Save«. Već za prve tri godine izrodili su troje dece, prvo sina, pa dve kćeri. Godine 1915. gazda Dorđe je izbegao u Francusku. Njihov jedinac sin Miša bio je u vojsci, a kad je oslobođen došao je i on u Francusku, gde je završio pravne studije u Monpeljeu. Seka je ostala sa dve devojčice u Beogradu, i zahvaljujući svojim porodičnim vezama, svojoj odlučnosti i svome novcu sačuvala kuću i lepo podigla decu. Sada gazda Đorđe radi na obnavljanju poslova. Miša je ušao u Narodnu banku, a Seka gleda da nađe dobre mladoženje kćerima koje su pristigle za udaju.

Gazda Đorđe je zdrav, čist i lep stari gospodin, bliže šezdesetoj nego pedesetoj godini. U njega su kao i u Rajkine mame iste plave, bistre, hadži-vasičevske oči blagog pogleda. (Njih dvoje ne mogu večeras da se nagledaju, a čim se pogledaju zatrepere očima, i on suzi a ona plače.) Te njegove plave oči su u neobičnom skladu sa potpuno sedim, urednim brkovima i kosom. On je po svemu tip starog beogradskog školovanog trgovca koji je imao u svom držanju i ophođenju sa svetom i dostojanstva i uzdržljivosti; ona hladna ali savršena profesionalna ljubaznost prešla mu je u prirodu. Tiho ide, sporo se kreće, malo govori, ničim ne odaje šta misli (ni napor od mišljenja ne vidi mu se na licu), samo gleda čoveka pravo i, kao svi Hadži-Vasići, lako i jedva primetno trepće očima, i to tako milo i veselo da svaki sabesednik ima osećanje da je to znak naročite naklonosti i poverenja prema njemu lično.

Miran i savršeno srećan brak vezuje gazda-Đorđa sa gospođom Peršom. To je snažna i suviše puna žena mrke masti, žive reci i žarkih crnih očiju. Njeno lice odaje bistrinu i preduzimljivost; to potvrđuju i jaka, bujna kosa i crni brčići. Napori kojima je mudro i časno provela decu i kuću kroz vremena austrijske okupacije nisu oslabili njenu snagu ni smanjili njenu volju za životom.

Od dve kćeri, starija liči na majku a mlađa na oca. Danka je ista majka: naušnica nagoveštava brčice, obline buduću gojaznost, a još pomalo bojažljiv sjaj u nasmejanim očima istu životnu radost i odlučnost. Darinka je Hadži-Vasića soj. Vitka, plavih očiju sa mirnim, zamišljenim pogledom iza kojeg se ne krije ni tuga ni zagonetka.

Miša je lepo izrastao mlad čovek od dvadeset i pet godina, plavook kao i otac, negovan i pažljivo odeven, za svoje godine i suviše odmeren i ozbiljan u govoru i u pokretima. Taj neće, izvesno, nikad pronaći nov sistem državnih finansija, ali je isto tako sigurno da nikad neće ni pogrešiti u primenjivanju onog koji već postoji. Sve je na njemu uredno, sve

93

sjajno od mnogih zlatnih predmeta koje nosi na sebi. Zlatan prsten sa pečatom na desnoj ruci, zlatna tabakera, zlatna pisaljka na zlatnom lancu, zlatan sat privezan zlatnom narukvicom oko zgloba leve ruke. I pri svakom pokretu blesne poneki od tih predmeta kratko i nenametljivo.

Takva je bila porodica koja je Gospođicu i njenu majku usrdno i rođački primila kod sebe. Gospođa Radojka je bila savršeno srećna. U onoj toplini porodičnog života prvi put je, posle toliko godina, digla glavu i osetila da i ona živi kao odvojena i slobodna ličnost, i sa svakim danom bivala je sve življa i radosnija, kao da su je izneli iz mračnog i zagušljivog podruma na sunce.

I Gospođica se prvih nekoliko dana osećala lako i dobro. Niko je ne pita za njen život u Sarajevu. Sve izgleda daleko i zaboravljeno. Beograd je velik, i sve je u njemu za nju bezimeno i ona svima nepoznata. Ali, posle prijatnosti prvog

odmora ona je postala mrka i povučena kakva je uvek bila, i sve se više tuđila i povlačila u sebe. Njoj se ovaj jednostavan ali širok i vedar život gazdinske kuće sa odraslim devojkama nije nimalo sviđao. Ta sloboda i izdašnost u svemu, u smehu i recima, u novcu i stvarima, nju je vređala i odbijala. Ceo njihov život izgledao joj je bez računa i plana, nezbrinut i ugrožen, tako da i nju zbunjuje, odvodi od naviklih misli i remeti u planovima. I videći da ga ona ne može prome-niti, ni nametnuti njima svoja shvatanja, želela je da se što pre nađe u svojoj kući, daleko od ovih mladih i veselih rodica i celog ovog glasnog i živahnog društva. Ona je nestrpljivo iščekivala da stigne njihov name-štaj, koji je Veso bio već otpremio, a za to vreme tražila je neumorno da kupi kuću u nekoj mirnoj i podaljoj ulici gde cene još nisu toliko skočile kao u središtu varoši. Gazda Đorđe joj je pomoću svojih veza našao jednu manju kuću u Stiškoj ulici, a zatim još nekoliko sličnih ponuda, i sad se oko njih vode dugi i mučni pregovori.

Gospođici naročito teško padaju posete koje su kod poznate gostoljubivosti Sekine vrlo česte, a svakoj gošći Seka želi da predstavi i »Đorđevu sestru iz Bosne« i njenu ćerku. A već utornik, Sekin »jour fixe«, bio je Gospođici najmrži dan u nedelji.

Hadži-Vasićeva kuća je spadala u bolje predratne kuće toga kraja; bila je prizemna i jednostavna, ali prostrana i već opravljena i okrečena posle rata, sa urednom avlijom i velikom baštom, punom biranog voća i niskih, gustih borova. Ona se razlikovala od većine susednih kuća i po tome što je za kuhinju bilo dozidano pozadi, u dvorištu, naročito ode-ljenje. Tako je čela kuća ostajala za stanovanje i sobe nisu mirisale ni na kuhinju ni na zimnicu iz ostave. Veliko predsoblje iz kojeg se išlo u ostale sobe bilo je uređeno kao salon. Nameštaj je bio »stilski«, što znači da je delo kakvog prečanskog majstora i najbliži stilu Luj XV.

94

Fotelje sa zagasitocrvenim plišem, a stolovi i konsola na suviše tankim nogama, pretovareni vazama, sitnim porcelanom bez vrednosti i porodičnim fotografijama. Pod zastrt pirotskim ćilimom starog dobrog tipa. Po zidovima uvećane fotografije dedova u fesu i baba u libadetima i sa tepelukom pored jedne reprodukcije Beklinovog pejzaža sa čempresima fantastčne veličine i mračnim, hladnim jezerom.

U toj prostoriji primala je gospođa Persa Hadži-Vasićka svakog utor-nika, pošto je otvorila kuću kao i tolike druge imućne i ugledne porodice koje imaju odrasle kćeri. Tada se za mlad svet otvarala još i najveća susedna soba, gde se uz gramofon igralo, dok su u salonu glasno razgovarale starije gospođe gosa-Sekine vršnjakinje, privikavajući se teško na crnačku muziku novih, posleratnih igara i pitajući se u sebi šta sve neće izmisliti ova mladež pre nego što se njihove kćeri poudaju i tako briga pređe na drugoga.

Kuće mnogih beogradskih porodica počele su u to vreme zaista da se otvaraju i dobru i zlu, svakom vetru i svakom namerniku, a ponajviše slučajju, tome nesigurnom prijatelju. Novo društvo, koje se stvaralo od Beograđana i sve većeg broja pridošlica i koje je vrvelo na tom uskom, izdignutom jezičku zemlje između Save i Dunava i njegovim strmim padinama, nije imalo još ni jedan od osnovnih atributa pravog društva, ni zajedničkih tradicija, ni jednakih pogleda na život, ni srodnih sklonosti, ni utvrđenih formi u opštenju. To je bila plahovita najezda šarenog mnoštva koje se ovde sakupilo da u ortakluku sa

takozvanim boljim beogradskim svetom iskoristi retku konjunkturu: jedan veliki politički i društveni slom i jednu od najvećih vojničkih pobeda u istoriji. Izvesno da se u dugoj povescnici Beograda nije nikad našao toliki broj ljudi na tako uskom prostoru, sabijen tu interesima a slabo povezan među sobom i malo srodan po svojoj suštini. Ovi ljudi, rođeni i vaspitavani u raznim sredinama Balkana i Srednje Evrope, pripadnici raznih verovanja, rasa i zanimanja, bili su razvejani četverogodišnjim svetskim ratom, a sad ih je talas velike pobede naneo ovde, i svi su nastojali da se naplate za štete i napore, podnesene u svima vojskama sveta, pod raznim okolnostima, na četiri kontinenta. Jednostavno i malobrojno staro beogradsko društvo mešalo se sa tom bujicom novog sveta, a nije moglo da ga asimilira ni htelo da se s njime izjednači. Stavljeno na tešku probu sreće i uspeha, ono se sada nalazilo u stanju opasne euforije posle velikih patnji i napora koji su bili iznad njegove snage, i nije moglo da se snađe i razabere u ovoj najezi ljudi, navika i ideja, ni da odvoji dobro i korisno od štetnog i izlišnog, nego je i samo počelo da se gubi i sve slabije poznaje. Prirodno je da u takvim prilikama ničije težnje nisu bile jasne ni razumljive; tu se ničije zasluge nisu mogle pravo odmeriti i ničije varke lako prozreti, ničije pretenzije potpuno odbiti i ničije pravo pouzdano utvrditi

95

i trajno poštovati. Nikad boljih vremena ni podesnijeg tla za obmanu i samoobmanu!

Gospođica je bežala od tih prijema kad god je i koliko god je mogla. Utornikom posle podne nalazila je uvek neke poslove u varoši ili se sklanjala u svoju sobu. Jer njoj je ova mladež što igra izgledala luda, a stare žene u salonu — bez pameti. Ali prijemi nisu ostali samo utornikom. Ona pomama za zabavom, koja će docnije obuhvatiti ceo Beograd, već se širila po imućnijim kućama.

Neodoljiva potreba za što raz-nolikijim i što šumnijim društvom, za poluosvetljenim prostorijama, punim sabijenih ljudskih telesa i vreve, počela je da uzima maha. O većim praznicima ili svakim drugim zgodnim povodom kod Hadži--Vasićevih je dolazilo društvo i posle večere. Igralo se uz gramofon, šalilo i pevalo, ali se i razgovaralo o politici, o umetnosti, o skorašnjoj prošlosti koja je izgledala kao uzvišena drama sa srećnim završetkom,

O budućnosti koja je bila blagodarna i neiscrpna tema. Gospođica je pri tome sedela mrka, neprijatna sebi i drugima. Bila je zadovoljna kad bi se desio tu neki od starijih ljudi, očeva ove dece što igraju ili diskutuju. Sa njim bi razgovarala tiho i oprezno raspitujući o merama koje se spremaju za žigosanje krunskih novčanica ili o cenama kuća i zemljišta. Od mladeži je odbijalo sve: i njihov način igranja i zabave i njihovi razgovori

1 diskusije. Sve što je mogla da čuje i vidi od tog mladog sveta nju je vređalo i ispunjavalo nekim naročito neprijatnim osećanjem u kome je bilo i prezira i srdžbe i bojazni. Pokušavala je da prati bar njihove ozbiljne razgovore.

Jedne večeri Danka i Darinka su izjavile svečano i uzbuđeno da će posle večere doći među ostalim mladim ljudima prvi put i dvojica pes-nika Bosanaca, Stiković i Petar Budimirović, koji su već imali lepo ime u najnovijoj književnosti, za koju još nema pisane istorije ni zvaničnog priznanja, ali koja pleni srca mladih ljudi i žena raznih godina. Osim toga, obojica su pripadali pokretu bosanske revolucionarne nacionalističke omladine i četiri minule godine svetskog rata proveli u austrijskoj internaciji. I kao mladi pesnici i kao

nacionalni borci i stradalnici oni su uživali sada u prestonici nepodeljene simpatije društva i javnosti. Pored ove dvojice novih gostiju došli su i redovni. A to znači svi Mišini drugovi. Većina njih je uzela učešća u ratu i završila nedavno studije u Francuskoj. To su mladi, veseli, ambiciozni ljudi. Neki su već zauzeli mesta u državnoj službi, a svi su nošeni osećanjem da se pred njima otvara život pun neograničenih mogućnosti; samo što nisu složni u tome na koji način i u koju svrhu treba te mogućnosti iskoristiti. Po temperamentima, sklonostima i shvatanjima oni se jako razlikuju i često gube sate i čitave noći u živim diskusijama, uz katu, cigaretu i crno vino. To ih ne sprečava da budu dobri drugovi, jer ako ih ideologije i mišljenja dele, diskusije ih

96

vezuju utoliko čvršće. Svi su u godinama kad su ta živa nadmetanja prava potreba, a oni ih vole kao deca igru. Život još nije počeo da ih ozbiljno rešeta i razdvaja.

Među njima ima već nekolicina njih koji su podjednako daleko od svih ideologija, bez smisla za njihove sudare i trvenja, već opredeljeni za praktičan rad u privredi i finansijama. To su prerano ozbiljni, mirni i sređeni mladi ljudi koji su već našli svoj poziv i put i kolebali se samo još između Narodne banke i nekih novih privrednih ustanova koje tek ima da se osnuju. Isto tako su samo čekali da se sve beogradske porodice vrate iz emigracije pa da izaberu sebi ženu iz najuticajnije i najbogatije od tih porodica. Među njih spada i domaćin Miša. Ali utoliko je veća bila sloboda i bujnost u mišljenjima ostalih mladića i u načinu na koji su ih ispoljavali.

Tu su dva mlada profesora, Ranković i Milenković. Prvi je nastavnik srpske književnosti, prvak jedne omladinske demokratske grupe sa levi-čarskom i republikanskom orijentacijom, vest govornik i odličan igrač i pevač, a drugi je socijalista, čovek jake volje i svoje glave, koji poznaje marksističku literaturu do u tančine, polemičan duh i strastven istraživač suptilnih razlika u doktrinama. Njih dvojica su kao neke vođe i svaki od njih ima svoje istomišljenike i pristalice među drugovima koji se ovde sakupljaju.

Treću i najmanju grupu konzervativaca predstavlja Mile Adamović, zvani Adamson, advokatski pripravnik, uvek sa nekom značkom u rupici od kaputa. Jednog dana je to značka Crvenog krsta, drugog dana nekog pevačkog društva, jer on je član i pododbora Crvenog krsta kao što je član i odbornik i tolikih drugih pevačkih, kulturnih i sportskih društava. To je već krupan, prerano sazreo gospodin podsmešljiva izraza lica i kratke a oštre reci. Stasit, snažan, rimski mirna i pravilna lica, krupnih očiju stalna pogleda, dubokog glasa i sigurnih, odmerenih pokreta. (Kod nas, kao i na celom Balkanu, nije retka ta vrsta na izgled mirnog i snažnog a u stvari beznačajnog i neplodnog čoveka.) Adamson je čovek koji može svakog da zbuni a sam se ne zbunjuje nikad, koji zasmejava druge, a sam se ne smeje, tako da mu nikad niko nije video zube. Žene ga vole a muškarci ga se većinom pribojavaju. Govor mu je pun turcizama, arhaičnih reci i smelih narodskih izraza. Svakome govori ti i ne podnosi ni najmanju šalu na svoj račun. Njegovo oružje, to je ironija koja izbija kao neodoljiva sila iz toga snažnog tela, ironija u kojoj ima nečeg nihilističkog i nečeg patrijarhalnog, i nečeg zverski bezobzirnog i nečeg očinski dobroćudnog. Na sve bujne govore svojih drugova ekstremista on odgovara hladnom šalom bez osmejka. Njegova je poznata uzrečica:

- Lepo govoriš, burazere, samo ko će to da finansira?

Pored toga stalnog i poznatog društva dolazili su ljudi iz novih krajeva, Hrvati, Slovenci, živahni i umešni Dalmatinci. Sa svakim utor-nikom neko bi doveo ponekog novog gosta, koga ni sam nije dobro poznavao, bojažljivog ili nametljivog, obdarenog nepoznatim sposobnostima ili neproverenom reputacijom.

Ali te večeri su dva pesnika Bosanca bacala u zasenak sve, pa i samog Adamsona. Stiković je pričao o svom tamnovanju u Aradu. Vrlo vesto je slikao grube i žalosne prizore, ali nekako iz daljine i sa visoka, tako da je kod slušalaca ostavljao utisak da je on sve to prošao kao Dante pakao, a da se njega nije ništa dotaklo. Bilo je mučno ali i prijatno ovako iz ovog slobodnog života, koji sa svakim danom biva življi i bogatiji, slušati

0 stradanjima koja su nepovratno prošla. Uzalud su ga domaćice molile da pročita neku od svojih pesama. On je to učtivo odbijao sa gordim

1 snishodljivim osmejkom koji je dolazio sa nekih visina, iznad svih pesama i svih čitanja. Zato drugi pesnik, Budimirović, nije dao da ga mnogo mole. Već na prvi poziv izvadio je iz džepa savijenu hartiju.

Bio je sitniji i skromniji od Stikovića. Sa staklima na umornim očima, sa povijenim nosom i tankim, izbrijanim usnama, njegov oštri profil je imao nečeg od inkvizitorske strogosti koju njegov bolni osmejak nije ublažavao nego činio još tvrdom. Devojke su posmatrale njegove mršave i pravilne ruke, a on je ne gledajući nikoga čitao jednu od svojih pesama u prozi. To je bio omiljen oblik pesničkog izražavanja u tom vremenu kad je sve previralo od smelih zamisli i nabujalih osećanja a niko nije imao vremena, znanja ni strpljenja da im traži pravi i trajniji izraz. Čitao je muklim glasom, tiho i jednostavno, ali sa nekom skrivenom oštrinom koja se neprimetno nametala slušaocu i ućutkivala sve oko sebe. I neki od starijih, iz salona, digli su se sa svojih mesta i stojeći pored širom otvorenih vrata slušali taj slabi, molitveni glas.

Gospođica, koja je sedela u uglu, pored samih vrata, sklonjena i slabo primećena, slušala je recitovanje mladog pesnika kao što je slušala i mladićke diskusije i gramofonsku svirku, rasejano, mrko i na silu. U početku nije razabirala ni reci ni smisao koji ih vezuje. Izgledalo joj je da ima nečeg žalosnog i nepristojnog u tome da čovek sedne tako nasred sobe i stane glasno i svečano da čita nešto što je smislio u samoći, razgovarajući sam sa sobom. To joj se činilo nerazumljivo i pomalo stidno. Ali opšta pažnja i tišina oko nje i pesnikov glas, tako tih a tako oštar i preteći, naterale je da se sabere i da sluša pažljivije. Sad je tek čula o čemu pesnik govori. Ona nije mogla da shvati pojedinu reč, i čitave rečenice su se gubile, nejasne ili neshvaćene, ali iz onih koje je dobro čula i razumela izbijalo je jasno da se radi o strašnom i krvavom napadu na bogatstvo i bogataše, na njihov novac i njihov način života.

»Ma koliko da sam svijetom hodio i gdje god sam došao, udario je moj štap o kamenu cestu i pogled moj o bogatašku kuću i misao moja o tvrdo srce. Na pogled vašeg oholog, okrutnog bogatstva ispunjavala mi je dušu isprva gorčina i strah, a kasnije bijes i mržnja, jer sam osjetio koliko je sramota biti čovjek i vidio da je lice zemlje ruglo u svemiru.«

Gospođica je gledala svoje sklopljene ruke na krilu i pažljivo slušajući pitala se neprestano da li je sluh ne vara i da li je moguće da ovo govori, kao svoju pesmu, jedan čovjek koji treba da je pametniji i duho-vitiji od ostalih ljudi. Nije

moguće, mislila je, i ispod oka bojažljivo pogledala lica ostalih slušalaca, ali ona su sva izražavala samo napregnutu i pobožnu pažnju. Ipak nije moguće; mora da će na kraju doći neki duhovit obrt koji će svemu ovome dati neki drugi, pravi i zdravi smisao, ili možda sve okrenuti na šalu. Međutim, pesnik je čitao dalje i ničeg nije bilo ni u tonu ni u recima što bi opravdalo njenu nadu. Naprotiv, taj mladi čovek koga zovu pesnikom pozivao je sve siromahe ovoga sveta da odbace sve što ih deli, da se udruže protiv bogataša i da razgrabe njihova bogatstvo. Tu nije moglo biti dvoumljenja, reci su bile otvorene i smisao jasan. Zatim se obraćao bogatašima:

»Lijepo ste podijelili svijet: sve je za vas i za vašu djecu, za djecu vaše djece i za vaše slugе. Dobro ste podijelili svijet: sve što je svjetlosti i ljepote uzeli ste sebi a sve što je mraka i tegobe ostavili ste nama, pa sad se svi rađamo sa jasno predodređenim sudbinama, vi sa svijetlim a mi sa tamnim. Dobro ste podijelili svijet! Ali vaša podjela je samo grozna, a ne i vječna. Sazreće gnjev naš, i biće zrelo ljeto i oporo voće; djeca vaša će se stiditi svoga imena i odricati bogatstva, jer će im ono biti na teret i propast.«

Pesnik je čitao i dalje, ali Gospođica ga nije dobro čula, jer joj je odjednom udarila sva krv u glavu. Osećala je neodoljivu potrebu da se digne i napusti sobu, ali se nije usuđivala da to učini u potpunoj tišini i nepomičnosti svega oko sebe. Sve se u njoj bunilo protiv ove, po njenom shvatanju, bogohulne laži u vidu molitve, protiv ovog otvorenog pozivanja na otimačinu, ove drskosti koja se čita svečano, sa smirenim izrazom na licu i malo u stranu nagnute glave. Prsti su joj se grčevito preplitali, uviđala je da neće moći izdržati ako ovo potraje, i da će ustati i izići, pa neka misli ko šta hoće. U tim mislima prekide je oduševljeno pljeskanje. Pesnik je završio. Sva mladež u sobi je pljeskala.

Svi su oni, mislila je Gospođica u sebi, bez izuzetka, muško i žensko, ili već bogati ili na putu da se ženidbom, politikom ili radom obogate, pa

99

ipak svi oduševljeno odobravaju ovu poeziju. Ona se diže ogorčeno. Kraj do vratnika stajao je krupni Adamson sa jednim već sasvim debelim, sedim gospodinom. Njih je doveo živi aplauz. Adamson je pokazivao starijem gospodinu pesnika koji je savijao sporo i zbunjeno svoju hartiju, još jednako u stavu kao da čita.

- Eno onaj sa cvikerom što sedi na sredini.
- Taj? - pitao je malo razočarano gospodin.
- Taj, taj! Baš taj metiljavko, kako ga vidite. Sve je to sam boljševik.

Gospođica se probi odlučno pored njih i ode u svoju sobu. Tu je mislila da se pribere i smiri, da legne i zaspi, zaboravivši mučni utisak koji je ostao od svega što je čula i videla. Ali i to nije bilo lako. Njena majka spava u drugom krevetu. Spava? To je veliko pitanje, jer se često i pretvara da spava, samo da ne bi svojim prisustvom smetala kćeri. Uostalom, kod nje se ne zna da li je tiša i smirenija kad spava ili kad je budna. Gospođicu je ljutilo prisustvo drugog lica u spavaćoj sobi na koje nije bila navikla. Izgledalo joj je da zbog toga ne može da misli slobodno. Osećala se kao u nekoj klopki. Nigde mira ni samoće. A misli joj se neprestano vraćaju na malopredašnje pesnikovo čitanje. Legla je i ugasila svetlost, ali se u mraku našla još više gnevna i rasanjena. Kako koji dan prolazi, u ovoj kući biva sve lude i luđe, govorila je Gospođica sama sebi. Šta hoće sad ovi mladi ljudi? (Odjednom joj iskrsnuše pred očima

oni predratni sarajevski đaci sa keja iz 1914. godine. U crnim pelerinama, dugokosi i dokoni, sede na beloj kamenoj ogradi pored Miljacke i šapuću opasne stvari,) Šta je ova besmislena pometnja koju već mese-cima opaža oko sebe? Ko su ti što se nazivaju pesnicima, novinarima, nacionalistima ili komunistima i što diraju u ono u što ne treba dirati? I da se ne nađe niko da tome stane na put, da ih pobije ako treba, ali samo da ukloni sa sveta ovu nesigurnost i pretnju! Da li je sve to samo šega i šepurenje besposlenih mladića pred mladim i glupim devojkama? Ili se radi, kao što njoj večeras izgleda o stvarnoj zaveri protiv novca i štednje, reda i razuma; kratko, protiv svega što ljudi cene, vole, rade i imaju? Ko to može da joj kaže? Ali sama potreba da se takva pitanja postavljaju zbunjuje je i ogorčava i podiže iz postelje. A kroz sve zidove i vrata dopire do nje, kao daleko cerekanje umesto svakog odgovora, divlja crnačka muzika sa gramofona, uz koju sada opet igraju svi, bez obzira na razlike u mišljenju, i nagoni je da još dublje zagnjuri glavu u jastuk. U tom ogorčenom trzanju ona rešava odlučno da se svakako što pre iseli, pa makar morala platiti i cenu koju joj traže za onu kuću u Stiškoj ulici, oko koje se cenjka i pregoni već tri nedelje.

Ali ono na što se lako odlučivala u noćnom ogorčenju i nesanicu bilo je teško izvesti danju kad je ogorčenje slabilo a pitanje plaćanja se postavljalo kruto i neumoljivo. Pregovarala je za nekoliko raznih kuća, ali

100

svaki put je nailazila na vesta i bezobzirna prodavca čije je prve namere bilo teško prozreti. Odmah je osetila da su ovi beogradski poslovni ljudi od drukčijeg testa nego meki i nehatni Sarajlije. I osetila je bojazan i respekt pred ovim okretnim i tvrdim svetom koji zna da brani svoj interes a tuđi poštuje onoliko koliko ga taj drugi ume sam da brani. Ali su i prodavci i sam gazda Đorđe, koji je svoju sestričnu dovodio s njima u vezu, osetili koliko se snage, opreza i lukavstva krije u ovoj postarijoj devojci. Najposle, sporazumeli su se za onu kuću u Stiškoj ulici za koju je prvo i počela da pregovara. Gospođica je uspela i da suzbije cenu do najniže moguće granice i da postigne način plaćanja koji njoj najbolje odgovara. (Sopstvenik kuće, jedan obogaćeni Makedonac, rekao je pri potpisivanju ugovora da takvog džambasa i račundžije kao što je ova gospođica nije video u svom životu, a ima više od dvadeset godina da kupuje i preprodaje kuće i placeve.)

Kad je stigao nameštaj iz Sarajeva, ,dve žene su napustile gostoljubivu kuću u Smiljanićevoj ulici; gospođa Radojka sa žaljenjem, a Gospođica sa zadovoljstvom, srećna što se oslobodila onog života bez mere i sklonila od dodira sa čitavom gomilom mladog sveta.

Ta kuća u Stiškoj ulici, udaljena od varoši, prilično zapuštena i pomalo vlažna, sa sarajevskim starim nameštajem i nekadašnjim rasporedom, bila je za Gospođicu njeno pravo boravište u kome je opet počela da nalazi sebe i svoj način života i mišljenja. Tu je opet imala osećanje da nešto otkida od života. U kući su bile svega dve sobe za stanovanje. Treća je bila u stvari jedan sobičak, vlažan i polumračan, koji nije bio nizašta. Sad su dve žene imale svaka svoju sobu. Kućanstvo se vodilo opet štedljivo i oskudno kao nekad u Sarajevu.

Kuvalo se samo jedanput za ceo dan, ložila se samo jedna soba, i to umereno. »Bedi-nerka« je dolazila svega na dva sata dnevno i svršavala samo najkrupnije poslove. Ceo način života vraćao se u stari kolosek. Gospođica je

opet uzela sve u svoje ruke i vodila na svoj način. Počela je da ulazi i u poslove, ali polagano i oprezno.

Život u Beogradu oko 1920. godine bio je šarolik, bujan, neobično složen i pun protivnosti. Bezbrojne, raznovrsne i velike snage išle su uporedo sa nerazumljivim slabostima i nedostacima; stari način rada i stroga stega patrijarhalnog života stajali su pored šarenog spleta novih, još neuobličenih običaja, i svakojakih besporedaka, nehat pored bujnosti, čednost i svaka moralna lepota pored raznih poroka i rugobe. Zahuktala i bezobzirna trka svih vrsta profitera i špekulanata razvijala se uporedo sa igrama mozga i mašte mekih sanjala i smelih ideologa. Po razrivenim ulicama i ruševnim, zapuštenim kućama sa vidnim tragovima rata, valjala se šarena bujica sveta, koja je neprestano rasla, jer su se u nju bacale svakodnevno stotine pridošlica, glavačke, kao lovci bisera

101

u duboko more. Tu je dolazio i ko je hteo da se istakne i ko je hteo da se sakrije. Tu su se mešali oni koji su imali da brane imetak ili položaj, ugrožen novim prilikama, sa onima koje je dovela želja da sada steknu jedno i drugo. Tu je bilo mnogo mladog sveta iz svih krajeva države u stvaranju, koji je sve očekivao od novih prilika i sutrašnjeg dana, i dosta starijih ljudi koji su gledali kako da se prilagode, i tražili spasa upravo u toj bujici, krijući svoj strah i odvratnost koju im je ona ulivala. Bilo je mnogo takvih koje je rat izneo na površinu i stvorio, kao i takvih koje je u osnovi podrmao i izmenio i koji su sada tražili oslonca i ravnoteže. Bilo je gladnih, slabo odevenih, nedoučenih; bilo je moralno prebijenih i zauvek u sebi postiđenih; bilo je sitnih i nasrtljivih sa bezgraničnim apetitom i divljačkim smelostima; bilo je zanesenjaka i usijanih glava koje ne misle na sebe, i hladnih računčija i sebičnjaka; bilo je ljudi svih vera i uverenja, raznih rasa i narodnosti svih staleža i profesija; bilo je rodoljuba sa starom ljubavi, naivnom verom i neodređenim nadama u blisku bolju budućnost; bilo je smelih i vidovitih novatora, koji su već sada gledali dalje i videli bolje; bilo je međunarodnih agenata koji su išli za svojim jasno određenim ciljem. Bila je, ukratko, čela jedna bujna i šarena dubinska flora koju ratovi i veliki potresi rađaju a mir izbacuje na površinu. Jer, u naše vreme i najveći ratovi i najsavršenije pobeđe retko i nepotpuno rešavaju pitanja zbog kojih se ratovalo i pobedilo, ali zato otvaraju redovno velik broj novih i teških pitanja. Rešenje tih pitanja tražio je ovaj svet. Nemoguće je ma i približno nabrojati čega je sve bilo u toj bujici sveta, ali se pouzdano može kazati da su svi ti ljudi došli gonjeni moćnim nagonima i hitnim, velikim potrebama. Kao jata morskih riba koja traže povoljnije uslove za život, ta bujica je stremila pod senku nove vlasti i novih zakona, rešena ili da ih prilagodi svojim težnjama i interesima ili da sebe prilagodi njima.

U tom mnoštvu i u vazduhu koji ga okružuje vladala je nezdrava i varljiva ali uzbudljiva i moćna atmosfera neograničenih mogućnosti na svima područjima i u svima pravcima. Tada ste mogli da na ulici Slavija—Kalemegdan, u podne ili pred večer, sretnete neočekivano nekog druga iz detinjstva i blagodareći tome slučajnom susretu da već sutra osvanete kao dobro namešten ili čak bogat čovek, a da vas niko detaljnije ne ispita ko ste, ni šta ste, ni kakav ste. Ali ste isto tako mogli sa torbom punom najboljih svedočanstava i najtvrdih uverenja (crno na belo!) da nedeljama uzalud obijate pragove nadležštava i da nikad ne dođete do svoga prava. Nečega od bujnosti i haosa zlatonosne zemlje Eldorada

bilo je u životu i izgledu te prestonice jedne velike države koja još nije imala ni određenih granica ni unutarnjeg uređenja ni konačno utvrđenog imena. U svemu je vladao neki bogat i topal nered, veliki, duhovni i materijalni nered u onoj prvoj fazi u kojoj se još niko ne buni protiv

102

njega, jer svak u njemu nalazi svoj komad i crpe nadu da može naći još veći. Život toga novog Beograda nije još niko opisao, niti ga je lako opisati, ali oni koji su tada živeli mogu i danas da ga izazovu u sećanju i osete svim čulima kao naročit klimat ili određeno godišnje doba.

U tom Beogradu, sa tom bujicom sveta, gazi kaldrmu i gospođica Rajka Radaković iz Sarajeva. Gazi tiho i oprezno, gledajući preda se i bacajući samo retko oko sebe kratke poglede pune nepoverenja. Ne bi mogla određeno kazati čega se sve boji. Čas je uplaši rupa od granate koja zjapi na nekoj napuštenoj kući, čas neki večernji prolaznik, jedan od mnogih demobilisanih vojnika u šinjelu od smeđeg, grubog sukna, bez vojničkih oznaka. Boji se tih tragova rata, ali se pribojava isto tako i zahuktalog, novog života koji ključa i juri bezobzirno pored ruševina i postradalih ljudi. I na svakom koraku vidi koliko je život ovde bogatiji i složeniji, ali i oštiji i opasniji nego u Sarajevu; naoko izgleda lak i veseo kao igra, a u stvari je varljiv i nemilosrdan kao kocka. Ona to oseća nepogrešnim nagonom ljudi koji su predani samo jednoj strasti. Gotovo svakog dana pre podne Gospođica se spuštala niz Njegoševu ulicu, po snegu i blatu, po kiši i košavi, i obilazila razne banke i, naročito, sarafske radnje koje su nicalle svakim danom na prostoru od hotela »London« do kafane »Kolarac«. One su već izdaleka privlačile Gospođicu velikim, uzbudljivim i rečitim natpisom od jedne jedine reci: Me-njač, a pred svakom je bila izložena crna tabla na kojoj su kredom ispisivani kursevi svih deviza toga dana. U tim »radnjama«, koje su u stvari bile na brzu ruku opravljeni, uski i poluprazni dućani, stoji iza nove tezge, pored kase i male hladne peći, španski Jevrejin, Anaf ili Medina, u zimskom kaputu, sa šeširom na glavi, modar od studeni, neljubazan i mrzovoljan. To Gospođica i ne primećuje. Uostalom, tako namršten, i tako krt i bezobziran u govoru kao što je ona nije nijedan od ovih sarafa. Ona se nasloni na tezgu, i pita:

- Šta plaćate srpske duvanske lozove?
- Koliko imate?
- Pa, imam prilično. Zavisi od toga šta plaćate.

Jevrejin neće da kaže cenu, ali Gospođica nudi odmah druge hartije, raspituje za kurseve, i obrće sarafa, dok ne sazna ili bar nasluti ono što joj treba. Tada odlazi, bez pozdrava, ne kupivši i ne prodavši ništa. Ubrzo su svi menjači upoznali ovu mrku ženu i, uvidevši da kod nje ništa ne pomaže praviti se ravnodušnim i mrzovoljnim, razgovarali su sa njom kao sa čovekom od esnafa. A njeni stvarni poslovi bili su retki, sitni i krajnje oprezni; sve je teže nalazila u sebi volje i odlučnosti za njih, a sve je više izvodila samo zamišljene i nestvarne operacije. Dugo i pažljivo bi raspitivala dok ne bi saznala najpovoljniji kurs neke od svojih

103

hartija; zabeležila bi ga, pa bi zatim dve ili tri nedelje proveravala koliko bi izgubila ili dobila da ju je tada prodala, i unosila bi taj uobraženi gubitak ili dobitak u svoje knjigovodstvo nestvarnih operacija, koje je vodila u zasebnoj knjizi i prelistavala i čitala svakodnevno. U toj igri, koja je za nju bila mnogo

više nego igra, nalazila je mnoga i duboka uzbuđenja, i prijatna i neprijatna, ali i sticala nova iskustva i znanja. I zakopavajući se kao krtica u taj sitni i nedogledni posao, sve je rede pomišljala na svoj nekadašnji san o milionu i sve je manje osećala potrebu za njim; a kad bi ga se setila činilo joj se kao da ga je neko drugi snivao i pričao joj o tome. I sećanje na Sarajevo počelo je brzo da bleedi. Ništa je nije vuklo natrag, čak ni onaj grob u Koševu, koji je sada bio uzdignut negde izvan prostora, u visini bez imena. A svi potresi koje je doživela tamo u poslednje vreme činili su joj se blažim i svi gubici podnošljivijim. Ostala je samo unutarnja strepnja da se novinski napadi ne ponove i ne prenesu i u neki beogradski list. Ona se javljala i u snu. Ali to se nije desilo. Bujni i moćni život prestonice gutao je sve, i dobro i zlo, i slavu i sramotu, i kao prašuma ili okean pokrивao sve zaboravom.

Kod Hadži-Vasićevih je odlazila retko, poznanstva koja je učinila u njihovoj kući pozaboravljala je sva, odmah i zauvek. Ipak, nije uspela da se potpuno odvoji od toga sveta i usami kao što je želela. Sa dvoje ljudi koje je upoznala tek poslednjih dana svoga boravka u Smiljanićevoj ulici, jednom devojkom i jednim mladićem, zadržala je vezu i dalje, iako i sama ne zna kako ni zašto. Devojka je bila Jovanka Tanasković, dalja rođaka gospođe Seke, Gospođica je čula često da se o njoj govori u Hadži-Vasića kući kao

0 stvorenju na svoju ruku, dok se jednog dana nije pojavila i lično,

1 upoznala i odmah zblížila sa Gospođicom.

104

VII

Jovanka! To obično i svakidašnje narodsko ime koje je dovoljno da jednu ženu zauvek sahrani u moru seljačkih i građanskih Jovanki, izgovaralo se u širokom krugu ljudi i žena tadašnjeg beogradskog društva sa naročitim prizvukom i dubljim značenjem kao da je romantično i zauvek izdvojeno ime kakve Armide, Klorinde, Olivera ili Kasije, izgovaralo se bez prezimena ili nadimka, jer je svak podrazumevao da je jedna Jovanka na svetu i u Beogradu.

To je postarija devojka, tamo negde iza tridesetih godina, niska i sitna, ali puna, na jakim nogama, brzih i odlučnih pokreta, sjajnih smeđih očiju prodirna pogleda. Boja kože siva i posna. Sve što obuče i metne na sebe od odela ili nakita, ma kakve boje bilo, postaje takođe sivo i ubogo. A ona se odeva uopšte jednostavno i nemarno, i ostavlja utisak zapuštene, gotovo nečiste žene. Kosa crna, jaka, stegnuta i nene-govana. Muški stisak ruke i vojnički korak; glas krupan i načet od mnogog pušenja, izgovor brz i odsečan. Ta devojka sa boemskim izgledom i držanjem bila je rodnom iz jedne od uglednih i bogatih beogradskih porodica, imala je završen filozofski fakultet i bezbrojna poznanstva i razgranate rodbinske veze sa širokim krugom beogradskog društva. Bila je jedinica u roditelja koji su rano pomrli i ostavili joj lep imetak u kućama, zemljištu i hartijama od vrednosti. Živela je sama, skromno i osobenjački, ne pomišljajući na udaju ni na ljubav muškaraca uopšte,

105

ne tražeći ništa od života za sebe. Sve je kod nje bilo nesređeno, nejasno i neshvatljivo. Teško bi bilo kazati šta je to što ovo nemirno i ljubopitljivo žensko stvorenje sa muškom snagom i odlučnošću vodi i pokreće u njenom vatrenom i neumornom delanju. Sve što je ona htela i želela to je: da ima svoj deo učešća u tuđim sudbinama, planovima, strastima i ambicijama. Samo tako je i ona postojala i samo u tome nalazila svoj smisao života. Mnogobrojna, isprepletana

i složena bila su njena prijateljstva sa ljudima i ženama raznih zanimanja i godina. Izgledalo je kao da želi da pomogne celom svetu i, nemajući nijedne svoje brige, hoće svačiju da uzme pod svoje. Nečujno, nepri-metno i nesebično upijala se u sudbinu lica koje bi uzela pod svoju zaštitu, učestvovala u njegovim težnjama, uspesima i neuspesima. Pri tome je prevazilazila u revnosti i borbenosti svoje štićenike, uverena da pravilnije shvata njihove namere i bolje brani njihove interese od njih samih.

Po najvećoj lapavici ili najljućoj košavi prelazila je ceo Beograd, uzduž i popreko, obilazeći kuće, radnje i nadleštva. Bez kaljača i kišobrana, pocrvenelih ruku i nosa, modrih usana, u sivom dugačkom kaputu koji je ličio na vojnički šinjel, takvu ste je mogli videti kako oštro gazi onaj razrovani i nekaldrmisani Beograd iz godine 1920. I kad je zaustavite i upitate kuda će, ona bi vam, onako u prolazu, strasnim šapatom kazala da trči još od jutros zbog deteta jedne svoje prijateljice koje ima difteriju.

- Vi znate Zagorku. Ona se izgubi i u manjoj stvari. A on, on je još od juče u nekoj komisiji na terenu, ili bar tako kaže. Tek, nema ga u Beogradu. U Državnoj bolnici, u zaraznom odeljenju nema mesta. Uspela sam da nađem dobrog lekara, ali sada nema seruma. I evo idem u opštinsku ambulantu. Rekli su mi da tamo imaju.

I šiba dalje kroz blato i maglu, sitna i neugledna, ali tvrda i oštra kao čelično pero.

Ili je nađete pred pozorištem, sa rukama u džepovima od zimskog kaputa, strpljivo seta.

- Šta ćete vi ovde, Jovanka?

- Čekam upravnika. Pomislite, molim vas, ovi slepci vrše neku redukciju i otpustili su Kirjakovića, mladog, darovitog glumca, dok se toliki dotrajali zadržavaju, daju im se uloge i priređuju proslave. A on se pre nekoliko meseci oženio. Uzeo devojkicu iz palanke. Sad očekuju bebu, a pelenice u kući nemaju - pelenice! - i bez marjaša su. Živeli su kao dva goluba, ali — znate kako je! — sad počinje da se uvlači nesloga i nerazumevanje. Ona je ćerka bogatog trgovca iz unutrašnjosti, ali je se otac odrekao kad je pobegla za Kirjakovića. Sad ona plače i preti da će se vratiti ocu ili skočiti u Savu, a on hoće da napusti sve

106

i da ode sa nekim putujućim pozorištem u svet. Sad čekam upravnika. On mi je brat od tetke. Moram da razgovaram sa njim, i da se to uredi nekako. Uopšte nema toga posla koji ona ne bi preduzela za onoga koga je smatrala dostojnim svoje zaštite. Sedela je čitave noći kod bolesnika; primala je na stan prijateljice koje odbegnu od muža, odlazila za njih advokatu i u Duhovni sud; zauzimala se za napuštene devojkice i za skromne mladiće koji stoje pred ispitima ili žele da uđu u državnu službu; bdila je nad nesrećnim zaljubljenicima, posredovala između zavađenih, tražila izlaza zaduženim. Uopšte, igrala ulogu Proviđenja, bez lične koristi i vidljiva razloga. Pri tome je bila, istina, potpuno nesebična, ali ćudljiva i neuračunljiva, odana i dobra do samopregora, ali isto tako nasrtljiva i opasna, sposobna za pakost i osvetu. Zamršeni odnosi neuspelih ili postradalih ljudi bili su njen pravi elemenat. Samo takvima je prilazila, nametala im se neodoljivim uporstvom, obasipala ih save-tima i uslugama, stvarnim i teškim, pa bi se onda odjednom, obično u trenutku kad se njihov položaj popravi, okretala od njih i kao zla i uvređena

vila progonila ih od tada svojom nemom mržnjom i šaptavim ogovaranjem. (Već posle prvog poznanstva svakome je govorila ti, a posle prve svađe prelazila je ponovo na vi.) A sređene i skrovite egzistencije, ljudi koji imaju uspeha u životu ili takvi koji svoje muke i potrebe kriju, nisu je uopšte zanimali. Za njih je ona nalazila samo kratke primedbe i razornu ironiju, uobičajenu u društvu kome pripada. Tako, na primer, govori se o tome kako je Jovan Simić, poznati beogradski geolog, postao počasni doktor pariškog univerziteta i treba ovih dana da održi svečano predavanje na Sorboni. Jovanka na sve to kaže prezrivo:

- Znam ga ja. Taj nije ženu. A sem toga, jede prstima.

I to je i za nju i za većinu onih koji je slušaju sve što treba da se zna i kaže o čuvenom geologu.

Takva je bila i tako je živela i radila ova Jovanka.

Niko nikad nije znao za neke njene lične doživljaje, niko se nikad nije pitao da li njoj štogod treba ni šta ona želi ili voli. U stvari, ona je živela samo koliko drugi oko nje žive i ukoliko sama uspeva da učestvuje u njihovom životu. A za sve žrtve i napore koje je činila za druge nalazila je dvostruku naknadu: prva je bila u tome što tako nije stizala da gleda sebe ni da misli o sebi; a druga, što je, u potpunoj pustoši svoga ličnog života, mogla da živi desetinama tuđih života i da, kao neko nakazno i zloćudno ali moćno božanstvo, plete i raspliće konce tuđih sudbina.

Već kod seobe i smeštaja Jovanka se, i nezvana, našla Gospođici na pomoći. Ona je znala da nađe najjevtinija kola, telefonirala je upravniku trošarine na pristaništu, koji je bio muž neke njene dobre prijateljice

107

i nije joj mogao ništa odbiti, vodila je lično Gospođicu u Sreski sud da tamo, pomoću njenih veza, posvršavaju poslednje formalnosti oko kupljene kuće. Gospođica, je primala sve usluge, iako nije mnogo marila Jovankine posete koje su bile ponekad i česte i duge. A tih poseta nije mogla da se oslobodi, jer je između ove dve neobične i po svemu različne žene bilo nešto što ih je približavalo i vezivalo jače, iako neosetno.

Na dva dana pre nego što će Gospođica napustiti Hadži-Vasićevu kuću bio je još jedan od onih večernjih prijema za Mišine drugove i Dan-kine i Darinkine drugarice. Gospođica je bila još ogorčena poslednjim prijemom od pre desetak dana na kome je čula ono neshvatljivo pesni-kovo čitanje i još neshvatljivije odobravanje mlada i bogata sveta, ali je iz obzira prema ukućanima bila resila da otrpi još i ovo večer, srećom poslednje. Te večeri je Jovanka dovela jednog od svojih najnovijih štićenika da ga predstavi gospođi Seki i njenim udavačama. To je bio neki Ratko Ratković. Pre toga, ona im je oduševljeno govorila o njemu. Po njenom kazivanju on je sjedinjavao u sebi one osobine koje su tada bile najviše na ceni. Rodom iz Hercegovine, Ratković je kao austrijski vojnik, za vreme bojeva na Karpatima, prebegao Rusima na vrlo dramatičan način i preveo čitav odred Srba Hercegovaca. Iz Rusije se prebacio u Solun, učestvovao kao dobrovoljac u borbama kod proboja Solunskog fronta. Demobilisan, sad radi na tome da dobije beogradsko zastupništvo američke firme automobila Ford, i u tome će svakako i uspeti, jer zna savršeno engleski i jer je još za svoga boravka u Solunu stekao dobre veze sa nekim Fordovim predstavnicima.

Kad je pre neki dan rasejano slušala to zadihano Jovankino pričanje

O mladome Hercegovcu izuzetnih sposobnosti i velike budućnosti, Gospođica je brinula u sebi svoje brige, i ne misleći da će ga ikad sresti.

1 večeras se nije ni setila toga kad je s leđa ugledala stasitog čoveka koga je Jovanka vodila kao dobrog đaka i predstavljala. Kad je stigao na kraj reda, čovek se okrenuo, prišao i njoj, i sa osmejkom i lakim snebivanjem u celom držanju pružio joj svoju jaku, rumenu ruku. Tek tada mu je sagledala lice, dok je Jovanka izgovarala njegovo ime. I on je nešto rekao, ali ga je Jovanka odvela odmah dalje i predstavljala svim redom.

U stvari, Gospođica ga nije dobro ni videla ni čula, jer je kod prvog pogleda u njoj blesnula i ostala samo jedna misao: dajdža Vlado! Nije bio njen običaj da obraća pažnju na spoljašnjost ljudi ni da ih posmatra duže i поблиže. Za nju ljudi i žene nisu ni postojali po svom odelu, izgledu, čak ni po izrazu lica, jer za ono do čega je njoj od najranije mladosti kod ljudi stalo, to su bile stvari bez važnosti i bez uticaja na njen sud i procenu. Još kao mlada devojka ona nije umela nikad da odgovori na ona među drugaricama tako uobičajena pitanja: »Na koga ti liči ovaj?« Najpre ravnodušna, o.ia je s vremenom postala šlepa za spoljašnji

izgled ljudi. Ni sada nije primetila ništa odvojeno ni naročito na ovom čoveku, ali ceo onakav kakav se obreo pred njom, kad se onako naglo okrenuo, on je celim svojim izgledom, držanjem tela i osmejkom digao u njoj te dve reci: dajdža Vlado! To nije više bila obična sličnost nego istinski oživelo i prohodalo sećanje. I kad je posle, u toku večeri, Ratković došao i seo pored nje, kao što je posedeo pomalo pored svake od devojaka i gospođa, ona nije više morala ni da ga gleda. Sve je bilo tu. Talas svetle kose koji se rasipa, plave oči, što treptanjem prikrivaju dublji nemir, i preko svega osmejak koji teče neštedimice. Samo, ovaj dajdža Vlado je bolje razvijen, širi u plećima, u svemu jači i odlučniji. Osim toga, govorio je o onome o čemu je ona jedino volela i umela da razgovara a od čega je njen ujak celog života bežao: o radu, o poslovima i poslovnim izgledima i planovima. Uopšte, ceo je bio takav: kao dajdža Vlado koga je u snu usnila, a san ga izmenio, ali ne udaljujući ga od nje, nego približujući.

I te noći i sutradan mislila je na ovaj slučaj čudne sličnosti. Ali otkako je krenula iz Sarajeva i došla u ovaj Beograd dešavaju joj se iznenađenja i svakojake neobične stvari. U taj red izuzetnih događaja koje donose promena mesta i putovanje, Gospođica je svrstala i ovaj uzbudljivi susret sa dajdža-Vladinim dvojnikom. I time je prestala i da misli na njega onako živo kao prve večeri, dok ga nije potpuno zaboravila, zauzeta poslovima oko seobe i smeštaja u novoj kući. I ne bi ga se više ni setila da Jovanka nije nastavila da je posećuje i u njenoj kući. Gospođica, koja je celog života bežala od izlišnih poseta, nastojala je da se i ovih oslobodi ili da ih svede na najmanju meru. Ali više izgleda ima da se spase čovek na koga se obori snežna lavina u planini, nego onaj na koga se sruči Jovan-kina živa simpatija i njen zaštitnički bes. Dešavalo se da ne dođe po petnaest dana, zauzeta na drugim stranama svojim mnogobrojnim vezama i obavezama, pa bi onda došla po tri puta u dva dana. Dolazila je i rano ujutru i kasno uveče, u svako doba dana, samo nikad dvaput u isto. Ozebla, pokisla, uprskana blatom do vrata, upadala je u kuću sa svojim korisnim preporukama i silovitim savetima, sa bezbrojnim oduševljenim ili ogorčenim pričanjima o nepoznatim ljudima i ženama čije sudbine u ovom trenutku ona mesa i pretače. Pobeci od tih sentimentalnih i svirepih izliva,

nemogućno je; sve što može čovek, koji mora da ih sluša, to je da ih što slabije čuje i što pre zaboravi. Pa i to ne uspeva uvek, jer Jovanka fizički zaboravlja čoveka sa kojim govori i vraća se uporno i neumoljivo na predmet do kojeg joj je stalo. Tako je Gospođici u poslednje vreme stalno govorila o Ratko vicu, njegovoj čestitosti i vred-noći, njegovim naporima da dobije Fordovo predstavništvo i teškoćama na koje pri tome nailazi, kao i svojim nastojanjima da mu pomogne. — Pojma nemaš, Raj ka, kakvo je to zlato od čoveka. Duša jedna,

108

109

f

kažem ti. Dobrovoljac i junak sa Solunskog fronta, ali neće da se koristi tim ni da moli nikoga. Toliki zabušanti dobivaju koncesije i liferacije za državna preduzeća, raznorazni Čivuti i Austrijanci, a on ne može da dobije. Sad je podneo jednu ofertu Ministarstvu građevina, za neke automobilske delove. Išla sam kod Veljovića, ministra građevina, koga dobro poznajem. Kažu mi nije u Beogradu. Posle ja čujem da je otišao u Beč, tobože poslom, a u stvari ima tamo švalerku. I to nam je ministar! Ali sam rekla njegovom šefu kabineta! Očitala sam mu. Znaš kako! Posle podne idem kod načelnika Karadžića kući. Njegova žena i ja smo odrasle zajedno na Vračaru. A on bese stariji od nas, već veliki bucov, pa nas uhati za kike i potera kao konjsku zapregu. Iz kuće mu neću izići dok ne potpiše rešenje.

Slušajući ta Jovankina pričanja, Gospođica bi se setila toga mladog čoveka, one zimske večeri, kad ga je prvi i jedini put videla kod Hadži-Vasićevih, i dajdža-Vlade. A u njenom sećanju taj Ratković je bio dalek, dalji od davnašnjeg pokojnika na koga je toliko ličio. Ali, u maju mesecu došla je jednog dana Jovanka i žalila joj se na teškoće i prepreke koje nesavesna konkurencija i nevaljala administracija stavljaju na put Ratko-viću.

- S nogu sam spala obigravajući u Ministarstvu finansija od kancelarije do kancelarije. Ti treba da vidiš, ti pojma nemaš kakva je štala to Ministarstvo.

- Znam - kaže Gospođica tiho.

- Ne, ne znaš. Ne možeš da znaš. Ovo je ludnica od države. I to sam im rekla u lice. A siromah Ratko suviše je mek i dobar, sav duša, da ga vozaju i obrću kako hoće. Traže mu neke takse i kaucije, i neka uverenja koja ni od koga drugog ne traže. A on se snebiva umesto da raspali nekoga po čelu, pa da mu pokaže uverenje. Nego, htela sam da govorim s tobom. Moramo mu pomoći, grešniku. Sad je njegova glavna stvar zapela oko nekih taksa. Ja sam mu dala nešto, ali sada opet treba. I mislila sam da i ti daš nešto. Veruj da je to dobro uloženi novac. Samo da mu pomognemo da stane na svoje noge, a posle će on lako. I naravno, sve će vratiti. Jer ti ne znaš kakav je to čovek. To je pamet, to je duša, to je srce. Taj će doći daleko. Samo ga sad treba podržati.

Čim je čula da je reč o tome da i ona nekom nešto da, sve se rasturi kao dim, i misao o tome Ratkoviću i sećanje na dajdža-Vladu, i dosada od ovog huka reci, i sve se u njoj i na njoj ispravi i ukruti u jedan stav odbrane i nepoverenja. Izduži vrat, obori oči i sa mučeničkim izrazom lica i u pola glasa stade da se brani:

- Vjeruj, Jovanka, da ja novca nemam. Dinara jednog odvojiti ne mogu. Porez nisam platila još, ni ovdje ni u Sarajevu.

- De, de, nemoj da mi kukaš, molim te. Imala, ne imala, ovog

čovaka moramo nekako pomoći. Uostalom, ja ću ga ovih dana dovesti da ti on lično objasni svoje potrebe i planove.

Da je ma ko drugi bio pred njom, Gospođica bi mu kazala da njoj nisu potrebne takve posete i okrenula bi mu leđa. Ali to sa ovom napasti koja se zove Jovanka nije moguće zamisliti, a ako se ipak zamisli, nije izvodljivo. Čini joj se da je u onoj svojoj sarajevskoj sredini, u svojoj kući ili svojoj magazi, lakše bi se oduprla, ne bi joj niko smeo ni prići sa ovakvim predlogom, ali ovde se oseća vezana i neotporna.

I jednog dana Jovanka je zaista došla sa Ratkovićem. Na dnevnoj svetlosti on je izgledao još krupniji i snažniji. Sve na njemu je sportski jednostavno, široko ali dobro i skladno: košulja, odelo, cipele. I sve uliva neko poverenje, jer odaje svetskog čoveka, mirnog i jednostavnog poslanika koji malo govori, ali u osnovi zna šta hoće. A lice, oči i osmejak: dajdža Vlado. To nije bila varka jedne večeri ni igra sna, nego je uistinu bilo tako. S tom jedinom razlikom što je ovo bio dajdža Vlado kakvog ga je Gospođica uvek želela i kakav on nikad nije mogao da bude: staložen, poslovan čovek koji oprezno računa i sve predviđa, a o novcu govori malo, bojažljivo, nekim gotovo pobožnim tonom koji je morao da je iznenadi i gane. Posve drugačiji od mladih ljudi koje je upoznala u Hadži-Vasićevoj kući, on govori samo o svom poslu, pa i o tom samo koliko je najnužnije. Govori kao mladići koji još ne mere snagu i kod kojih su rezerve nade ogromne, ali u isto vreme uzdržljivo bez isticanja i nametljivosti, kao da sam sebi polaže račun. Gospođica ga sluša mirno i pažljivo, a kad podigne pogled susretne je dajdža-Vladin osmejak, lak, bezbrižan i darežljiv. Ona obori oči i sluša ga dalje, a pri tome vidi na svojim sklopljenim rukama odsjaj tog njegovog osmejka.

On joj je govorio o svojim poslovima koji su, kao svaki početak, spori i teški, ne ulepšavajući ništa i ne ističući sebe. Govorio joj je i o njoj, diveći se umereno i prirodno svemu što je čuo o njenim sposobnostima koje toliki muškarci nemaju. - Nikad u životu nju nije niko podmitio recima ni pridobio laskanjem, jer kao što je bila ravnodušna prema spoljašnosti, izgledu i odelu, tako je isto bila neosetljiva za ljudske ljubaznosti ili neljubaznosti. Ali ovde je bio posve izuzetan slučaj. Ovde je pred njom stajao dajdža Vlado, ali neki dajdža Vlado po njenoj volji.

Ratković nije ništa tražio, ni otvoreno ni uvijeno, ali je iz njegovog govora jasno izlazilo da ima pred sobom još nekoliko meseci teškog rada i borbe, do kraja ove godine otprilike, kad ga čeka siguran uspeh, samo ako bude imao dovoljno sredstava da se dotle održi. Što se njega lično tiče, on ima od čega da živi, ali ga pojednoše takse i, naročito, podmićivanje raznih činovnika. Radi se o tome da ne pusti da drugi dobije Fordovo predstavništvo, a to je opet uslovljeno državnim liferacijama koje mora pre toga da osigura. Jovanka je pokrenula pitanje jedne me-

110

111

niče koju bi potpisala ona, Jovanka, kao prva, zatim Gospođica i jedan Ratkovićev drug. Reč je o usluzi, jer čim bude potpisan ugovor sa Fordovom firmom, Ratković dobiva avans u dolarima, iz koga će se odmah lako razdužiti. Gospođica je odgovorila da ona nije vična meničnim poslovima, da je slabo sa novcem, i zamolila da joj ostave dan-dva da razmisli.

Sutradan je došla Jovanka ponovo i Gospođica je protiv svoje volje i svoga najboljeg uverenja stavila svoj potpis na menicu od 12.000 dinara. A zatim je došao Ratković da joj lično zahvali. Ovako nasamo s njim ona nije mogla da se nagleda onog osmejka koji je prati iz rane mladosti ni da se nasluša njegovog mirnog i trezvenog govora. A ono što je gledala sprečavalo je da dobro čuje i prosudi ono što sluša; i obrnuto, ono što je slušala smetalo joj je da se sita nagleda svog najdražeg sećanja koje je, evo, čudom oživelo.

Ratković je posle toga navraćao još nekoliko puta. Dva puta je došao na svojim kolima, trošnom automobilu marke »ford« koji je poigravao na beogradskoj kaldrmi kao skakavac, i izvezao Gospođicu i Jovanku do Rakovice. Ali

Gospođica je najviše volela kad dođe sam da posedi malo i da joj iznese stanje u kome se nalazi njegov glavni posao. U svom govoru on se nije hvalisao, nije ništa ulepšavao. Naprotiv. Na njena pitanja odgovarao je brižno i iskreno.

- Bogami, gospođice, ima svašta. Naskočili su da me ometu, pa se sve bojim i pitam da li ću uspjeti. Ali valja nam se boriti.

Slušajući njegov skladan trebinjski govor kao muziku, ona nalazi da je potpuno prirodno i razumljivo da i ona učestvuje u toj borbi za njegovo dobro, ne pitajući se kad je tu odluku donela i ne primećujući koliko je to u protivnosti sa svim njenim dotadanjim radom i pogledima. A to što stvar sporo i teško napreduje ne nagoni je da pomišlja na sudbinu menice, nego izaziva u njoj neku tronutost koju nikad nije poznavala i želju da mu pomogne, ali sama ona, nezavisno od Jovanke. Tako je došlo da mu je jednog dana dala 400 dinara koliko mu je trebalo za dva opširna telegrama u inostranstvo. Posle petnaest dana on joj je vratio četiri stotinarke, a kao kamate doneo joj je malu iepo pletenu kotaricu punu žutih, svežih mandarina. Gospođica se ljutila na taj trošak, i u tom je bilo sećanja na drage i kratke ljutnje sa dajdža-Vladom zbog njegovih rasipničkih darova. Samo što je ovde sve bilo umereno i odmereno. Početkom avgusta meseca Ratko je produžio menicu od 12.000 dinara, a dva-tri dana docnije dobio pozajmicu u gotovu od 5.000 dinara. Gospođica sama ne zna kako je do toga došlo, jer on nije ništa tražio. To je bio prirodan završetak jednog razgovora u kom joj je izneo potrebu da putuje u Pariz i Brisel i da lično govori sa glavnim predstavnicima Forda u Evropi. Ratković je brižljivo napisao priznanicu svojim

112

okruglim, jakim rukopisom koji teče kao melodija. Rok vraćanja 1. januar 1921. godine, uz 8%. To je bio najmanji interes na koji je Gospođica u svom životu ikad pristala.

Sve do kraja septembra Ratković je ostao na putovanju, javljao se i Jovanki i Gospođici kartama. Jednom čak i telegramom iz Anversa. Za to vreme Jovanka je dolazila nekoliko puta u Stisku ulicu. Taj septembar je bio vruć i suv. U hladovitoj i sumračnoj sobi sedele su njih dve pored prozora, Gospođica pognuta nad ručnim radom, a Jovanka nemirna i uzavrela od raznih uzbuđenja.

- Ama, nešto mi se mnogo šećka ovaj naš Ratko; te u Pariz, te u Brisel, a kažu mi da je Nata Dabićeva pričala negde da ga je videla u Bijaricu. Ono, istina, ta Nata mnogo laže. Patološki slučaj. Ali opet se pitam da nije ovog puta po izuzetku istinu kazala, i ljuti me što se ta šušta ne vraća i ne gleda ovde posao.

- Pa valjda čovjek ne može — kaže Gospođica tiho, a milo joj što može da ga brani, i konac koji zubima kida dolazi joj sladak.

- Kako ne može? Šta ne može? Ima da se javi. Jer, ovde navalili, pa rade li rade protiv njega. Najbolji njegov drug i zemljak potkopava ga u Ministarstvu finansija, i radi da ga izigra i da on dobije i liferancije i predstavništvo Forda, a ja ne znam ni gde je ta đuča da bih mogla da mu javim.

- Neće on upustiti posao. Toliko je radio i uložio u tu stvar i tako je ozbiljan.

- Hmm - vrti glavom Jovanka - ozbiljan, ozbiljan! Ne treba toj muškoj veri nikad verovati.

Tako sede njih dve, kao dve žene koje imaju nekog bliskog i rođenog u svetu o čijoj sudbini obe jednako brinu, i ta zajednička briga ih zbližava i vezuje. Samo što za gospođicu ova briga znači mnogo više nego za Jovanku. Jovanka ima pored Ratkovića još mladih ljudi i žena za koje se zauzima i radi svim svojim bujnim i neutrošivim snagama. A za Gospođicu je ovo prvi i jedini slučaj u njenom životu, jedinstven doživljaj i duboka lična tajna, jer ona o velikoj sličnosti Ratkovoju sa dajdža-Vladom nije nikad ništa rekla ni Ratku ni Jovanki. Dva dana posle toga razgovora pojavio se Ratković u Stiškoj ulici. Bio je jako preplanuo od sunčanja, nešto mršaviji, umorniji i zamišljeno-niji. Govorio je o tome kako je posao priveden kraju, kako se Amerikanci teško rešavaju, jer im još nisu potpuno jasne ove nove prilike u Beogradu, ali kako niko drugi osim njega ne dolazi u obzir; samo treba još čekati. Gospođica ga je gledala i slušala, sva srećna što se zdrav vratio i brižna zbog njegove brige.

Posle nekoliko dana Ratko je zamolio da mu potpiše još jednu menicu, ovoga puta na 9.000 dinara. Toliko mu treba do kraja godine,

113

a dotle će se sve resiti, i tada će iz dolarskog avansa moći da isplati sve dugove. I Gospođica je pristala. Onaj njen urođeni i svagdašnji otpor protiv svakog rizika i davanja javljao se i sada, ali negde iz dubine, ukočen kao pod anestezijom: pomišlja na njega, zna da ga ima u sebi, ali vidi da se on ne miče i ne dejstvuje. Da je bio i Jovankin potpis na menici, možda bi i našla nešto da prigovori, ali ovako nije mogla. Bila je i suviše srećna da se obratio njoj lično, i samo njoj, i da može jedanput da ga podrži, sama, bez ičijeg učešća, i da mu, kao majka detetu, pomogne »da stane na svoje noge«.

Tako je Ratko Ratković dobio bez mnogo reci i pogađanja ono što mu je tih dana bilo toliko potrebno. I sam se tome čudio kad je, smeška-jući se jednako, kao da još razgovara sa Gospođicom, i suviše radosno zalupio za sobom gvozdenu kapiju. Gospođica je ostala, nepomična i zanesena, sa čudnim i dotle nepoznatim osećanjem da se celo njeno biće bogati, ustostručava i širi. A onaj tresak kapije bio joj je materijalan dokaz da to nije iluzija, da ona stvarno pomaže nekom dragom i nejakom stvorenju. Ona sama ne zna u ovom trenutku da li je to neko dete koje raste njenim žrtvama i naporima ili sam dajdža Vlado, ali neki novi, koji hoće da radi i sluša, i za koga još ima pomoći i spasenja.

Sa tim novim i nejasnim osećanjem ona je tih dana i legala i ustajala. Da se zapitala otkud to i zašto da ovom gotovo nepoznatom mladiću, koji joj nije ništa, čini usluge kakve nikad nikom nije ni pomislila da učini, ona ne bi umela da nađe odgovora. Ali ona nije ni pomišljala da sebi postavi takvo pitanje. Prošlo je petnaest godina kako radi i stiče, bezobzirno i krvavo. Za to vreme nikom pare nije dala, ako nije morala. Odvojila se od društva i sveta, zamerila se svima, sramotila se, grešila prema ubogom i nejakom i prema svojim rođenima. Krala je i varala (odnosno činila stvari koje su po svojoj prirodi i po

svojim krajnjim posledicama bile isto što i krađa i prevara), i bila spremna na još gore stvari, samo da ne okrnji, da uveća ono što ima. Majci svojoj je merila komad hleba za obrok, a pri tom joj je ruka drhtala i obrve se sastavljale od gneva što kod stare čeljadi sve snage opadaju a apetit ostaje isti ili čak raste. Sama sebe je lišavala ne samo svakog zadovoljstva nego i najnužnijih potreba, često i lekova. I sve to je činila bez kolebanja i izuzetka i činila bi verovatno do kraja života. Ali, evo, pojavio se čovek koji joj nije ni rod ni pomozibog, ni brat ni ljubavnik, i od koga i ona sama ništa ne traži i ne očekuje, a kome daje voljno i radosno onoliko koliko nikad nikom nije dala ni verovala da bi mogla dati. I ni kajanja ni žaljenja ne oseća. Istina, kad se iznenada probudi u noći, javi se, kao laka vrtoglavica, misao: da je juče potpisala menicu na devet hiljada dinara, i sa tom misli nešto kao strah, ali to je samo ostatak ukorenjenih navika koje ovako u polusnu imaju još vlasti

114

nad njom. A čim se malo pribere, ona oseti novo i dotle nepoznato blaženstvo da nekome pomaže »da stane na svoje noge«. Sklapa oči i čini joj se da taj kome pomaže da stane i prohoda i nije odrastao čovek od dvadeset i šest godina, nego zaista mala, rumena beba koja se smeje i zasmehava sve oko sebe čineći prve korake po zemlji. Pa ni danju, kad se trezno gleda i dobro vidi i kad iluzije imaju manje moći nad čovekom, ona niti žali niti strahuje zbog onoga što je Ratku dala, jer u tome da njemu daje ona nalazi isto ono zadovoljstvo koje je uvek nalazila u tome da drugima zakida i otima.

Tako je Gospođica živela tih nekoliko nedelja u jednom novom snu, a da sama nije znala ni svu snagu ni pravu prirodu svoga sna. Ona je svršavala svoje poslove kao i dotada. Ništa se u njenom načinu života nije promenilo. Pa ipak, bilo je i promene, iako samo za nju vidljive.

Uveče, kad ostane sama, Gospođica je redovno iznurena i obeshrabrena od poslova koji u Beogradu uvek izgledaju kao da su na dobrom putu, a retko kada nalaze onako povoljan svršetak kakav obećavaju; umorna je od kaldrme koja je prava muka za njene nenavikle noge i tanke članke. U takvim trenucima ona sada pomisli sa nekim lakim ganućem, koje bi se kod drugih moglo nazvati nežnošću, da u tom istom Beogradu postoji dajdža Vlado, ali neki bolji, razumniji, koji obilazi ovu razrivenu, veliku varoš i nastoji da osnuje svoju radnju, da i on otpočne da zarađuje i stiče.

Te jeseni Jovanka je provela tri nedelje kod nekih rođaka u Sme-derevskoj Palanci. Ni Ratko se nije javljao tih dana. A Gospođica nije ni primećivala njihovo odsustvo niti je osećala kako vreme prolazi. Kretala se i živela, predana poslu, ali mirna, gotovo bezbrižna, kao nošena nečim što bi moglo da bude sreća, da je ona poznala u životu ikad išta što na sreću liči i po čemu bi sada mogla da je meri i ceni.

Polovinom oktobra stigla je Jovanka i pojavila se mrka i ljutita u Stiškoj ulici.

- Šta je sa onim našim srećkovićem?
- Ne znam. Ima više od tri nedelje da nije navraćao.
- A znaš li ti da on nije u Beogradu, nego u Pešti?
- Kako u Pešti?
- Lepo, tako, provodi se čovek.
- Pa, može biti da je poslom otišao.
- Ne znam, ali mi se ti njegovi poslovi ne sviđaju mnogo. I mala žena zabaci glavu i upita policijski strogo:

- A da ti nisi njemu davala još para u zajam?

Tu se Gospođica, koja je mogla da izdrži svačiji pogled i da hladnokrvno prevari najprepredenijeg sarafa, zbuni i splete na neki njoj

115

dotle nepoznat način, na onaj najgori od svih načina, na koji se tako isto zapliću dobri i naivni i slabi ljudi koji niti imaju hrabrosti da kažu istinu, ni snage da ne kažu ništa, ni veštine da slažu.

— Nisam... To jest, jesam. Potpisala sam mu mjenicu. Molio me, znaš. Samo do kraja godine.

— Je li to bilo pre ili posle moga odlaska? Gospođica se sabra i šlaga.

— Poslije, čini mi se. Svakako poslije.

— Na koliko si potpisala?

— Devet hiljada.

— Ih? To si pogrešila.

— Pa što? Ti si i sama govorila da treba da ga pomognemo.

— Pogrešila si, draga moja. I nemoj više da to radiš. Pare dinara da mu nisi dala, dok ja ne proverim neke stvari. Sve mi se čini da taj Ercov nešto vrda i da nije svetac i nevinašce kako izgleda. Ja ću to izvideti. A on ako ti se javi, pravi se da ništa ne znaš i primi ga lepo, ali pare jok! Jer sve se bojim da ne ispadnemo budale i ja i ti.

Gospođica je ostala više uvređena nego zabrinuta i više kivna na Jovanku nego u sumnji zbog mladića. Tako je primila Ratka kad se, nekoliko dana posle Jovankine posete, pojavio na kućnim vratima, sa dajdža-Vladinim osmejkom na licu, miran i nepromenjen. Ispričao je spokojno i brižno, kao uvek, da je morao da ode do Pešte gde su svi Fordovi predstavnici iz Srednje Evrope i sa Balkana imali konferenciju, i da nije pogrešio, jer je njegovo prisustvo bilo korisno i njima i njemu. Pitali su ga za savet u mnogim stvarima nove države Srba, Hrvata i Slovenaca, kao da je već njihov čovek, tako da se vratio sa utiskom daje to u načelu svršena stvar. Biće još posla i troškova, ali će se sve, najdalje do nove godine, povoljno okončati.

Kad je pomenuo troškove, Gospođica se neprimetno trže, ugleda pred sobom Jovankinu zabačenu glavu, i brzo pomisli: da li da mu da ili da ga odbije, i kako. Teško bi joj bilo dati, a nemoguće odbiti. Ali Ratko nije ništa tražio. I tako se sve svršilo sa osmejcima i spokojno brižnim recima, punim dobre nade. Gospođica je ostala malo postićena zbog svoje sumnje, nezadovoljna sama sobom, i još kivnija na Jovanku.

To je bilo jednog petka. A idućeg ponedeljnika Gospođica je imala posla u Opštini. Po svršenom poslu vraćala se, bijena hladnom jesenjom kišom, grleći grčevito kišobran. Kad je bila pred Univerzitetom, sudari se sa nekom ženom koja je ispala iz kapije kao izbačena i zaplela se u njen nisko spuštenu kišobran. Pre nego što je moglo da dođe do svađe ili izvinjenja, ona se nađe lice u lice sa Jovankom, koja odmah otpoče razgovor, i to živo, oštro kao da ga nastavlja.

— Dobro je kad si ti. Imam s tobom da razgovaram. Doći ću koliko sutra. Tvoj lepi Ratko je nevaljalac, hohštapler i fukara. Sad sam razgovarala s čovekom. I sve mi je jasno.

— Šta?

— Sve. I tebi će biti, kad ti kažem. Ali sad moram da žurim. Idem kod jednog moga školskog druga da proverim još neke pojedinosti. Uh-vatićemo ga u sve četiri. A za pare, piši: propalo! Ja sam jedna budala, koja je pomagala

najvećeg pokvarenjaka i lažljivca na zemljinoj kugli kao velikog patriotu, ratnika i čoveka od budućnosti. A ti si druga. Samo toliko da znaš! A ako ti taj lepotan prag prekorači, najuri bitangu metlom. Do viđenja!

I Jovanka se izgubi među svetom koji je i pored ružnog vremena vrveo oko drvenih kućica i tezgji na Velikoj pijaci prekoputa Univerziteta.

Zbunjena, Gospođica je išla sporo i mučno protiv jakog vetra koji je zasipao ledenom, sitnom kišom.

Jovanka nije došla ni sutra ni prekosutra, jer to bi bio izuzetak od njenih pravila koja se zovu: nered i iznenađenje. Zato je došla trećeg dana u rano jutro i nastavila onaj razgovor koji je počela pred Univerzitetom, kao da ga nije ni prekidala,

— Sve imam. Sve sam mu konce pohvatala — vikala je gotovo radosno — i sve skokove izbrojala.

I udarajući o sto svojom malom ali snažnom pesnicom, koja je i po snazi i po čistoći mogla biti pesnica jednog šegрта a ne jedne gospođice, ona stade da kazuje ko je, šta je i kakvim životom stvarno živi Ratko Ratko vić.

Iz njenog slikovitog i šatrovački stegnutog govora moglo se videti da je Jovanka učinila ono što je na samom početku toga poznanstva trebalo da učini. Našla je dva Ratkova zemljaka, jednog mladog profesora i jednog industrijalca.

Obojica su bili približno istih godina kao i Ratko, poznavali ga iz detinjstva, sretali ga u toku prošlog rata, i viđali se s njime sada u Beogradu. Podaci koje je dobila od njih slagali su se potpuno i bili su pravo otkriće za Jovanku.

Po svojoj prirodi Jovanka nije mogla da upozna čoveka ili da uoči neku činjenicu a da odmah ne zauzme stav prema njima, i u vezi sa njima prema celom svetu, i to uvek stav bezuslovnog odobravanja ili krajnjeg negodovanja. Isto tako nije umela da ispriča sadržinu ničijeg kazivanja bez oponašanja njegovog govora i njegovih pokreta i bez slikovitog i zamornog opisivanja njegove ličnosti i sredine u kojoj se kreće.

Ali ovoga puta je bila toliko uzbuđena da je prvo kazala gole činjenice. Istina, njih je uglavnom saznala od industrijalca, a taj suvi i tvrdi čovek nije bio nimalo zanimljiv. I saznala je ovo.

Ratko je iz sirotinjske kuće, jedinac, i u najranijem detinjstvu poka-

116

117

zivio je čudne sklonosti otmenom životu, trošenju i neradu. Zbog toga su ga drugovi i prozvali grofom. U stvari, bio je dobar drug i voljen od svojih vršnjaka. Voleo je da potrči i pomogne, i nije tražio da mu se vrati, ali isto tako nije umeo da vrati ono što bi mu se dalo u zajam. Kao đak šestog razreda isteran je iz mostarske gimnazije zbog slabog učenja, neurednog života i nedopuštenih mahinacija tuđim novcem. Tada je otišao sa nekim Mađarom u Peštu a posle godinu dana vratio se u Mostar kao agent jedne fabrike bicikla. Kad je 1914. godine izbio rat, mobilisan je sa svojim godištem i upućen na ruski front. Godine 1915. zaista je uspeo da pre-begne Rusima i da prevede celu četu austrijskih vojnika Srba. To je bio opasan i smeo podvig. Iz Rusije je došao u Solun, ali ne da se bori na frontu, nego da bude dodeljen Intendanturi. Tu je uhvatio vezu sa engleskom Intendanturom. Nekoliko puta je išao sa komisijama u Englesku. Ali pred sam kraj rata izbile su na javnost neke nepravilnosti u Intendanturi. Uhapšeni su jedan oficir i dva podoficira: jedan od ove dvojice bio je Ratko. Sa probojem Solunskog fronta i oni su pušteni bez

suđenja. Niko nije tačno znao ni zašto su uhapšeni ni na osnovu čega su pušteni. Ali o toj stvari se više nije govorilo. Ovde u Beogradu Ratković je zaista činio manje usluge engleskim preduzećima, jer se razumevao u motorna vozila i znao engleski jezik. Oni su ga plaćali »od komada«, to jest za svaki izvršeni posao odvojeno, ali nije bilo, niti je moglo biti reci o tome da on dobije i vodi predstavništvo ma koje veće firme. A ponude koje je podnosio Ministarstvu finansija i Ministarstvu građevina činio je nesumnjivo za tuđ račun; podmetnut od nekoga kome treba fiktivna oferta da bi sigurnije uspela njegova stvarna. U stvari, on nema pravog i određenog zanimanja niti će ga ikad imati, jer mu nikad niko neće poveriti robu i dati kredit, i jer je bez potrebne istrajnosti i ozbiljnosti. U suštini, Ratko nije rđav čovek. Naprotiv, dobra je srca, a pitom i ugladen kao da je iz aristokratske kuće, ali lakomislen do nesavesnosti i veliki »ljubitelj« lepih žena, zabava i provoda svake vrste. Jedan od onih ljudi koji se nikad ne smire i ne uozbilje nego se celog života igraju sa samim sobom i sa celim svetom. I sada, osim tih manje-više jalovih trčkanja po ministarstvima, njegov je glavni posao noćno sedenje sa veselim društvom. U poslednje vreme je svake noći sa istim društvom u separeu kod »Kasine«.

To je mešovito i šareno društvo, sastavljeno od poslovnih i političkih ljudi, prvih pionira korupcije, od Beograđana i prečana, advokata, novinara i senzala, i od slučajnih namernika koji tek čekaju da budu uvršteni u neku od društvenih kategorija. Skup ljudi koji ne vezuje ništa osim prolaznog pijanog drugarstva koje sada raste i buja svuda po prestonici, kao luda trava pored puta. Stub toga društva, neka vrsta predsednika njegovog, to je jedan prečanski advokat koji je već otvorio kancelariju u Beogradu i razgranao poslove.

118

Tu je pre petnaestak dana otvoren prvi kabare, posle rata, u Beogradu. Zvezda toga kabarea je neka pariška diseuse po imenu Kar-mensita, bez glasa i mladosti, ali s mnogo draži i veštine. Ona nastupa kao violetera, u španskom kostimu, pevajući svoju pesmu o ljubiči-cama, koju već i beogradski šegrti zvižde po ulicama. Pevajući ona silazi među publiku i deli posetiocima prave ljubičice, a za svaki struk prima od veselih gostiju krupne banknote. Sve beogradske novine do-nele su njenu sliku, uz vestu i živu reklamu. A i bez toga svet navaljuje toliko da nikad mesta nema, i prosipa pare nemilice. Tu Kar-mensitu doveo je u Beograd Ratko Ratković. On se u Bijaricu, gde je bio ove jeseni, upoznao i vezao sa njom. Kad se vratio u Beograd izradio joj je angažman kod mađarskog Jevrejina koji je otvorio kabare u »Kasini«. Ratko je išao do Pešte da sačeka Karmensitu i da je nagovori da dođe u Beograd. Jedni govore da sada i on ima svoj udeo od njene velike zarade, a drugi da se zbog nje zadužuje. Svakako, prisno je vezan sa njom.

To su bili suvi i verni podaci koje je Jovanki dao onaj industrijalac. Sve to je uglavnom potvrdio i mladi profesor Hercegovac, etnograf, budući docent na Univerzitetu. Jovanka se sa njim upoznala pre neki dan, samo zato da bi dobila tačna i neposredna obaveštenja

o Ratkoviću. Profesor je ostavio vrlo dobar utisak na Jovanku. I slušajući njegovo tiho pričanje, besna zbog Ratka i njegove prevare, Jovanka je već resila da ovog mladog čoveka uzme pod svoju zaštitu

1 da mu pomoću svojih veza prokrči put na Univerzitetu i u društvu. Zato je sada osećala potrebu da ponovi njegovo kazivanje i da opiše njega i ceo tok razgovora do najsitnijih pojedinosti.

Profesor Hercegovac je savršen tip nezainteresovanog mladića i čestitog naučnika. Živi skromno i povučeno, sav predan nauci. (Naročito područje njegovih studija bila je psihologija čoveka dinarskog tipa). Tanak je i bled kao isposnik. Gusti kratki brkovi pokrivaju mu usta, a jake, čekinjaste obrve strče kao neka streja i senče kratkovidne i dobre oči, premorene od mnogog čitanja. Kao svi ljudi koji predano rade na jednom poslu, a nemaju prilike da se dovoljno izraze sa katedre ili putem štampe, on je voleo da govori mnogo i živo; a ono što je govorio bilo je kao štampano. Ne znajući zašto ga Jovanka ispituje o njegovom nekadašnjem školskom drugu, profesor je analizirao pred njom Ratkovićeve slučajeve potpuno objektivno i bez zle namere, posmatrajući ga čas kao primer tipičnih aberacija kod mediteransko-dinarskog tipa, a čas kao opštu pojavu, karakterističnu za ratne i posle-ratne prilike jedne sirove i neujednačene sredine.

- Postoji takav dinarski tip - završavo je profesor svoje izlaganje povodom Ratkovog slučaja - složen i do sada malo proučavan,
119

u kome, nerazdvojno vezani, žive uporedo dva čoveka: jedan hrabar i čestit, a drugi strašljiv i moralno defektan.

- Hulja i kukavica - upala je suvo Jovanka kao da za nekoga prevodi ovu naučnu prozu na jasan ljudski govor.

- Ne, ne, molim vas, nemojte da me pogrešno razumete. Ima tu mnogo nijansa i rezervi bez kojih svaki zaključak ispada preteran i u osnovi netačan i nepravedan. Ta dva karaktera u jednom čoveku sudaraju se i mešaju u bezbrojnim ukrštanjima i prelivima, tako da mogu da prevare ne samo okolinu nego i dotičnog čoveka samog, pa da živi u potpunoj zabludi o sebi samom, o svojim karakternim osobinama i moralnoj vrednosti i pravom značenju svojih postupaka. Mladost je kritično doba za takvog čoveka. Tu se čela njegova ličnost savija ili lomi u jednom ili u drugom pravcu. I u tom vremenu postoji mogućnost da ceo njegov život krene putem predanog stvaranja kao i nepovratnim putem poroka i nerada.

Govoriti Jovanki o nijansama i rezervama u mišljenju i izražavanju bilo je isto što i govoriti slepcu o svetlosti i bojama.

- Vucibatina je to, ja vama kažem, profesore, čisto i bistro — odgovarala je Jovanka na sva učena i suptilna izlaganja mladog naučnika.

Iste sudbine su bila i ostala tumačenja opšte prirode, kojima je profesor nastojao da objasni izuzetne prilike pod kojima živi današnja omladina.

- U ovakvim vremenima - objašnjavao je profesor Jovanki - neposredno iza dugih i teških godina krvoprolića i stradanja, mladim ljudima izgleda njihova mladost ne kao ono što jeste: kratka pruga vremena u prirodnom razvoju jednog naraštaja, nego kao neki naročit božji dar, koji je samo jednom, izuzetno, pao s neba na zemlju, kao neka čudesna eksplozija snage i lepote. Sve što doživljuju i vide oko sebe izgleda im neočekivano, kao poklonjeno, spašeno ludim slučajem iz opšteg potopa da bi živelo nekim pobedničkim, prkosnim životom bez mere i granica.

- Vidim ja šta je. Ovo nije država nego ludnica. Sve sam kockar i badavadžija.

Tim recima je Jovanka završila razgovor sa profesorom, već rešena da njega uzme pod svoju zaštitu i »gura« protiv starih profesora koji su »kao mumije« zakrčili mlađim snagama pristup na Univerzitet, ali pre toga da izobliču Ratka Ratkovića, da naplati od njega što im duguje i, što je važnije, da ga »goni do božje kuće«.

I sad je, evo, došla pravo u Stisku ulicu da se dogovore šta treba da rade. Slušajući Jovankino opširno pričanje, Gospođica je gledala zbunjeno u stranu. Hladna, nemirna jeza napadala je čas po vratu čas po leđima i prodirala sve dublje u telo. U sebi je gorela od želje da se Jovanka vara,

120

da je prevarena ili da laže, svejedno, samo da ono što govori ne bude istina, ali se u isto vreme spolja ledila od silnog napora volje da ničim ne pokaže i ne oda tu svoju želju. I što su teže bile osude i neprijatnije reci koje je slušala o Ratku, to je ona jeza dublje prodirala u nju i to se sve više, negde iz dubine utrobe, dizala u njoj potreba da ga brani od te strašne Jovanke, protiv svega i svakoga, i protiv očiglednosti same. Ali lakše bi ga bilo odbraniti od cele vojske državnih tužilaca nego od ovog stvorenja koje je teško kad voli a izbezumljeno kad mrzi. Sve što je Gospođica mogla to je bilo da s vremena na vreme procedi poneki neodređen izraz sumnje u korist grešnog Ratka.

- Pa, vidićemo. Ja mislim da je najbolje da sa njim razgovaramo.

- S njim da razgovaram? - prekidala je promuklim glasom Jovanka. - Ja sa belosvetskim hohštaplerima ne razgovaram. Jesi li ti pri sebi? Ala si ti naivna! Ti još, izgleda, veruješ tome nevaljalcu. Znala sam ja to. Zato ću te odvesti još večeras da svojim očima vidiš i svojim ušima čuješ kakva je cvečka tvoj lepi Ratko, da vidiš i čuješ kad nećeš da veruješ ono što ti ljudi kažu; da se sama uveriš.

U Gospođici je rasla gorčina i pela se do grla, a na toj gorčini su plivale reci logičnog i prirodnog odgovora da Ratko nije nipošto »njen«, nego naprotiv Jovankin, da ga je Jovanka njoj dovela i toliko hvalila i preporučivala dok je nije naterala da mu potpiše prvu menicu. To je i htela da joj kaže i mogla da dokaže, pa ipak nije nalazila snage da to učini, jer se osećala nepojmljivo slaba i do uzetosti nemoćna pred upor-stvom ovih razjapljenih usta koja nikad još nisu priznala ni najmanju rođenu grešku i koja su u stanju da sve na svetu nadviču drskim recima. Te reci su iznad svake laži i istine, izvan svake stvarnosti, same za sebe neodoljiva stvarnost. Kad čovek ostane nasamo i razmisli samo trenutak

0 njima, čini mu se da ništa nije lakše ni prostije nego dokazati potpunu netačnost svake pojedine od tih reci, ali kad stoji ovako pred njima, on je potpuno nemoćan i mora da se sklanja od njih kao od brzog potoka tečne i usijane lave. I Gospođica je ćutala, iako joj je to ćutanje teško padalo. I što su je više rastrzala oprečna osećanja pobune, stidne slabosti

1 nerazumljivog snebivanja, to je manje mogla da se odupre razbesneloj Jovanki. I sama se čudila svojoj nemoći, ali nije nalazila ni reci ni pokreta volje da je se oslobodi.

A Jovanka je izlagala svoj već ranije utvrđeni plan kako će Gospođici pokazati Ratka u njegovom elementu, da se jedanput uveri i da vidi svojim očima kakvi su njegovi »poslovi« i kud ide novac koji mu one daju. Govorila je sa nesmanjenom žestinom o pojedinostima toga plana, kao da je sada glavno to, a ne doživljeno razočaranje i izgubljeni novac. Ona je sve udesila. U »Kasini«

je zaposlen, u noćnim časovima, kao elektromehaničar i »tehnički šef« neki Joška koji preko dana pomaže

121

kod nekog njenog rođaka koji ima mlin na Senjaku. S tim Joškom ona se o svemu sporazumela. Večeras, posle jedanaest sati doći će njih dve u dvorište »Kasine«. Tu će ih Joška provesti na sporedan ulaz, i sa jedne male, puste galerije moći će skrivene da posmatraju dole separe u kome Ratko svako večer banči i troši sa šarenim društvom. Videće i Karmen-situ koja u to doba ide od jednog separea do drugog i kupi bakšiš. A posle toga moći će da se povuku neprimećene i nepoznate kao što su

1 došle.

Gospođica je slušala sve to kao da joj Jovanka priča neki svoj besmisleni san, a ne stvaran plan koji ima da se izvede još večeras i u kome i ona treba da uzme učešća. I da je neko zapitao hoće li zaista ići da se šunja po mračnim galerijama nekih noćnih lokala u kojima caruje rasipanje i svaki razvrat i o kojima nije volela ni u knjigama da čita, ona bi to odlučno odbila kao ludu, uvredljivu i neverovatnu stvar. Ona je to i odbijala, samo što joj odbijanje nije ništa pomagalo. Jovanka je bila u jednom od svojih »belih usijanja«. Iz nje su jednako sipale reci, palile se jedna o drugu, kao veliki snop raketa, i praskale u plotunima pod kojima se savijala Raj kina volja i padala svaka pomisao o otporu. Ne pristajući na Jovankine ogorčene predloge i ne verujući da bi mogla pristati, ona je na kraju popuštala i sa hladnom zlovoljom postupala u svemu po njenoj želji. Ali tada učini svoj odlučni i poslednji pokušaj da se odupre tome besmislenom pohodu.

- Znaš šta je, Jovanka? Ja neću da idem.

- Eto sad. Kako nećeš?

- Neću. Ti idi, ako hoćeš.

- Kako: ti idi, ako hoćeš? - ciknula je Jovanka. - Zar ja zbog tebe nedelju dana lomim noge, i sada kad sam isterala stvar na čistinu: »Ja neću da idem!« »Ti idi, ako hoćeš?« Ti moraš da ideš sa mnom zajedno, moraš! Kakvo je sad to prenemaganje? Zar tolike pare da digne bitanga i tako da nas izvara, a mi da prstom ne mrdnemo? Ima taj meni da iskija, ali hoću prvo da se uveriš. Moraš da se uveriš!

Kad Jovanka pomenu novac, Gospođicu zabole negde u dnu grudi ono napola umrtvljeno osećanje gubitka i žaljenja. Nije mogla da poveruje da je ona ta koja je na prevaru, ludo dala toliki novac, isto kao što nije mogla da poveruje da će ona zaista u gluvo doba noći da se seta po sumnjivim kafanama. Alije već osećala kako se lomi i popušta, nemoćna kao u snu, dok je kao bič nad njom praskalo Jovankino »Mo- -raš!«

Pre deset sati Jovanka je stigla u Stisku ulicu i kucnula u prozor do kapije, iza kojeg se nazirala svetlost. Gospođica je izišla da joj otvori. Jedno vreme sedele su dve devojke pri slaboj svetlosti proste sijalice,

122

u iskidanom i usiljenom razgovoru. Kako je u sobi bilo hladno, obe su bile u zimskim kaputima i izgledale su kao dve sirote žene koje na zabačenoj stanici uzalud čekaju voz. Jovanka je neprestano pušila proste i ljute francuske cigarete, i uz to pričala pojedinosti iz života raznih ličnosti koje su u ovom trenutku predmet njene pažnje i zaštite. Gospođica je kašljucajući slušala. O Ratku nije bilo reci. Posle pola sata Jovanka se diže i predloži da krenu.

Napolju je bila vlažna i hladna oktobarska noć sa jakim vetrom. Zatvarajući pažljivo kapiju i gledajući zabrinuto prozore kuće koju u ovo neobično vreme ostavlja, Gospođica je drhtala od studeni i prikrivenog uzbuđenja. Teško i sporo je nabadala preko isprovaljivane kaldrme, slabo osvetljenom i blatnom Aleksandrovom ulicom. Posrtala je i pridržavala se za Jovanku koja je svojim kratkim snažnim nogama gazila kao regrut. Bila je blizu ponoć kad su stigle na Terazije. Tu je bilo svetlije i življe. Iz »Topole« i ostalih prizemnih kafanica koje se nalaze tu na samom kraju Aleksandrove ulice, sa obe strane, dopirao je potmuo šum pesme, svirke i Zagora. Po zahuknutim i orošenim prozorima osećalo se da su sve te prostorije prepune zagrejanog sveta koji jede, pije, igra i peva. Povijene pod vetrom, dve devojke skrenuše iza ugla i zamakoše u kapiju »Kasine«.

Mračno dvoriše je bilo osvetljeno samo od kuhinjskih prozora; jedan je bio otvoren i kroz njega je kuljala gusta para. Osećao se zadah masnih jela i štala. Iz kuhinje je dopirala vika kelnera koji poručuju, dozivanje i prepirka kuvarica i momaka i lupa tanjira i sudova. Gospođica se držala za Jovankinu mišicu. Iz nekih vrata koja se naglo otvoriše istrča snažna, zajapurena žena sa ogromnim loncem u rukama i umalo ih ne zapljusnu pomijama koje širokim pokretom celog tela prosu po avliji. Uđoše u tesan hodnik i stadoše da se penju uz neke slabo osvetljene basamake. Gospođica je gledala zbunjeno preda se i čula je samo kako Jovanka pita nekog: •

- Gde je Joška?

— Gore je, kod loža — odgovarao je jedan dečaćki glas. Jovanka je grabila napred, stegnutih zuba, oštra i mrka kao neko božanstvo pravde i odmazde. Gospođica je poskakivala za njom kroz neke polumračne, uske prostorije, zakrčene sanducima, buradima, nekim paravanima i kulisama, i pri tome se neprestano udarala lakto-vima i kolenima o nevidljive predmete. Osećao se zadah neprovetrenih prostorija, miris prašine i karbida. Pošto su se ispele na prvi sprat, naiđoše u jednom dugačkom i bolje osvetljenom hodniku na čoveka riđe kose i brkova, u masnom radničkom odelu, zasukanih rukava do lakata. Jovanka se pozdravi sa njim, a on ih odmah povede u dno hodnika. Gospođici se činilo da na njegovom licu vidi lako podrugljiv izraz, kao

123

osmejak kod odraslih ljudi koji učestvuju u dečijoj igri. Čovek pažljivo otvori uska vrata i propusti ih obe unutra. Opet su bile u jednoj gotovo posve mračnoj prostoriji. Samo u dnu, kao kroz neke zavese, nazirala se slaba pruga svetlosti i odnekud iz dubine dopirali izmešani veseli usklici i kucanje čaša. Idući na prstima, obe žene priđoše onoj svetlosti u dnu sobe. Tu su bile zaista zavese od teškog sukna. Jovanka razmaknu malo i pogleda, a zatim se povuče i gurnu Gospođicu, bez reci, na svoje mesto.

Kroz uski otvor ona je videla u prvi mah samo jarku svetlost i beo zid u daljim. Gušio je topal i težak vazduh, pun duvanskog dima i raznih isparenja. Kad je spustila pogled, ona ugleda dole ispod sebe usku prostoriju koju je gotovo potpuno ispunjavao dugačak sto, pun tanjira, čaša i raznih jela. Bilo joj je jasno da se nalazi na galeriji i da je to ispod nje separe o kome joj je Jovanka govorila. U prvi mah je zbog jakog uzbuđenja sve to poigravalo pred njenim očima treptavo i nejasno, ali kad se malo pribrala, stade i slika pred njom da se smiruje i jasno ocrtava i ona je sada mogla sve da prati, lica, pokrete i

glasove, kao na bioskopskom platnu. Prvo razaznade Ratkov svetli, gotovo dečaćki lik među onim u većini gojaznim muškarcima. On je bio mirniji od ostalih, ali je svaki čas zabacivao glavu i smejao se širokim glasnim smehom. To mu je davalo neki blažen i blesav izraz, kakav nikad nije kod njega videla. I ostali su svi nešto vikali, mahali nepotrebno rukama, smejali se do suza, pljeskali dlanovima. A neki su neprestano jeli nešto ispred sebe i zahvali vinom iz tankih čaša.

Ceo prizor, gledan iz ove neobične perspektive, izgledao je lud i nestvaran. Uzdržavajući dah, zaboravljajući gde je i ko je, Gospođica je pratila terevenku već dobro zagrejanih ljudi. U čelu stola sedeo je debeo čovek žute kože, crne kose i crnih, gustih, podsečenih brkova. On je bio najmirniji i samo je s vremena na vreme velikom maramom otirao znoj sa debele šije. To je advokat ispreka, pomisli Gospođica. Sad je već bolje pratila i njihov razgovor, ako se razgovorom može nazvati ta hučna i vesela graja izukrštanih glasova, smeha i kliktanja. Razabirala je svaku reč, ali su ti ljudi sami jedan drugog prekidali, zapljuskivali smehom i grajom, ne dajući nikom da dovrši rečenicu.

- Ta pustite već jedared čoveka da recituje — kaže advokat svojim sporim i maznim akcentom i maše dobroćudno rukom prema jednom punom i bledom čoveku sa velikim naočarima, koji se na dnu stola digao i stoji sa hartijom u ruci, čekajući uzalud da dođe do reci.

- Pa de, de, hajde, da i to vidimo.

- Ama sedi, bre, šta će nam to! Nisam stihove mario ni kad sam u školu išao — više jedan živahan, pun i onizak čovek, crven u licu od pića.

124

- Ta pustite čoveka!

— Napred, pesnik, napred!

Potpuno trezan i spreman kao zapeta puška, krupni pesnik je iskoristio ovaj trenutak relativnog zatišja, i dok su neki još jednako govorili, jeli i kucali se čašama, stao šećernim baritonom da recituje svoju pesmu.

BEOGRAD

Moj grad nad dvema rekama.

Ustremljene linije mrkih silueta

Paraju zvezdanu šaru,

Dok Mlađak, srebrn oklopnik, kroz baštu sazvezda jezdi

Dah moga grada, ćutljiv, vihoran, slobodan

Iznad svega se dižuć, visoko, visoko se krili

I u kruženje najdaljih planeta

Unosi neodoljivo bodro smeće lukove

Svoje buduće divne arhitekture...

- E, umrem ti na pesmu - prodera se onaj puni, oniski čovek što nikad nije mario stihove, i prekide ga.

Digoše se glasovi protiv njega.

- Cutite, molim vas lepo!

- Sedi, budalo pijana, kad ništa ne znaš, i pusti grešnika da zaradi koju paru!

- Pardon, pardon, gospodo, - više jedan mršav, dugokos i vrlo pažljivo odeven čovek — pardon, to je nesporazum. Ne radi se ovde o zaradi. Naš prijatelj nije u toj situaciji. On ne traži ništa od vas, naprotiv, on želi da nama pruži jedno retko uživanje. On je naš prvi kosmički pesnik. I danas kad i mi ulazimo u kulturnu sferu...

- Dosta, dosta, pobogu brate! Ako si i apotekar, mnogo je.
- Pustite pesnika da govori!
- Ama, ko dovede ovu pesničku veru večeras da nam kvari raspoloženje? - pita jedan miran i jak baš, kao da se budi.

To izazva opšti smeh. Ali onaj dugokosi, mršavi i doterani čovek, za koga se sada zna da je apotekar, ostaje uporan. Sad se on diže i viče što ga grlo nosi.

- Gospodo, molim lepo, pustite poeziju! Pesnici su viša bića i treba ih poštovati.

- Šta, šta? - vrišti onaj oniski čovek i šireći ruke oprčava oko stola. - Što da ga poštujemo? Nikoga ja ne poštujem! To da znaš! Ja sam Palilulac. Niko meni ne imponuje! Ni gospod Bog! Razumeš? A ovog tvog zavrzana ovde neću da slušam. Razumeš srpski? Ne-ću, pa kvit!

Advokat u pročelju samo odmahuje rukom, trese se od smeha i briše znoj sa potiljka. Pesnik, svečan i nepokolebljivo ozbiljan, posle kraćeg

125

oklevanja seda na svoje mesto i savija hartiju. Između apotekara i onoga Palilulca koji ne mari stihove a koji je, kako se iz razgovora vidi, carinski posrednik po zanimanju, zametnula se glasna prepirka

o kulturi i stihovima. Od njihove vike nije se ni čulo šta ostali govore. Ali odjednom se graja prekide i govor stiša. Svi se okrenuše ka nevidljivom ulazu, koji je bio negde ispod galerije na kojoj Gospođica stoji,

1 sva se lica ozariše i rastegoše u osmejak.

Šušteći bogatom, širokom haljinom od krute svile u boji orahove ljuske, sa visokom španskom mantiljom od crnih čipaka na glavi i velikom kitom krupnih ljubičica na sredini grudi, polako se kretala Karmensita. Levom isturenom rukom pridržavala je plitku korpu naslonjenu na svoju krinolinu. Korpa je bila puna Parma-ljubičica, krupnih i posve ugasitih, povezanih u sitne kitice. Za njom je ušla jedna devojčica sa isto takvom korpom u kojoj je ležala čitava gomila krupnih novčanica.

Gospođica steže grčevito obe ruke i zabode nokte u zavese.

Tek sada kad je i poslednji od pijanog društva ućutao, moglo se čuti da Karmensita tiho peva svoju melodiju, sa mehanički naučenim srpskim tekstom. O senjori, senjorite, Kupite od Karmensite Ljubičice, plavo cveće, Kao zalag jedne sreće Možda još za ovu noć.

Njen glas je bio slab i fin, njen izgovor ovlaštan i nejasan, njeni pokreti u ritmu pesme, ljupki i sigurni. Pre nego što je prišla stolu, svi su ti razulareni ljudi bili ukroćeni. Jednako pevajući svoju pesmu, ona je vadila kitice ljubičica i zadevala ih redom svakome od njih u rupicu od kaputa, a oni su bacali novčanice u korpu koju je nosila devojčica. Sva od muzike, osmejka i divne bezbrige, Karmensita je izgledala kao da i ne zna za postojanje te devojčice i te korpe. Onaj oniski čovek što ne voli stihove gledao je sada, odjednom malen i ukroćen, preda se, i da bi prikrio zbunjenost zagrabilo je iz svog carinarskog novčanika čitavu pregršt banknota i bacio je naglim pokretom devojčici.

Karmensita se sme-šila osenčenim očima i belim zubima sa porcelanskog lica, jedva prolazeći između stolica i zida sa svojom širokom haljinom od našušurene svile. Svi su joj pravili mesta i gledali u nju sa divljenjem i respektom. Jedini Ratko je bio slobodniji i prirodniji. Bacivši svoju banknotu, on se prignu da bi ga zakitila kao i ostale, i pri tome uze ženinu ruku da je poljubi,

pa je obasu poljupcima sve do lakta. Karmensita prekide tihu melodiju i progovori zvonko i glasno:

126

- Laisse-moi tranquille, Ratko! Vovons, laisse moi passer, mechant gars! Lice joj je bleštalo od krema i jake šminke i od naviklog i sigurnog osmejka iskusne krotiteljke zverova. Nekim ljupkim i vešt看im pokretom ona izvuče ruku i za tren oka se nađe na protivnoj strani stola, nastavljajući tihu pesmu i deleći i ostalima ljubičice. A kad je završila, pokloni se teatralno svima i izgubi se zajedno sa svojom melodijom i sa devojčicom koja je nosila kotaricu punu banknota. Ratko je, zažagrenih očiju i na-smejan, još dobacivao za njom brze reci na francuskom.

Tu se Gospođici zamagli ćela soba sa pijanim društvom. Sukno od zavese koje je držala u rukama i pritiskivala uz obraze peklo je kao da gori, ali nije smela da ga ispusti, jer joj se činilo da nema više tla pod sobom, nego da visi nad nekom prazninom, držeći se grčevito samo još za te zavese.

To bacanje novca, to bestidno ljubljenje ruke, taj široki osmejak koji joj je dolazio u isto vreme i ružan i glup i podal i koji je izgledao nevero-vatan na Ratkovom licu, sve, sve je to stidno i ružno do bola. I taj njoj nepoznati strani jezik, živ i slobodan, pun jasnih vokala i sav od oštrih fraza koje lete vazduhom kao iskre povezane u đerdane i munjevite rojeve, u potpunoj protivnosti sa njenim muklim i teškim bosanskim izgovorom, i on joj je izgledao kao živ izraz razvrata koji i ne zna za greh, kao puna mera Ratkovog pada i izdaje.

Pomišljala je da pusti te zavese za koje se drži i da padne na pod, u ambis, kuda bilo, tek negde gde joj neće biti ova slika pred očima. Ali je iza sebe osećala Jovankin vreo dah kao opomenu.

Kad se malo razišla ta magla od krvi, gneva i stida pred njenim očima, svi su pijani ljudi bili na svojim mestima. Samo ljubičice kojima su bili zakićeni pokazivale su da je tuda prošla Karmensita kao priviđenje. Ali sada su među njima sedele dve devojke iz varijetea, obe plave, lepe i jednake kao dve sestre, u jednakim večernjim haljinama od blede-zelene svile. Obe su mešale drvenim štapićima šampanj u plitkim čašama pred sobom. Svi su se smejali na neke šale koje je izbacivao onaj carinski posrednik što ne voli stihove, govoreći visokim glasom i sevajući oštrim pokretima iznad stola. Jedino je pesnik sedeo nepomičan, kao buljina, sa svojim velikim okruglim naočarima od debelog stakla. Tekla je neka pijana drugarska prepirka između Ratka i carinskog posrednika, koja je izazivala eksplozije opšteg smeha.

- Ti treba da platiš šampanj - kaže Ratko - ti. Tebi je lako. Obrneš samo jednom-dvapat carinarnika i ono što je svileno označiš kao pamučno, i hiljadarka ti osvane pod jastukom.

- Ćuti ti, reponjo, tebi je još lakše. Odeš samo i pošaošljijš malo onog tvog bapca negde tamo u Stiškoj ulici, gde li je, i eto para gotova.

127

Svi se toliko zacenuše od smeha da su za trenutak izgledali kao onemeli i uzeti, pa tek onda stadoše da se biju dlanom po stegnu i da prete Ratku koji se i sam slatko smejao.

Tu Gospođica ispusti zavesu i pade u Jovankine čvrste ruke.

Tek kad su se našle ponovo u mračnom dvorištu, Gospođica dođe pravo sebi i vide da je ćelom težinom naslonjena na Jovanku, koja je vodi zagrljenu kao

ranjenika. Postiđena zbog toga, ona se bolnim naporom volje trže, i oslobodi se toga zagrljaja. Ali Jovanka je ponovo uze pod ruku, šapućući:

- Polako, polako ćemo.

Kad su izišle pred kapiju, Gospođica se opet ote i žustro oslobađajući mišicu progovori muklo i oštro:

- Hvala, ja ću sama. Mogu ja.

- Kako? Zar sad da te ostavim, kad ti je najpotrebnije? Ne, ne, ja ću te pratiti do kuće. Ajde, polako! Vazduh će te osvežiti.

Gospođica zastade. Potpuno satrvena, ona oseti kako se naglo diže u njoj neka nova i neočekivana snaga i kako je neodoljivo goni da odgurne od sebe svaku i najmanju pomoć, sve što može da liči na utehu i sažaljenje. Čudna, prkosna, razorna i spasonosna snaga koja spas nalazi u tome da svaku muku tera do kraja, da svaki pad produži do dna, i da se tako dohvati tla i tu ili smrskana u komade ili dočeka na noge i ponovo uspravi.

- Hvala, ne treba — odgurnu Gospođica grubo od sebe sitnu ženu.

- Kako? Kako? - mucala je Jovanka, ne verujući svojim očima i očigledno uvređena u svom zaštitničkom ponosu. Bila je zbunjena, što joj se najređe u životu dešava, i stajala je nekako jadna, malena i izlišna pred ovom mršavom ženom kojoj sad odjednom ništa ne treba.

- Tako. Idi, ostavi me. Niko mi ne treba. Sve ja mogu sama. Kao ošinuta bičem, Jovanka se naglo okrenu i bez reci pođe oštrim korakom put Knez-Mihailove ulice. Gospođica krenu u protivnom pravcu.

Išla je protiv vetra, sporo i teško kao što se u snu hoda, ali kad uđe u Aleksandrovu ulicu oseti da je precenila svoju snagu, da je noge izdaju i svest ostavlja. Da ne bi pala, nasloni se na železni stub na kome se u visini njihala na vetru velika električna lampa od mlečnog stakla. Donji deo stuba bio je od livenog železa, šupalj i mestimice isprobijan parča-dima granata iz prošlog rata. Kroz te rupe zujao je i pištao ludi vetar, a sa njegovim fijukom ona je mešala svoj slabi plač i jauk. U tome je nalazila kao olakšanje, a dodir studenog gvozda bio je prijatan. Želela je da ostane tako pripijena uz taj stub, ali su je bunili nerazumljivi povici i glasan smeh koji je sve jače razabirala iza sebe. Sa strahom pomisli da nije možda još u onoj sobi sa pijanim društvom. Kad se trгла i odvojila od

128

stuba, videla je kako se kočijaši, iskupljeni oko svojih fijakera sa zapaljenim fenjerima, podrugljivo dovikuju i smeju na njen račun, misleći da imaju posla sa pijanom ženom.

- Da povezemo. Za tri banke.

- Vozimo, gospoja!

- Prepilo, prepilo je to! — dovikuje treći kočijaš lakonski. Gospođica sakupi snagu i krenu dalje.

Teško i sporo je išla dugom Aleksandrovom ulicom. Vetar je njihao retke, velike električne lampe povešane sredinom ulice. Uporedo sa tim zamasma, pomicala se po blatnom i razrovanom pločniku slaba svetlost sa krupnim, nemirnim senkama. Od toga se Gospođici čini da se zemlja talasa i izmiče ispod nogu. S vremena na vreme zadrhti od straha da će posrnuli i pasti, ali ne zastaje nigde, jer je goni napred grubi smeh i nerazumljivo dobacivanje kočijaša, koje joj jednako odjekuje u ušima. Dugo je trajalo to gaženje kroz noć. Put je izgledao kao da joj je to prvina da njime ide, a noć puna varki i

zaseda. (Često tako možete da sretnete nesrećna čoveka - ili ženu - kako ide ulicom; prividno je kao i ostali prolaznici, ne govori, ne plače, ne razmahuje rukama, ali ako ga bolje zagledate videćete da sav cepti od svežeg jada i da se kreće kao obnevideo, nošen ritmom unutrašnjeg dijaloga koji ga u tom trenutku razapinje i potpuno ispunjava.) Teturala je tako tom beskrajnom Aleksandrovom ulicom, a u njoj je kao najljuće sečivo parala misao koju ni sama pred sobom nije smela da iznese i razvije. Šta joj je bilo, pitala se sama, da je u njenim zrelim godinama zanese jedan osmejak koji pod-seća na dajdža-Vladu, da se materinski sažali nad jednim praznovom i probisvetom i da mu, kao u igri i šali, dobacuje goleme sume novca, svoga novca, koji je skuplji od krvi i draži od očiju? Gde su joj bile oči, iskustvo i pamet? I kako je mogla da se povede za ovom neuračunljivom intrigantkinjom Jovankom i da ona, koja nikad ni u kafanu nije ušla, sada pod svoje sede kose obilazi prljave i sumnjive budžake i špijunira nekog mladog čoveka koji joj nije ništa i do koga joj u stvari nije stalo više nego do kakve fotografije u ilustrovanom listu koja je podsetila na dajdža-Vladu?

Kao probuđena, gledala je sada sva ta pitanja pred sobom i u njima svoju nerazumljivu ludost, grdnu štetu i veliku sramotu koju je najbolje prećutati i bar trenutno prekriti i pred samom sobom, ako želi da ostane pri pameti, i produži ovaj prokleti put, i živa dođe do kuće. Od srama i jeda plakala je bez suza i govorila sama sa sobom, bez reci, nemim a rečitim jezikom koji ona razume, jer samo u vezi sa njenim neobičnim životom ima nekog smisla i značenja, a inače je bez logike i vidne veze sa stvarnošću, kao dečji plač i očajničko nabranje. Tim suvim plačem i tim isprekidanim, neizgovorenim rečenicama obraća se onom grobu

129

u Sarajevu, moli ga da joj oprostí ovo što sama sebi ne može da oprostí, da je razume, da shvati kako je teško živeti bez igde ikoga a nemoguće izići nakraj sa ljudima. »Tolike su prepreke u svetu, tata, i takve velike i nepredviđene promene i takva neslućena iznenađenja, da čovek izgleda lud sa svojim naporima kako bi svemu doskočio i održao se. Sve znam i sve pamtim što si mi naredio i ostavio u amanet, ali šta to vredi kad je svet takav da su u njemu laž i obmana moćniji od svega drugog. Sve, sve sam činila da se osiguram. Ali šta koristi, kad ti priđu sa strane sa koje se ne nadaš. I ako nas niko ne prevari, prevarimo se sami. Oprosti mi što sam posle tolikih godina i napora ovako izgubljena i bespomoćna, ali nisam ja izneverila svoj zavet, nego je mene izneverio svet. Ti znaš kako sam radila, krvavo i teško. Mislila sam da će tvoja reč, udružena sa mojom voljom i naporom, biti dovoljna odbrana od svega. Ali nije tako. U ovom svetu nema odbrane ni sigurne zaštite. Gore je i teže, tata, nego što si ti slutio. Ko pozivi, taj tek vidi šta je ovaj svet i šta su ljudi u njemu. Ko nema, gaze ga; ko steče, otimaju.«

Tako je, otprilike, govorila Gospođica u sebi, žaleći se detinjski i besmisleno na sve i na svakoga, daljini i grobu u njoj, ali ni s te strane nije bilo odjeka ni utehe. Zato se obraćala živima, misleći na Ratka i na Jovanku i na svoj doživljaj. Pitala se: zar ta muška životinja ne može da bude čista i poštena ni za trenutak, bar po izuzetku? Izgleda, ne. I zar niko nikome ne može da priđe bez skrivenih namisli i prohteva? I kako da se čovek tu razazna i odbrani od svega što mu prilazi maskirano i lažljivo, od gladnih, opasnih i nedokučljivih

nagona koji žive u ljudima i nad kojima nemate nikakve vlasti, jer ih ni oni sami i ne poznaju dobro a kamoli da vladaju njima?

Sve brže i življe su se ukrštavala takva pitanja, gonila jedno drugo i slagala se u njoj. Ona se povijala pod njihovim teretom, koji je neprestano rastao, ali odgovora nije nalazila. A nije ni mogla da ga nađe, jer ljudi kao što je ona, kad dođu u ovakav položaj, ne mogu ništa da shvate i ne umeju ništa drugo da vide ni čuju od života do njegove nedostatke i svoje žalbe na njih.

Stigavši na ugao svoje ulice, nesvesno je zastala i zakrenula u nju. Otključala je kapiju sporo i nevešto, kao tuđu, i ušla u kuću. Tu je uspela samo da svetlost upali. Htela je da svuče i svoj crni, dugački kaput, ali je pri prvom pokretu izdala snaga. Čelo mučno dosadašnje savlađivanje popustilo je odjednom i razvezalo se kao grč. Pala je na kolena, ali tako da se glavom i rukama dočekala na krevet. Više nije mogla da stoji ni da gleda ni da se savlađuje. Zemlja je vukla neodoljivo k sebi. Ali veća i jača od svega bila je njena potreba da jauče nad svojim izgubljenim novcem i svojim neobjašnjivim trenutnim slepilom, da ječi kao ranjenik. Bila je do grla puna velikog jada koji je ležao u grudima kao tamna

130

planina i obarao je na zemlju. Sa jaukom taj jad bar malo odilazi i, čini joj se, biva lakši i podnošljiviji. Više se ne pravda i ne razgovara ni sa kim. Ona i ne zna ko je ni gde je i postoji samo kao klupko jada od kojeg se odmotava tanka nit njenog jauka.

Kad je došla sebi i ponovo sagledala svetlost i poznatu sobu, videla je da se nalazi u neobičnom položaju. Dugo se borila sa nevericom, ali što se više pribirala sve je jasnije bilo da njena majka sedi na zemlji i da nju, Rajku, drži na krilu. To se ni u snu nije moglo zamisliti. Izgledalo je neverovatno da ta sitna starica može da izdrži nju onako visoku i koš-čatu; pa ipak, bilo je tako. Majke imaju navikle pokrete i nepredviđene snage. Držeći to mršavo, nemoćno telo, povijeno u struku i u kolenima, na svom krilu, kao Bogorodica mrtvoga Hrista na starim slikama, starica je jednom rukom pridržavala njenu klonulu glavu a drugom joj je kvasila čelo i otvorena usta. Jauk iz tih usta pretvarao se u jednolično jecanje. I kao dva nejednaka časovnika da iskucavaju u sobi čulo se to njeno jecanje pored majčinog tihog tepanja:

- Nemoj, Raj ka, dušo! Nemoj, čedo materino, - nemoj to činiti od sebe. Evo, mama je s tobom. Sve će dobro biti.

Tako je starica ponavljala kao melodiju bez kraja te drevne i obične reci koje samo u majčinim ustima dobivaju život i pravo značenje, i njihala na krilu svoju veliku ćerku, lako i vesto kao da je oduvek i sve do juče samo to radila i kao da nije više od trideset godina živela pored nje, željna svega, a naročito tople reci i otvorena pogleda.

131

VIII

Gospođica je odbolovala teško, ali kratko i ćutke veliki gubitak i gorko razočaranje. Majka je negovala svoju ćerku bez senke prekora, bez reci pitanja, sa onom ljubavi koja ne traži razloga ni objašnjenja. Sutradan je pozvala lekara, mirnog čoveka koji je hodao na nečujnim donovima i uopšte bio mek i tih, kao da je sav od gume. Gospođica je planula pri pomisli na lekarski honorar, ali je bila suviše slaba i iznurena da se odupre pregledu. Izlazeći, lekar je rekao staroj gospođi da je ovo prolazna stvar, ali da

gospođica pored toga ima po svoj prilici organsku manu srca, koju bi tek specijalista kliničkim pregledom mogao utvrditi. To treba učiniti što pre. A dotle, izbegavati uzbuđenja svake vrste. Ali četvrtog dana Gospođica se odjednom digla, kao oni koji ozdravljaju čudom. Odgurnula je majku, rekavši hladno da nije bolesna i da joj ne treba lečenja ni nege. Odlučno je odbila da vidi lekara zbog pregleda srca. Stojeći ponovo na svojim nogama, pogledala je niza se, oko sebe po sobi, na jesenje nebo sa spletom golih grana napolju i, pribirajući se kao čovek posle teškog udarca, rekla je samo sebi svoju prvu misao: Neka! I kad sve propadne i izneveri, ostaje štednja. To ne zavisi ni od koga. Štedeću, štednja će mi vratiti bar nešto od onog što su mi ljudi oduzeli a možda na kraju dati i ono što mi svi naponi nisu mogli da dadu. Ko zna? Pa ako baš i ne da štedeću opet svim snagama, uprkos svemu i svakome. Još bolje i više nego do sada. - Od te misli sva se stresla

133

duboko i silovito kao da sa sebe stresa sve što je ovih dana pritiskivalo i tištalo. I tako je, još odevena u tu studenu jezu, odjednom prezdravila, mrka i bleđa, ušla u svagdanji život sa starim navikama.

A sutradan Ratko je dotrčao u Stisku ulicu. Gospođica ga je primila mirno, bez gneva i iznenađenja. Odmah se videlo da je od Jovanke saznao za njihovu noćnu posetu »Kasini«. Lepi mladić je imao držanje mačka koga su uhvatili u šteti. Pokušavao je da se objasni i opravda, ali Gospođica ga je gledala kao lutku sa naslikanim osmejkom, a njegov govor prolazio je pored nje kao prazno čegrtanje. Ona ga je odbolovala, prebolela i pregorela, jednom zauvek, i njega i njegov osmejak, zajedno sa svojim novcem. Nikakve veze nije mogla da nađe između ovoga dosadnog mladog čoveka i svoga sećanja na dajdža-Vladu, koje je ostalo u njoj netaknuto, živo i drago kakvo je uvek bilo.

Tako je dolazio još nekoliko puta, raspitivao se, ulagivao, nudio svoje usluge, svoja objašnjenja i pokajanja, sve osim pozajmljenog novca. Istina, kleo se da će ubrzo otpočeti posao, zaraditi, i vratiti dug, ali Gospođica je znala šta vrede zakletve slabih i poročnih ljudi. Ona ga je posmatrala kao otpisanu poziciju; čak ni pomisao na mogućnost da zaista spase nešto od svoga novca nije mogla da je pokrene da ga ozbiljno sluša i drugačije gleda. Najposle je prestao da dolazi. •

Teža je bila stvar sa Jovankom, koja nije mogla da oprost ni Ratku ni Gospođici, kao što nije praštala nikad nikome ko poremeti neku od njenih zaštitničkih uloga koje ona sa toliko truda i zanosa tako dugo, predano i nesebično sprema.

Ovakvi nasrtljivi i zloćudi manijaci redovno su drski i uporni ljudi. (A drskost i uporstvo su brat i sestra.) I kad vam nanesu neku štetu ili sramotu, oni redovno uspevaju da ubede najpre sebe a zatim i većinu sveta da ste vi sami odgovorni za svoju nezgodu. Tako vi imate dve štete, a njihova sujeta dva uspeha. Jedan, kad su vas nagovorili na pogrešan korak. Drugi, kad su uspeli da odgovornost za to skinu sa sebe i prebace na vas. Zato se drski i uporni ljudi nikad ne mogu popraviti u svojim manama i slabostima, jer oni, ne osetivši nikad rđave posledice svojih mana na sebi, i ne primećuju da ih imaju. I stoga treba od takvih ljudi bežati što dalje, pa ma kako dobra i na izgled privlačna bila svojstva koja oni inače imaju.

Posle one čudne noći, koja je za nju umesto trijumfa značila veliki sentimentalni slom, Jovanka se odjednom i potpuno okrenula ne samo protiv

svoga nevaljalog štíćenika nego i protiv svoje prijateljice. I sa istom onom strasnom revnošću sa kojom im je do tada činila male i velike usluge i pažnje i brinula njihove brige kao svoje, sada je počela da ih goni svojom mržnjom i svojim ogovaranjem.

- Kakav se ološ belosvetski i kakav šljam sliva u ovaj naš Beograd,

134

to vi ne možete zamisliti - govorila je Jovanka svojim raznim drugim štíćenicima koji su još u milosti.

I tu bi ispričala svoja razočaranja sa Ratkom i Gospođicom, a pri tom su joj oči sjale i sva je poigravala od unutaršnjeg besa i ogorčenja.

Tvrdila je da se Gospođica »spandala« sa Ratkom, da je u Sarajevu bila austrijski špijun i zbog toga morala da napusti Bosnu, da je Ratko trgovao belim robljem u Solunu. I svakog dana je ponešto dodavala svojoj priči.

Nabavila je iz Sarajeva one brojeve sarajevskih listova u kojima su objavljeni napadi na Gospođicu i pokazivala ih trijumfalno zajedničkim poznanicima koji, naravno, nisu stizali da ih pročitaju. Ratka je nazivala samo »nabeđenim dobrovoljcem« i apašom, a Gospođicu »crno-žutim zelenašem«, špijunom i džimrijom.

Tek posle pet-šest nedelja savila je svoje brojeve novina zauvek i digla ruke od Gospođice i Ratka, da bi ih spustila na druge izabranike.

Ali sve to nije moglo da dirne ni pokrene Gospođicu, koja je još one noći i za vreme svoga bolovanja sve uzela u račun i sve nemilosrdno i jednom zauvek otpisala. Njen život je sada opet tekao mirno, pust i siv za druge, ali bogat i dobro ispunjen za nju, sav posvećen sitnim poslovima i velikoj štednji.

Obilazila je i dalje menjačnice od Londona do Kolarca, obaveštavala se o stanju deviza i proveravala kurseve, one javne koji se beleže na tablama ispred radnji kao i one tajne koji se saopštavaju šapatom. Kupovala je i prodavala ponešto, ali na malo i sve opreznije. Odlazila je u one dve-tri banke sa kojima je stajala u vezi. Prebacivala svoj novac sa jednog računa na drugi ili ga dizala iz jedne banke da bi ga pod istim uslovima uložila u drugu. Prenosila ga, kao mačka mačića, sa jednog mesta koje joj je izgledalo sumnjivo na drugo koje je odmah posle ulaganja postajalo u njenim očima nesigurno. I pri tome nije ni primećivala izraz dosade i čuđenja na licima prokurista i činovnika ni onaj sažaljivo-podrugljiv osmejak kojim je i služitelji dočekuju i ispraćaju. Vodila je prepisku sa Vesom. On je ostao uvek isti. Kao što ga nije pokolebao minuli svetski rat, tako ni ova nezapamćena konjunktura iz prvih godina posle oslobođenja nije mogla da ga izbaci iz njegovog mira i ustaljenih navika ni da ga odvoji od trgovanja na sitno, od male ali sigurne zarade i velikog zadovoljstva koje mu je dolazilo od takvog rada i života.

U tim poslovima i većitoj težnji za što većom, savršnijom štednjom i borbi protiv svakog troška gubio se Rajkin život, na kome događaj sa Ratkom i Jovankom nije ostavio ožiljka ni promene, jer ništa, izgleda, nije više moglo da promeni i poremeti njegov tok. Jedino srčana mana, koju je onaj tihi lekar i površnim pregledom naslutio, zadavala je Gospođici teškoća i neprijatnosti. Sad se češće dešavalo da se noću budila, sa osećajem da nema vazduha i da se guši. I inače, kad se ma i najmanje

135

I

uplaši ili iznenadi, srce u njoj toliko skoči i poraste da joj vid mrkne i zemlja ispod nogu tone. Majka, koja je primetila te nastupe, ma koliko da ih je Gospođica poricala i krila, uzalud je nagovarala da ode do lekara specijaliste. Kad se nije mogla drugačije odbraniti, Gospođica je okretala stvar na šalu. — Nije to ništa, mama. Ti znaš da su meni uvijek govorili da imam rđavo srce! Tvrdice ne vole šalu, jer je smatraju, kao svaku igru, luksuzom i dangubom, ali pribegavaju i njoj kad drugog izlaza ni bolje odbrane nemaju. U stvari, ona se ljutila na majku, na sebe samu, i na to svoje srce koje traži lekara i lekove. (Šta će joj srce koje stvara trošak?) Bila je tvrdo rešena da ne prizna svoju slabost, da umre ako treba, ali da ne boluje i da se ne leci. Majka je obilazila oko nje, sa onim bojažljivim, ispitivačkim pogledom kojim majke gledaju ćudljivu, bolesnu decu. Pa ipak, prva koja se razbolela nije bila kći nego majka. S proleća, treće godine po njihovom dolasku u Beograd, stara gospođa je odjednom pala u postelju.

I posle one jesenje noći kad je našla onesveslu Rajku na podu i kad je onako materinski pridigla i stala da neguje, odnos između majke i kćeri ostao je onakav kakav je bio oduvek, suv, usiljen, bez topline i prisnosti. Izgledalo je kao da su samo usnile jedan isti neobičan san koji je kći odmah potpuno zaboravila, a majka nije smela da pominje. Tako je ceo taj događaj ostao između njih dve, potrpan, izdvojen i kao nestvaran. Ni ova staričina bolest nije u tome ništa promenila. Bolovala je kratko, stideći se svoje bolesti i uzdržavajući se da ma šta traži od svoje kćeri. Na mahove je ječala glasno, ali čim bi čula korake da se približuju uzdržala bi se i umukla, ma koliko da joj je to povećavalo muku. Na sva pitanja odgovarala je da se oseća bolje nego juče i da će sve proći. Dugo su raspravljale da li da zovu lekara, a kad su ga najposle pozvale, videlo se da je zapaljenje pluća uveliko napredovalo. Tada se i Gospođica trгла. Uzela je neku ženu da joj pomaže u kući, i sama je negovala majku savesno i predano, iako ni tada nije nestalo one naročite hladnoće i čudnog snebivanja koje je između njih vladalo oduvek. Ali sve to nije trajalo dugo. Devetog dana srce je popustilo i bolesnica izdahnula.

Gospođica je bila potresena više tom brzinom i jednostavnošću kojom od živog čoveka biva malen i bespomoćan leš, nego nekim oseća-njima žalosti i gubitka. Ma koliko da je zagledala u sebe i mislila o svemu, nije mogla da nađe u sebi ništa što bi ličilo na pravu, duboku žalost. Od toga joj je bilo nelagodno. Ležeći u postelji, u mraku, govorila je sama sebi iste one reci koje je preko dana ponavljala pred drugima: »Sirota mama! Bog da joj prosti!« Ali suze nije uspevala da istisne noću kao ni danju.

Na sahranu su došle dve-tri žene iz komšiluka i čela porodica Hadži--Vasića. Gazda Đorđe je bio duboko pogružen. Bledilo lica odavalo je veliku unutarnju žalost koju su sitne, retke suze i učtivo trgovačko držanje tako neverno izražavali. A posle sahrane Gospođica nije nikog ni na kafu pozvala. Rođacima koji su je, zbunjeni takvim njenim držanjem mimo svakog reda i običaja, pozivali da onda bar ona kod njih dođe i da podele žalost i teret ovih najtežih trenutaka, odgovorila je otvoreno da joj to nije potrebno i da voli da ostane sama. Tako je i ostala.

Tada je tek otpočeo pravi život Rajkin, onaj kome je i nesvesno oduvek težila a od kojeg ju je uvek ponešto odvajalo- Čak i njena majka, pored sve svoje ropske poslušnosti, zadržala je do poslednjeg dana u kući poneku sitnicu, nešto od starih navika koje se nisu dale iskoreniti. Sad je svega toga nestalo.

Gospođica je odmah uklonila velikog mačka Gagana, tešku izelicu i dangubu, zbog koga je imala sa majkom toliko sukoba, do poslednjeg dana. Prodala je i sve majčine knjige. (Ona sama odavno već ne nabavlja nove knjige i ne čita ništa, čak ni nemačke putopise, kao nekad, jer niti ima vremena nit oseća potrebe za čitanjem.) Izbacila je saksije sa cvećem, taj luksuz koji je stara gospođa godinama uporno branila. Cveće i zemlju je ljutito i osvetnički bacila na smetlište, a saksije ostavila da ih proda kad se ukaže dobra prilika. Zaustavila je veliki zidni časovnik, koji je takođe bio predmet dugih i stalnih prepirki između majke i nje. Gospođica je smatrala da je taj starinski sat skupa i suvišna stvar kad u kući postoje dva džepna sata, a majka je tvrdila da je taj sat donela iz očinske kuće, da je uz njegovo kucanje provela srećno detinjstvo i još srećnije godine braka i da želi da ga sluša do kraja života, a posle neka rade s njim šta hoće. Gospođica nije nikad mogla da shvati kakve veze ima to što majka naziva srećom sa iskucavanjem starinskog sata i sad ga je žustro i zlurado ukočila i zaustavila zauvek, tako da mu neće trebati ni opravke, ni navijanja i podmazivanja. Skinula je i poslednje stolnjake i pokrivače od somota koje je majka bila zadržala još u svojoj sobi, i stvari pokrila novinama. Poskidala je sa zidova sve slike, osim očeve. U celoj kući nije bilo više ni jedne od onih izlišnih malenkosti koje odvrćaju i troše našu pažnju, i bez kojih većina ljudi život i ne smatra životom. Ni boje, ni zvuka, ni traga od štetne osećajnosti i skupe razonode. Tako je najzad, posle toliko godina sitnih popuštanja i ustupaka, Gospođica bila stvarno slobodna, u kući koja najbolje odgovara njenim najdubljim željama i potrebama. Slobodna i sama. Svaka istinska, velika strast traži samoću i bezimenost. Čovek koji služi svojoj strasti želi da ostane neviđen i neznan, nasamo sa predmetom svoje strasti, i o svemu dragom voli i ume više i bolje da govori nego o tome što je glavni predmet njegovih misli i želja. Čak i porok ima

136

137

svoj stid i svoje obzire, iako naopake i neobične. A Beograd tih godina bio je podesna sredina za čoveka koji želi da u mnoštvu ostane sam i u zatalasanoj gužvi neprimećen. U onom toplom i bogatom neredu, u stalnom prilivu novog i raznolikog ljudstva, novih oblika života i navika, u naglom i neujednačenom menjanju i napredovanju svega, u tom životu bez počinka i predaha, mogao se čovek skloniti i živeti sam i nevidljiv, po svojoj volji, kao u gustoj šumi ili milionskoj varoši. Tu je i Gospođica našla svoje mesto.

S vremenom, prilike su se u zemlji i prestonici sređivale i novčani poslovi svodili na redovnu meru, bez one divlje bujnosti u kojoj cvate špekulacija, bez naglih promena i skokova. Jedne po jedne nestalo je sa Terazija onih sarafskih radnji. S njima je nestajalo i mogućnosti za pro-menljivu i tajnu igru koju je čovek mogao neprimećen i bezimen da igra, da gubi ili da dobiva onoliko za koliko je mudriji, jači i srećniji od drugih, a da nikom ne mora da polaže računa ni o gubicima ni o dobitcima ni o strasnim dizanjima i padanjima koja ih prate. Velika plima sveopste špekulacije koja je trajala nekoliko prvih godina splasnula je i povukla se u banke i nadleštva; za sitne poslove i dobitke nije više bilo mesta ni prilike. A i bez toga, Gospođica je postajala sve opreznija, sve se teže rešavala na poslove, pa bili i najmanji, dok se nije potpuno i isključivo posvetila štednji. Na davanje novca pod interes nije se u ovoj novoj, nepoznatoj i opasnoj sredini moglo ni misliti. U poslove se upuštala, ako se

poslovima mogu nazvati ta sitna i bojažljiva štrpkanja na okrajcima velike igre valuta i hartija, samo onda kad su oni bili takve prirode da su gotovo istovetni sa štednjom, to jest sigurni, brzi i neposredni, pa ma i sa najmanjim dobitkom. Pomirila se s time da je njen godišnji prihod, koji je poticao od sarajevske kirije, raznih akcija i kamata na uloženoj gotovini, manje-više nepromenljiv, a kod promene pre sklon padanju nego dizanju, ali je zato sa strasnim naporom nastojala da, smanjujući neprestano svoje potrebe i izdatke, štedi što više od toga prihoda i priključi glavnici koja leži i plodi se, skromno i sporo ali stalno i sigurno. I predajući se sva tome naporu, udubljavala se u njega, nemo, gluvo, nagonski, kao crv u drvo.

Tako je prošlo desetak godina sa događajima i promenama koje su u tadašnjem Beogradu bile življe i dublje nego igde. Gospođica nije pratila te promene, nije ih gotovo ni primećivala. A kad bi o velikim praznicima otišla do Hadži-Vasićevih i čula razne lične i porodične novosti, izgledalo joj je kao da dolaze sa drugog sveta.

Gospođa Seka se još više ugojila i otežala; oči su još žive i žarke, ali boja kože tamnožuta, a crni brčići se pretvaraju u čekinje. Udala je obe kćeri, i to vrlo dobro. Jer, devojke se nisu udale ni za svoje mlade igrače ni za napredne pesnike koje su obožavale 1920. godine. Danka je za

138

poznatim bankarom Stragarcem; nasledila je majčine brčiće, ali se bolje bori protiv gojaznosti; ima već dvoje dece. Darinka se udala za jednog sredovečnog arhitekta i profesora Tehničkog fakulteta. Miša je oženjen takođe iz bankarske porodice, i po tome su dvostruki rod sa Stragar-čevom kućom. On je već poznat kao ekspert u finansijskim pitanjima i delegat u raznim međunarodnim komisijama. Đorđe je naglo ostareo, ali bez većih promena. Ostajući isti, on se sam u sebe ruši, i vidno smanjuje.

Tako je opet jednom o slavi kod Hadži-Vasićevih čula za Jovankinu smrt. Umrkla je od tifusa u unutrašnjosti Srbije, gde je otišla po tuđem poslu, zarazila se i, pogrešno lečena i slabo negovana, podlegla zarazi. A o slavi iduće godine, 1928, saznala je iz slučajnog razgovora koji se poveo u njenom prisustvu da je Ratko Ratković postao upravnik nekog velikog državnog imanja u Slavoniji, da tu dočekuje velike ličnosti i priređuje prijeme i provode o kojima se u novinama piše i po narodu govori.

Sve je to Gospođica samo slučajno saznavala, bez najmanjeg uzbuđenja slušala, i dosledno i odmah zaboravljala, vraćajući se u svoj mir u kom niti se ženi ni udaje, ni boluje ni umire. (Zapravo, ovo je tačno rečeno samo ukoliko se odnosi na ženidbu, udadbu i smrt, a ne i na bolovanje, jer se ne bi moglo kazati da Gospođica nije болоvala. Njena srčana mana ustalila se i, po svemu sudeći, sve se više pojačava. Ali Gospođica priznaje tu nedaću samo onih nekoliko sekunda dok napad traje, a čim prođe, ona je odbacuje i zaboravlja i ne dopušta da joj remeti mir koji je u sebi i oko sebe stvorila.)

Velika privredna i novčana kriza koja je nastala oko 1930. godine prisilila je Gospođicu da se pokrene iz toga mira, ali ne da stiče, nego da brani stečeno. Kad se osetilo kolebanje u poslovanju banaka, ona je bila među prvima koji su povukli svoje uloge i sprečili da se »zamrznu«. Morala je čak da zatvori kuću i da putuje u Zagreb zbog novca koji je imala tamo u Srpskoj banci.

To su bili mučni i uzbudljivi dani. Još se jednom javila u njoj stara snaga i preduzimljivost, hranjene večno istom željom: da ne bude na strani koja gubi,

nikada i nipošto, ni za trenutak. Tada je živo osetila da je potpuno sama na svetu, više nego što je mogla i da zamisli, i da nema nikoga bliskog ni pouzdanog s kim bi se mogla posavetovati bar u novčanim pitanjima, kao nekad sa Konfortijem, direktorom Pajerom ili Vesom. Štedeti se može sam, bez ikoga, ali poslovati i braniti se pod ovim okolnostima vrlo je teško, i s godinama biva sve teže.

Unezverena i zabrinuta odlazila je u banke, moljakkala i lagala uporno i prilično providno da joj treba hitno novac da isplati neka neodloživa dugovanja. Sa snopovima hiljadarki i stotinarki povezanim kao

139

oklop oko mršavih grudi ili ušivenih u haljinu, išla je uplašena ulicama, okrećući se neprestano od straha da je kogod ne prati. Namerno i upadljivo je ispraznila svoj sef u Podunavskoj banci u kome je držala dukate i hartije od vrednosti, tvrdeći da joj više i ne treba sef, jer nema u njemu šta da drži. A kod kuće je muku mučila sa paketima novčanica i kesicom zlata, ne znajući gde da to sakrije. Nabavila je američanske brave i za kućna i za sobna vrata; i to ih je kupila u Zagrebu kako ovdašnji bravar, koji će ih nameštati, ne bi mogao udesiti ključeve za njih. Tada je dala da se udare i gvozdene prečage na sve prozore. Dugo se mučila da u kući nađe skrovišta u koja će skloniti novac, tako da bude raspodeljen na više mesta ali da sva budu sigurna. Nabavila je limene kutije u koje je raspo-delila novčanice, zlato i hartije, i posakrivala ih u pećima koje se ne lože ili utrpala u tajna mesta, koja je zakovala daskama. Pa i tada se često noću budila od sumnjivih šumova koji liče na ljudske korake ili uplašena od pomisli da bi mogao nastati požar. Srce joj je silno tuklo u grlu i u ušima. Skakala je iz postelje i onako neodevena otkivala i vadila skrivene limene kutije pa ih, uvek neodlučno i mučena sumnjom, drhteći od studeni i svakojakih pomisli, nosala iz jedne prostorije u drugu, ne usuđujući se da ih vrati na staro mesto a nesposobna da pronade novo skrovište koje bi je umirilo. Najposle bi se zamorila i ne nalazeći drugog izlaza legla ponovo u postelju, zajedno sa hladnim limenim kutijama i nerešenim brigama. Pa i tada bi teško zaspala i rđavo spavala. Uverila se da nema lopova ni opasnosti od požara, ali mirna nije i ne može da bude, jer i budna i u snu još, čini joj se, oseća kako taj nesrećni dinar klizi i pada i kako hartije gube od vrednosti, i strah se širi i raste na sve strane kao prokletstvo.

Tako se mesecima mučila. Ali jaka volja i uporno staranje sve savlađuju. Za vreme tih nesanih časova i svakojakih strahovanja, Gospođica je donela svoje odluke. Stegla je srce i stala da kupuje pomalo, na »crnoj berzi«, švajcarske franke, po petnaest i po sedamnaest dinara. Tako je one glomazne snopove dinarskih novčanica pretvorila u nekoliko desetina modrih švaj carskih hiljadarki i crvenkastih petstotinarki. Ti franci nisu zauzimali mnogo mesta, a već posle dva meseca mogla ih je prodati po dvadeset do dvadeset i četiri dinara. Ali ona i ne pomišlja na to. Čuva ih u novom skrovištu koje joj, bar za sada, izgleda sigurno. Tu oni, pomešani sa gomilom drugog stranog novca i ostalim dragocenostima, sačinjavaju dobro znan i drag a uvek nov predeo koji Gospođica obilazi često i posmatra dugo, u razno doba dana i noći, pri elektrici, dnevnoj svetlosti ili mirnom sjaju svece.

Tu leže te skupe švaj carske novčanice u slikovitom neredu, pored rastresenih banknota od pet i deset funti, belih kao ljubavna pisma. Iza tih humaka dragocene, raznobojne hartije proviruje sjaj zlata, raznog

nakita koji je nasleđen, kupljen, ili ostao kao zalog od nekog zajma. A preko svega, kao slučajno prosuti, nižu se, sve u potiljak, četiri stotine i jedanaest američkih zlatnika od po dvadeset dolara. Svi su jednaki: široki, teški, nekako topli i mesnati, kao da životni sok kruži u njima, kao da dišu i rastu. Samo oštri reljef pisma i likova na njima pokazuje da je to novac, mrtvi metal. Na jednoj strani krupna boginja Slobode, na počelici joj piše: Liberty, a na drugoj američanski grb, sa sitnim ali jasnim natpisom Ex pluribus unum. Sve je to uvek isto, ali može da se čita satima, danima, godinama, kao čudesna knjiga koja se sama produžuje i obnavlja. Tako se pružaju ti krupni Amerikanci, u krivudavom nizu: zlatna vojska u pohodu preko rumenih, belih, ljubičastih visova i ravnica od nakita i banknota. Uporedo sa njima ide povorka prividno (samo prividno!) rasturenih i neurednih turskih rušpi i madžarija. One su potamnele od starosti i tako lake i tanke da na mermernoj ploči daju od sebe više šum suvog lišća nego zvuk metala, a po okrajcima nepravilno izreckane i ostrugane. Tu ih je u toku mnogih godina glodala i nagrizala nezajažljiva požuda jevrejskih sarafa i svih ostalih krštenih i nekrštenih menjača Balkana i čele Otomanske Carevine.

Svi su ti turski dukati (Gospođica se dobro seća) iz kritičnih godina 1908,1912. i 1913, kupljeni neverovatno jevtino od raznih muslimanskih gospodičića i raspikuća ili begovskih udovica koje se lako zaplaću, ali isto tako lako okrenu leđa, zalupe vratima i pokvare ceo posao. Nema blagodarnije stvari nego što je poslovanje sa tom vrstom sveta. Njihov prezir prema računanju i cenjkanju isto je toliki kolika je i njihova potreba za novcem. Gonjeni tom potrebom a sputavani nekim nerazumljivim ali snažnim unutarnjim stidom i mnogim obzirima, oni su lak i bogat plen za poslovnog čoveka koji ume da ih prozre, shvati i vesto iskoristi. I kad god baci pogled na te turske dukate, Gospođica se mutno i daleko seti tih gordih i neveštih mušterija i svoje lake i obilne zarade sa njima. Tada se često desi da u njoj još jednom oživi i zakuca ono čudno »drugo srce«, ali ne burno i zanosno kao nekad u trenucima velikih trijumfa, nego tiho, izdaleka, samo kao odjek nekadašnjih otkucaja.

Kraj i bokove i jedne i druge povorke zlatnika prati stotinak napo-leona, sitnih, žustrih, francuskih petlića svetlog i jasno određenog lika. Oni su kao neka konjica čarkaških odreda i zaštitnica. Oni imaju lepo ime i dobar zvuk kojeg uho ne može sito da se nasluša.

To je neobični izgled u kom Gospođica uživa svakog dana, njen »prozor u svet«, njeno društvo i lektira, njena vera i porodica, njena hrana i razonoda. Posle svakog pregleda i prebrojavanja taj predeo je drugojačiji, i sama ne zna da li je veće, lepše i moćnije ono što on daje ili ono što obećava. Tu je osnov, smisao i cilj života.

Pored toga blaga živi Gospođica. Mirna je, ali na oprezu, zmajski

budna. Ne pušta nikog u kuću a zaključava se pre mraka. Sve je osigurala, dvostruko i trostruko, sve predvidela. Ostaje, naravno, svagdašnja briga sa akcijama. Od toga se živi. Prihodi od kupona bivaju mršaviji, ali štednja nadoknađuje svaku štetu i pomaže i tamo gde sve izneveri. Ona je ostala posle svega, ispunjava život potpuno i sa njom se može živeti do poslednjeg daha, pa i od njega još nešto otkinuti i uštedeti.

Tako provodi život Gospođica i sada, u ovim zimskim danima 1935. godine, kad su sve hartije pod znakom pitanja i sva predviđanja na duži rok nemoguća. U stvari to i nije život nego štednja. Velika, divna i smrtonosna pustinja štednje u kojoj se čovek gubi kao zrno peska i u kojoj ne postoji i ne može da postoji ništa drugo.

Odavno nema više noćnih snova o milionu od kojih je nekad još i sutradan čela sjala i drhtala od uzbuđenja. (U stvari, ona je u najvećem jeku svojih poslova već i raspolagala milionom u krunama, malokrvnim i bankroterskim austrijskim krunama, ali ne onim pravim, zlatnim, toliko puta sanjanim milionom koji je prvi i koji vodi za sobom povorku miliona.) Ni onaj grob u Sarajevu ne zrači kao nekad. Nem je i hladan odavno, pogotovo na ovu daljinu. Ništa od svega što je bilo nije zaboravila, ali ništa više nema vlasti nad njom. Pamti još zavet koji je učinila na očevoj samrtnoj postelji, ali joj taj zavet izgleda sada kao neka davnašnja, nerazumljiva i uzaludna igra iz detinjstva. Sa njim ili bez njega, njen bi život bio ovo što je i ovakav kakav je od početka. Stvarnost ga je davno prevazišla i ostavila za sobom. Sve su stvari teže, drugojačije i složenije nego što je njen tata slutio i nego što je ona mislila u mladim godinama zanosa. Njene veze i sa mrtvima i sa živima sve su slabije. Majci ode na grob svake godine o zadušnicama. U varoši ne viđa nikog. Ljudi joj nisu potrebni; prolaze pokraj nje, rađaju se, rastu i umiru, ali samo kao jedan od štetnih ili korisnih, dobrih ili opasnih činilaca u njenoj štednji; inače ona nije svesna njihovih postojanja, i nema s njima ničeg zajedničkog. Ni vreme za nju ne postoji; postoje samo rokovi uplata i isplata. Budućnosti nema, prošlost je zatrpana. Ponekad se seti dajdža-Vlade, oca i detinjstva. To povuče dalje nit na klupku sećanja i tada uskrsnu i ožive, ovako kao večeras, i druga lica i događaji na koje već godinama nije pomislila. Ali sve to samo za nekoliko minuta, koliko traje ovo sumračno vreme između dana i noći, koje se ni na što pametnije i ne može upotrebiti, jer se više ne vide ni igla ni konac a još je šteta paliti svetlost. Večeras se tih nekoliko minuta produžilo, jer je pred njom proleteo ceo njen život sa nekadašnjim doživljajima, ljudima i poslovima. Ali sve to ne znači više ništa i, u stvari, ne postoji za nju, kao da nikad nije ni bilo. Da, sve je to...

Gospođica se prenula i stresla. Neko u susedstvu je oštro i bučno spuštao drvene roletne na prozorima i trgao je iz večernjih sećanja.

142

Ispustila je čarapu, protrljala ozeble ruke i naglo ustala od prozora. Bio je potpun mrak u sobi. Mora da je dockan. Sva kruta od studeni, teško se rešavala da li da prvo upali svetlost pa da onda podstakne vatru ili obrnuto. Tako je, neodlučna, stajala jedno vreme u mraku, nasred sobe. A onda se resi, sa srećnim osmejkom, da odloži oba ta nemila posla bar za koji trenutak, i da umesto toga pregleda još jednom da li su sva vrata zaista zaključana. Koračala je malo nesigurno, još uvek zanesena mnogim sećanjima koja su večeras na nju navalila kao nikad. U potpunoj tami, u slatkoj tami koja je isto što i štednja, dakle isto što i novac, izišla je u predsoblje, pipajući naviklim pokretima znane predmete. Ali pre nego što je došla do kućnih vrata naiđe u tami, ispruženom rukom na - nekog. Ote joj se kratak i promukao vrisak, takav da se i sama uplaši od njega. Sva pre-trnu, i naiđe samo toliko snage da ustukne malo natrag. Dotaknuvši se neočekivano vlažnog, grubog sukna, ona je, sva još zbunjena i rasejana od mnogih sećanja, bila uverena da pred njom

stoji neko ko je sad ušao spolja. Htela je još da više, da doziva, ali glasa nije bilo. Srce joj poraste i ispuni je ćelu. Oseti zatim kako se sva odjednom isprazni i rasu u hladne trnce. Od svega ostade samo strašna pomisao da nije sama, da tu u mraku stoji onaj što, neznan i nevidljiv, celog života vreba ovakve kao što je ona, onaj što pre ili posle dolazi po novac. Hiljadu puta je ovako pretrnula u mraku od pomisli na njega i hiljadu puta se njen strah pokazao kao neosnovan. Ovoga puta je, čini joj se, zaista došao i tu stoji, nasred predsoblja, u vlažnom kaputu, spreman svakog trena da otpočne svoj razbojnički posao. Ali upravo ovoga puta ona ne zna šta treba da radi, kako da se brani i zaštiti. U jednoj misli, kraćoj od munje, nastoji da se seti šta bi trebalo da učini, ali ne uspeva. A seća se dobro da je vazda strahovala od krađe i razbojnika, bezbroj puta se trzala u noći od sumnjivog zvuka ili čudne senke i posle dugo razmišljala šta bi radila da joj se neko, i pored svih njenih mera, uvuče u kuću i napadne je. Otkako zna za sebe, sve je činila da svoj novac ostavi na sigurno mesto, da ga sakrije i obezbedi, da zametne trag. Celog života nije ništa drugo ni mislila ni radila, tako da joj se život najposle sastojao samo iz tih mera predostrožnosti. Seća se. Ali ovo što se dešava u ovom trenutku tako je neočekivano, strašno i novo kao da nikad nije strahovala ni predviđala, nikad ništa učinila da se osigura i zaštiti. Čini joj se da je vek provela u neoprostivoj i nerazumljivoj lakomislenosti i nebrizi, ne predvidevši i ne preduzimajući ništa, i da sada gubi, evo, i novac i život, ludo, žalosno, nepotrebno, samo zbog svoje rođene maloumnosti i nehata. Sad bi, izgleda joj, znala i kako se štedi i čuva i krije i brani, ali sad je dockan. Pred njom stoji podmukli razbojnik, u tami, s ove strane brave. Sve je svršeno. - Očekivala je još samo njegov nepoznati glas: »Pare

143

daj!« i pokret njegovih ubilačkih ruku iz mokrih rukava. Ali ništa nije čula ni stigla da oseti. Neodoljivo, sve jače, nju je gušilo njeno rođeno srce. Uši su zagluhnule, iskolačene oči obnevidele, raširena usta zane-mela. Kolena je izdadoše.

Padajući napred razmahnu još jednom ispruženim rukama kao da će zaplivati i obori »klajderštok« na kom je bio obešen njen sopstveni zimski kaput od grubog sukna i još pun vlage.

Ležeći na zemlji, kidala je poslednjim grčevitim pokretima vunenu bluzu na grudima, u očajnom naporu da načini mesta svome zastalom dahu. Ah, samo malo vazduha, samo jedan dah, i sve bi možda bilo spašeno, život, imanje, novac. Zlata bi dala za jedan dah. Ali daha nema. Kolena se grče i teme hoće da prsne. Krv je stala i leži u njoj kao olovo. Nikad više daha. - Pokreti su bivali sve slabiji, dok se potpuno ne smiriše. Samo je promukli ropac još nekoliko trenutaka odavao po-slednje znake samrtne borbe. Pa i to umuknu. Telo se opusti i smiri i ostade ispruženo u mraku i tišini.

Beograd, decembra 1943 — oktobra 1944. g.

POGOVOR

144

GOSPOĐICA I »BOSANSKA TRILOGIJA«

Roman Gospođica Andrić je napisao u vrijeme kada je dovršavao i Travničku kroniku i Na Drini ćupriju. I premda među tim romanima, osim osnovne vezanosti za povijest Bosne, nema čvršćih tematskih ili sižejnih veza, o njima se ponekad govori i kao o Andrićevoj »bosanskoj trilogiji«. Na povezivanje te

tri knjige u hipotetičan, cjelovit okvir sigurno je utjecala i činjenica da su one nastajale ili pak dovršavane u jednom, po mnogo čemu izuzetnom periodu Andrićeva života, a stjecajem okolnosti i bile su objavljene istodobno. Premda je za ova tri romana vrlo teško pronaći »zajednički nazivnik«, nema sumnje da oni nose mnoga zajednička obilježja i da predstavljaju srž i vrhunac Andrićeva književnog rada.

Sa stajališta povijesti književnosti može biti zanimljiva činjenica da se Andrić do »bosanske trilogije« romanesknom formom nije bavio. U periodu između dva rata on je bio poznat kao pjesnik i pripovjedač. Mladi je Andrić svoju književnu djelatnost započeo pišući poeziju, a bio je vrlo brzo zapažen i prihvaćen kao neobično talentiran pjesnik.¹ U znamenitoj panorami Hrvatska mlada lirika (1914) Ivi Andriću je bilo objavljeno šest pjesama, koje su u recenzijama te panorame bile među posebno zapaženima. Poput ostalih pjesnika svoje generacije, i Andrić je u to doba bio pod velikim Matoševim utjecajem.

¹ Ivo Andrić rođen je u Travniku 1892. Rane godine proveo je u Višegradu, gdje je završio i osnovnu školu. Potom živi u Sarajevu, gdje pohađa Veliku gimnaziju. Prvi književni rad, pjesma u prozi »U sumrak« objavljena mu je u »Bosanskoj vili« 1911, dok je još bio gimnazist.

Andrić je studirao u Zagrebu, Beču i Krakovu; doktorirao je u Grazu 1924. s tezom Razvoj duhovnog života u Bosni za vreme turske uprave.

147

Nakon početka prvog svjetskog rata Andrić se vraća sa studija iz Krakova da bi ubrzo, kao pripadnik nacionalno-revolucionarne, jugoslavenske omladine, bio uhapšen i osuđen, prvo na tamnovanje a potom na internaciju. Kraj rata zatječe ga u Zagrebu, na liječenju, ozbiljno načetih pluća. To je vrijeme njegova prijateljavanja sa Ivom Vojnovićem, koji je mladog Andrića neobično volio, kao čovjeka, ali i kao pisca, prepoznajući u njemu, usprkos malom broju dotada objavljenih radova, jednog od najvećih talenata nove književne generacije. Tokom tih tegobnih i tmurnih godina nastajala je i Andrićeva prva objavljena knjiga, zbirka pjesama u prozi Ex Ponto (1918), koju su i čitaoci i kritika sjajno prihvatili. Sam Ivo Vojnović u pismu bratu Luji, kojemu šalje Andrićevu knjigu, kaže da je Ex Ponto »pobudio veliku senzaciju«, a samog pisca opisuje kao »idealnog mladića« iz Bosne: »On je sam ovdje, na čelu Književnog juga, moj svakdašnji drug, jedna od najboljih i najrafinira-njih duša što sam igda našao.« Krleža je, opet, u povodu Ex Ponta izrekao slijedeće: »U kolu mladih liričara ističe se Ivo Andrić kao jedan od naših prvih verslibrista. On pjeva o cvjetovima što silno mirišu i o noćima i vjetrovima, o sprovodu i o žalosti naših sivih dana. Zvone njegovi stihovi i imadu svoju boju i svoj oblik primaran i iskren. No te strofe još nijesu fiksirale liniju Andrićeva razvitka te, ako usporedimo njegovu formu iz Mlade hrvatske lirike sa stihovima sakupljenim u posljednjoj zbirci (Ex Ponto), zapažamo, da se je stih Andrićev razlio i posve oslobodio spona. Osjećaju se u tim pjesmama tu i tamo odrazi sa nekih gigantskih svjetionika moderne lirike, osjeća se mutna patnja kaotičnih prilika, ali te su pjesme uglavnom dokument stradavanja jedne čitave generacije...«²

Ex Ponto je doista izražavao osjećanje tjeskobe i ugroženosti koje je pratilo čitavu Andrićevu književnu (i ne samo književnu) generaciju. Stoga je njegova generacija tako dobro i prihvatila tu knjigu, jasno razaz-najući iza naglašene

subjektivnosti lirskih zapisa koji su je sačinjavali i univerzalnu kvalitetu višega reda u kojoj se odražavalo opće, dominantno stanje duha vremena. Godine 1920. uslijedit će još jedna knjiga pisana u istoj maniri, zbirka poetske proze Nemiri, koja je međutim primljena suzdržanije, vjerojatno stoga što više nije imala onaj čar novine poput Andrićeva prvijenca, ali i zato što bi bilo teško da se dulje održi onaj val opće ponesenosti koji je pratio pojavu Ex Ponta. Samostalnu zbirku lirskih pjesama Andrić za života nikada nije objavio, premda je u međuratnom razdoblju još neko vrijeme objavljivao pjes-
2 Navedeno prema Životopisu Ive Andrića Radovana Popovića, objavljenom kao prilog uz Andrićeve Sveske, Sabrana dela Ive Andrića, knjiga sedamnaesta, Beograd, 1981, str. 250-251.

148

ničke tekstove; kao samostalno izdanje njegova je lirika objavljena tek posthumno, pod naslovom Šta sanjam išta mise događa (1976). Ali kako pokazuje Andrićeva ostavština, on je pjesme povremeno pisao sve do kraja života, premda ih u poznijim godinama više nije objavljivao. Štoviše, za života je sugerirao priređivačima svojih izabranih ili sabranih djela da se iz njih izostave i Ex Ponto i Nemiri; protivio se i prevođenju tih knjiga u inozemstvu, uvjeren da one ne bi najbolje reprezentirale ni njega kao pisca, niti našu literaturu u cjelini. Andrić je za svoju poeziju u jednoj prilici izjavio: »Ja sam eseje, kao i stihove, pisao u predasima, odmarajući se od teškog rada na pripovetkama i romanima. Moje je pravo da mislim da tu nisam postigao ono što mi je pošlo za rukom u drugim delima. Uvek mi se činilo da sam se u pesmama samo vežbao za naporan rad koji me je čekao u zrelih godinama.«³ No usprkos ovoj Andrićevoj prenaplašenoj suzdržanosti prema svojim ranim tekstovima, teško je previdjeti bliskost koja postoji između forme Ex Ponta i Nemira, i bilježaka koje je ovaj pisac vodio tokom čitavog života. Riječ je o bilježenju misli, dojmova, leksičke građe, ideje za moguće pripovijesti. Premda su svi ti zapisi fragmentarni, često su vrlo brižljivo stilski uobličavani, a sam Andrić je mnoge od njih tretirao kao tekstove beletrističkog karaktera.⁴ Uvjetno, te zapise mogli bismo tretirati kao dnevnički oblik, premda su oni, očito intencionalno, grupirani nezavisno od kronologije, često nisu ni datirani; ako ih tako promatramo, to bi onda mogao biti osebjuni dnevnik Andrićeva intelektualnog a ne iskustvenog, privatnog života. Čak i tu, kao i svuda drugdje, Andrić se trudio da svoju osobnost potisne pred tekstom, uvjeren da je djelo jedino koje može imati važnost. To svoje stanovište vjerojatno je najbolje iskazao u govoru kojim se Nobelovu komitetu 10. 12. 1961. godine zahvalio na nagradi za književnost koja mu je za tu godinu bila dodijeljena: »Ali kada je u pitanju pisac i njegovo delo, zar ne izgleda pomalo kao nepravda da se od onog koji je stvorio neko umetničko delo, pored toga što nam je dao svoju kreaciju, dakle deo sebe, očekuje da kaže još nešto o sebi i tom delu? Ima nas koji smo više skloni da na tvorce umetničkih dela gledamo bilo kao na neme, odsutne savremenike, bilo kao na

³ Ivo Andrić: Ex Ponto, Nemiri, Lirika, Sabrana dela, knjiga jedanaesta, Beograd 1981, str. 265-6.

⁴ Ivo Tartalja u knjizi Pripovedačeva estetika, (Beograd, 1979), navodi i slijedeću Andrićevu izjavu, daru prigodom čitanja njegovih Beležaka za pisca:

»Takve kakve su, ove zabeleške u osnovi nisu neko objašnjenje literarnog stvaranja, nego su vrlo često i same više beletristika nego objašnjenje beletrističkog rada.« (str. 330)

149

slavne pokojnike, i koji smo mišljenja daje govor umetničkog dela čistiji i jasniji ako se ne mesa sa živim glasom njegovog stvaraoča. Takvo shvatanje nije ni usamljeno ni novo. Još Monteskije je tvniio da 'pisci nisu dobre sudije svojih dela'. Sa divljenjem i razumevanjem sam nekad pročitao Geteovo pravilo: 'Umetnikovo je da stvara, a ne da govori'. Kao što sam mnogo godina docnije sa uzbuđenjem naišao na istu misao, jasno izraženu, kod neprežaljenog Albera Kamija.«5

Možda upravo u ovakvu Andrićevu stajalištu valja tražiti jedan od razloga što je on odlučio da barem za života ne objavljuje nova izdanja knjiga u kojima je njegovo osobno iskustvo bilo tako jasno istaknuto u prvi plan. Što se kasnijih zapisa tiče, sam je sudjelovao u priređivanju za štampu Znakova pored puta (1963), dok su Sveske, druga takva zbirka, sačinjene posthumno na osnovu njegove zaostavštine. Ovdje valja još dodati kako, mimo vrijednosti koju imaju po sebi, i rani tekstovi, i kasnije bilješke, bez sumnje predstavljaju također dragocjenu građu za razumijevanje psihe ovog pisca, i načina njegova književnog rada. To dobro pokazuje Ivo Tartalja, koji se posebno bavio problemima Andrićeve poetike. Ispitujući odnos njegove lirike i esejistike prema pripovjednim tekstovima, Tartalja dolazi do slijedećeg zaključka: ».. .pesnik svoje neposredno životno i misaono iskustvo rado saopštava najpre u vidu lirske skice, članka, ogleđa, da bi nešto raščistio pred sobom i pred svetom, i odmah želi da ide dalje, prozu oslobađa subjektivne forme, prenosi činjenice iskustva na jedan nov duhovni plan.«6

Iste godine kada su se pojavili Nemiri, objavljena je prvi put, kao samostalno izdanje, i pripovijetka Put Alije Đerzeleza, kojom započinje ne samo Andrićevo bavljenje prozom, već se otvara i tematski krug koji će u njegovu djelu zadobiti središnju važnost, a to je orijentalna Bosna kao mjesto sraza različitih civilizacijskih i religijskih tradicija. Kritika je često isticala povezanost koja postoji između Puta Alije Đerzeleza i prethodnih dviju knjiga; činjenicu da one pripadaju ne samo istoj fazi Andrićeve rada, već i da proistječu iz istog duhovnog stanja koje je za tu fazu bilo karakteristično. Pripovijetka je sačinjena od tri kraće cjeline — tri fragmenta sa stalnih Đerzelezovih putovanja. Taj legendarni turski junak, koji je oko sebe sijao samo strah, prikazan je u sve tri situacije iz posebnog kuta, lišen aure herojske veličine, zaslijepljen ženskom ljepotom, izgubljen pod navalom vlastitih osjećaja kojima ne može ovladati. Sve oko Đerzeleza je splet privida; čak se i on sam neprestano mijenja u očima drugih ljudi: kad je na konju, svi ga se straše, jer prate

5 Govor Ive Andrića pri uručivanju Nobelove nagrade, »Bibliotekar« broj 6/1961, str. 539.

Ivo Tartalja: Pripovedačeva estetika, str. 9.

150

ga glasine o bezobzirnom junaštvu, ali kada siđe među ljude i otkrije im svoje slabosti, oni prestaju strahovati pred njim, čak ga ponižavaju, uživajući u makar trenutnom padu onoga pred kim su još do maločas strepili, i pred kim će opet spremno bježati ako se on samo i na čas ozbiljno namrgodi. Tako

Đerzelez i svjetina koja ga okružuje pokazuju jedni drugima skrivene strane svoga bića. Đerzelez na početku dolazi u slavi: »Pjesma je išla pred njim. Na bijelu konju krvavih očiju, on je jahao ravanlukom, crvene su kite bile bijelca po očima, a dugi, čistim zlatom vezeni čekveni na Đerzelezu sjali su i poigravali na vjetru. Dočekalo ga ćutanje, puno udivljenja i poštovanja.« Na završetku pripovijesti, međutim, on se otkriva u svojoj slabosti, ne samo onoj prividnoj, do koje može pogledom doprijeti razuzdana gomila oko njega, već suštinskoj, onoj koja čovjeka uistinu lomi i satire. Đerzelez je žudio za ženama koje je doživljavao kao oličenja čistote i ljepote, a završavao u naručju žene koja se kupuje: »I još se jednom javi misao s kojom je sto puta zaspao, nejasna, nikad dokraja domišljena, a uvredljiva i jadna misao: zašto je put do žene tako vijugav i tajan, i zašto on sa svojom slavom i snagom ne može da ga pređe, a prelaze ga svi gori od njega? Svi, samo on, u silnoj i smiješnoj strasti cio svoj vijek pruža ruke kao u snu.«⁷ Ta dvostrukost Đerzelezova, taj raspon od željenog do datog, od izvanjske veličine do unutarnjeg jada, to je nešto što će Andrića kao pisca trajno okupirati. Mnogi će se još likovi pojaviti u njegovoj prozi kojima će Đerzelez biti srodan. I mnogo će se još puta, na različite načine, Andrić baviti psihologijom gomile, amorfne ljudske mase koja najprije i najlakše podliježe destruktivnim nagonima, a spremno izruguje ili zatire ono plemenito i dobro, zaklonjena bezimenošću kolektivne volje u koju se tako lako tone. Tako već u Đerzelezu vidimo jasno neke od elemenata koji će dugi niz godina biti obilježje Andrićeva rada.

Zajedničku osnovu koja Ex Ponto i Nemire vezuje s pripovijetkom Put Alije Đerzeleza, sl te tri knjige sa onim što će Andrić kasnije pisati, Nikola Milošević je nazvao antropološkim aspektom njegova književnog stvaralaštva.

Promatrajući ranog Andrića kao melankolika, on dolazi do slijedećeg zaključka, koji ne vrijedi samo za rana djela, već se može uzeti i kao važna osobina Andrićeva autorskog stajališta u najširem smislu: »...jedan težak životni udarac koji oduzima sve može da nas dovede u melanholično stanje duha koje dozvoljava uvid u najveće antropološke istine. Nešto stoje u praktičnom pogledu nedostatak, postaje u saznajnom

⁷ Ovaj, kao i slijedeći navodi Andrićevih tekstova dati su prema izdanju Sabranih dela iz 1981, pa ćemo nadalje označavati pri citiranju samo naziv knjige i odgovarajući broj stranice. Put Alije Đerzeleza nalazi se u tom izdanju u knjizi Znakovi, a navedeni ulomci su na stranama 10. i 31-32.

151

pogledu prednost. Ova prednost omogućuje melanholiku da otkrije protivrečne tendencije čovekovog bića koje vode do samorazaranja. Zahvaljujući ovoj prednosti melanholik otkriva ispod ljuštore moralnih fenomena njihovu uvek istu nagonsku suštinu.«⁸ Ovdje postaje nevažno hoćemo li Andrića u cjelini čitati iz vizure melankolije kao osnovnog osjećanja (naravno, u širem, kjerkegardovskom smislu - a ne treba zaboraviti da je upravo Kierkegaard bio jedan od autora kojima se An-drić u ranim godinama mnogo bavio), ili ćemo taj temeljni pesimizam drugačije imenovati, no ostaje činjenica da se junaci njegova opusa u pravilu uzdižu do najdubljih životnih spoznaja u trenucima svojih najtežih osobnih kriza i padova. To podjednako važi za Đerzeleza, njegova prvog proznog junaka, kao i za Omerpašu Latasa, junaka posljednjeg, nedovršenog romana, koji je bio objavljen poslije Andrićeve smrti.

U vrijeme objavljivanja Nemira i Puta Alije Đerzeleza, Andrić se definitivno preselio u Beograd. Do rata, objavio je još tri knjige pripovijedaka,⁹ kojima je potpuno izgradio svoj književni ugled. U Jugoslaviji je bio izuzetno cijenjen, a priče su mu sve češće bivale prevedene i u inozemstvu. No to je istodobno i vrijeme Andrićevih velikih putovanja; u periodu između dva rata on je službovao u diplomaciji i radio u mnogim evropskim gradovima: Grazu, Rimu, Bukureštu, Madridu, Ženevi, Berlinu. Kasnije je, očito misleći i na taj period svoga života, napisao slijedeće: »Kad bi neko izračunao (kad bi o tome vredelo voditi računa) koliko sam vremena i snage izgubio na svojim putovanjima za poslednjih četrdeset godina izašla bi suma napora dovoljna za čitav jedan život ljudski možda. Ja sam na putovanjima trošio ne samo novac i vreme nego i snagu živaca i mašte, jer u putovanja treba uračunati i duge, uglavnom izlišne pripreme u mašti i u stvarnosti. I tome treba dodati da je najveći deo tih putovanja bio bez naročitog smisla i da mi je retko kada donosio zadovoljstva. Prosto jedna nezdrava potreba. A koliko sam se u tim putovanjima trošio, vidi se najbolje po tome što sam za vreme dva velika rata (1914-1918. i 1941-1944), kad sam bio prisiljen da sedim na jednom mestu, napisao gotovo najveći deo svojih radova. Istina je, s druge strane, da sam u ono što sam napisao uneo

8 Nikola Milošević: Jedan antropološki vid Andrićevog književnog stvaralaštva, u Ivo Andrić, uredio V.Đurić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti, Beograd, 1962, str. 47.

9 Pripovetke I, SKZ, Beograd, 1924 (tu su, između ostalog, i priče Umusafirhani, Ćorkan i Švabica, Rzavski bregovi); Pripovetke, SKZ, Beograd, 1931 (gdje su po prvi put objavljene i Mara Milosnica, Anikina vremena i Most na Žepi) i Pripovetke II, SKZ, Beograd, 1936.

mного toga što sam video i doživio na tim uzaludnim putovanjima« (Znakovi pored puta, str. 230-231).

Drugi svjetski rat zatekao je Andrića u Berlinu, odakle se on odmah vraća u zemlju i povlači u potpunu izolaciju od svih oblika javnog i književnog života; zabranio je i svako preštampavanje svojih tekstova. Osamljen u svom beogradskom stanu, on već u aprilu 1941. godine završava posljednju redakciju Travničke kronike, za koju je građu sakupljao nekoliko godina, a posebno intenzivno radio je na tome tokom boravka u Beču 1937. Gospođica je bila napisana za nepunu godinu dana, od decembra 1943. do oktobra 1944, a tokom te godine okončanje i rad na romanu Na Drini ćuprija. Sve tri knjige pojavile su se odmah po završetku rata, tokom 1945, kada je Andrić ne samo obnovio, već i naglašeno intenzivirao svoju javnu djelatnost.¹⁰

Ali dok su dvije povijesne kronike, ona travnička o »konzulskim vremenima«, i višegradska o velebnoj Mehmedpašinoj zadužbini, odmah prihvaćene kao piščeva remek-djela, i popraćene adekvatnom kritičarskom pažnjom, Gospođica je isprva nekako ostala po strani. Taj obimom nevelik roman, koji je i po tematici i po načinu obrade djelovao kao otklon od većine drugih Andrićevih prozних djela, nije se tada previše dopao kritici, pa je trebalo da protekne stanovito vrijeme prije no što su mu tumači posvetili potrebnu pažnju. Sudeći po bibliografiji,¹¹ gotovo da bi se reklo da je Gospođica u prvo vrijeme bila bolje prihvaćena u inozemstvu nego u nas. Ali upravo taj roman, čija je tematika mnoge iznenadila, može s obzirom na svoje osebuje

vrijednosti dobro reprezentirati estetski doseg Andrićeve proze, ali može poslužiti i kao

10 Andrić je poslije rata jedno vrijeme bio i narodni poslanik (1945-1953), prvo u Republičkoj skupštini Bosne i Hercegovine, a potom i u Saveznoj skupštini. Obavljao je i niz drugih javnih funkcija. Mnogo je putovao i držao brojna predavanja.

Pored tri romana, tokom 1945. pojavljuju mu se još i Izabrane pripovetke. Godine 1948. slijede Nove pripovetke, a 1954. Prokleta avlija, za koju je Andrić dobio nagradu Saveza književnika Jugoslavije.

Prvo izdanje Izabranih dela u četiri knjige pojavljuje se 1958, a prvo izdanje Sabranih dela u deset knjiga 1963. Do sada najpotpunije izdanje Sabranih dela ima sedamnaest knjiga, uključuje i Andrićevu liriku, kao i posthumno priređene Sveske i izdanje nedovršenog romana Omerpaša Latas. Prvi put se pojavilo 1981.

Andrić je dobitnik mnogih književnih nagrada. Najznačajnija, Nobelova nagrada za književnost, dodijeljena mu je godine 1961. Također, dobitnik je nagrade AVNOJ-a, 27-julske nagrade, Vukove nagrade.

Premинуo je u Beogradu 1975, a sahranjen u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju u Beogradu.

11 Ivo Andrić, bibliografija dela, prevoda i literature, SANU, Beograd, 1974.

152

153

I

valjan predložak za analizu nekih osnovnih determinanti njegova pripovijedanja. Analizirat ćemo stoga po čemu se to Gospođica razlikuje, a što je, s obzirom na pripovjedački postupak, povezuje s druga dva romana iz tzv. »bosanske trilogije«.

Prva razlika pokazuje se već pri pokušaju da ta tri djela na neki način »klasificiramo«. Travničku kroniku i Na Drini ćupriju možemo najprije odrediti kao romane vremena. »Pravi romani vremena nastaju, međutim, onda kada karakter počinje igrati podređenu ulogu u odnosu na socijalno-historijsko 'vrijeme' i svoditi se na kompozicijsku okosnicu romana koja vezuje fragmente što pripadaju različitim 'vremenima' i omogućuje stvaranje dijakronijskoga presjeka kroz stanovitu društveno-povi-jesnu strukturu.«¹² Naravno, nije teško zaključiti zbog čega smo Na Drini ćupriju, čija se radnja proteže kroz nekoliko stoljeća, odredili ovdje kao roman vremena - uostalom, tako su taj roman tipološki odredili već mnogi proučavatelji, pa i Aleksandar Flaker. Međutim, možda je potrebno pojasniti zbog čega i Travničku kroniku promatramo kao roman istog tipa, premda radnja tu pokriva relativno kratak period (1806-1813), odnosno, razdoblje postojanja institucije konzulata u Travniku. Mišljenja smo, naime, da kod ovakve klasifikacije nije presudno nominalno, kalendarsko vrijeme, već važnost opisanih događaja unutar šire vremenske perspektive (koja je u ovom romanu jasno naznačena), kao i činjenica da su tu u prvom planu zbivanja vezana za vrlo osobenu društvenu strukturu. Riječ je o otomanskoj imperiji, prikazanoj iz vizure njenog rubnog, bosanskog ogranka, i to ne u trenucima nepomućene slave i veličine, već u periodu kada moć imperije počinje opadati i kad su pomirljivo suočavanje i bliži dodir s neprijateljskom, kršćanskom civilizacijom postali neizbježni. Ma koliko se to iz neke šire povijesne perspektive moglo činiti marginalnim, već samo

uspostavljanje institucije konzulata u Travniku jest znak da se nešto bitno promijenilo. Opisujući događaje vezane za spomenutih osam godina, promjene koje su stranci unijeli u grad, Andrić nužno novonastalu situaciju suprotstavlja ranijem, ukorijenjenom načinu življenja. Na drugoj strani, premda će ugledni Travničani sa osjećanjem trijumfa ispratiti došljake, uvjereni da će sve »opet biti kao što je, po božjoj volji, oduvijek bilo« (str. 516), čitaocu je jasno da to poslije opisanih zbivanja više nije moguće. Tako se »konzulske godine« u Travniku pokazuju kao međaš između onoga što je bilo prije i onoga što će, historijski, uslijediti, čime se u samom romanu posredno nadilazi okvir nominalnog vremena.

Što se, međutim, Gospođice tiče, taj roman valja tretirati kao roman karaktera; on štoviše skoro doslovno odgovara osnovnom određenju: Aleksandar Flaker, *Stilske formacije*, Zagreb, 1976, str. 320-1.

154

»Oblikovanje psihološki značajnog karaktera u središtu je strukture takva romana, pa opisi naravi ili sredine (miljea, fran. milieu) i karakterološki paralelizmi odnosno opozicije služe njegovu oblikovanju.«¹³ Dok su Travnička kronika i Na Drini ćuprija djela s mnoštvom razvijenih likova, s velikim brojem junaka koji bi mogli pretendirati da se ubroje u glavne, u središtu Gospođice je samo jedan lik čiji životni put Andrić tako pomno prati da mu je to kritika znala čak i zamjeriti. Andrić slijedi Rajku Radaković od ranih godina pa do smrti, i sve što ulazi u pripovijest u funkciji je praćenja te osnovne linije. Odmah valja upozoriti - a upravo to je i zbunjivalo kritičare nesklone tom romanu — da Rajka Radaković nije lik bogata duhovnog života, već da je, upravo oprečno, prikazana kao jednodimenzionalan karakter. Ona je potpuno opsjednuta samo jednim ciljem u životu, a to je stjecanje i čuvanje novca. Drugim riječima, Rajku je najlakše okarakterizirati kao Andrićevu varijantu tipa tvrđice, nešto poput ženskog gospodina Grandeta.

Ovdje bi se valjalo na trenutak zadržati. Kako pokazuje Ivo Tartalja u tekstu Pisac kao čitalac i čitalac kao pisac,¹⁴ Andrić je u vrijeme rada na Gospođici dosta čitao Balzaca, ostavljajući i bilješke o svojim dojmovima. Balzac je za njega bio pisac kod kojeg »vi jasno vidite veštačku potku celog pričanja i lepo možete da pratite piščev rad na podešavanju i doterivanju događaja i ličnosti u pravcu jednog cilja koji je on sebi unapred postavio. (...) Ali u isto vreme, uporedo sa tom literarnom fikcijom, koju lako zaboravimo, teče, kao krv rumena, struja istinskog života od koje drhtimo kao od svoje rođene sudbine, dižemo se i padamo sa njom lepše i dublje nego od onoga što nam se u našem istinskom životu dešava. Postajemo jedno sa njegovim snom o životu, koji je stvarniji od života samog.«¹⁵ Ova zabilješka nije zanimljiva samo kao svjedočanstvo o načinu Andrićeva čitanja Balzaca, već nas upućuje i na pravi problem vezan za eventualno uspoređivanje Gospođice i Eugenie Grandet. Pitanje nije u sličnosti između dva romana koja proistječe iz činjenice da se oba bave srodnom temom, tvrdičlukom kao posebnom vrstom fetišističkog odnosa prema novcu; takvo uspoređivanje moglo bi biti zanimljivo, ali ono ne dotiče srž problema, koji je vezan za razinu pripovjedačkih postupaka. Drugim riječima, postavljajući pitanje Andrićeva odnosa prema Balzacu, mi se zapravo okrećemo problemu Andrićeva odnosa spram realizma i specifično realističkih postupaka u pripovijedanju. Problem je utoliko važniji što svatko tko je čitao Andrića može

13 Isto, str. 318.

14 Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, Zadužbina Ive Andrića u Beogradu, Beograd, 1981, str. 15-24.

15 Isto, str. 21.

155

Iako i bez velikih analiza zaključiti da je ovaj autor izuzetno sklon primjeni realističkih postupaka. No, možemo li ga nazvati realinom, a posebno realinom u užem smislu, tretirajući ga kao legitimna dvadesetov-jekovna nasljedovatelja stilske formacije realizma, to je već sasvim drugo pitanje, na koje valja odgovoriti negativno.

Argumente za to lapidarno sažima Jože Pogačnik kada kaže: »Razlika između modela realističkog romana i Andrićeve prozne produkcije može da se uoči već kod čitanja koje nije istraživački orijentisano. U romanima nema ničega što bi bilo nalik na jedinstveno zaokruženu fabulu, zaplet, radnju u tradicionalnom smislu, nema, nadalje, kontinuiteta zbivanja koje bi sugerisalo jasno zametljiv razvitak, a nema ni uobičajene opreke u mnoštvu likova iz čijih bi se karakteristika nametali sukobi. (...) Umesto interesa za fabularnost koja bi otkrivala karaktere, susreće se jedan specifičan princip u organizovanju priče; za taj princip je bitno da je sve što je ispričano u priči u isti mah i glavno i sporedno.. .«¹⁶ Pogačnik Andrićeve velike prozne forme tretira kao metafizički roman, koji objedinjuje roman ideja, roman-esej i filozofski roman. Drugim riječima govoreći, Andrićev način pripovijedanja je takav da on neprekidno amalgamira postupke za koje bismo mogli reći da predstavljaju dominantna obilježja različitih stilskih formacija. Tako je za njegovu prozu karakteristično povezivanje realističke tehnike pripovijedanja sa modernom, dvadeseto vjekovnom sviješću o specifičnoj prirodi pripovjednog teksta i problemima vezanim za impostaciju pripovjedačkog glasa. Andrićeva proza tako nudi rijetko pogodne obrasce za ispitivanje mogućnosti pripovjedačkog glasa, njegove pouzdanosti odnosno nepouzdanosti. Andrić u svojoj prozi jeste okrenut stvarnosti, o čemu svjedoče i njegove zabilješke o prirodi vlastitog rada,¹⁷ ali on nikada ne ide za tim da u svojim prozama gradi uvjerljivu iluziju zbilje u kojoj bi se težilo za maksimalnim približavanjem nekoj pretpostavljenoj realnosti. Kao što se iz navedenog zapisa vidjelo, i kada čita Balzaca, on više inzistira na njegovoj artificijelnosti, no na njegovu »realizmu«; nije važan život sam, već »san o životu« koji nudi literatura. Za Andrića, taj »san o životu« realizira se jednom specifičnom djelatnošću, činom pripovijedanja, kojim se stvara ali i razgrađuje svaka iluzija stvarnosti.

Općenito, priča i pripovijedanje dva su ključna pojma na kojima se temelji Andrićeva autorska poetika. Andrić inače nije sklon da, poput mnogih drugih prozaika dvadesetog stoljeća, u svojoj prozi naglašava

16 Jože Pogačnik: Andrićeva radihalizacija tradicije romana, u Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture, str. 112.

17 O tome svjedoče mnoge zabilješke vezane za probleme pisanja u Znakovima pored puta. Posebno su zanimljive one na str. 231, 239. i 241.

156

elemente koji bi pripadali takozvanoj metatekstualnoj razini teksta, ali način komponiranja građe i brojne bilješke o prirodi pisanja i pišćeva posla koje nalazimo u Znakovima pored puta i Sveskama omogućavaju nam ipak da rekonstruiramo načela njegove poetike. Kako pokazuje pomenuti govor

Andrićev u Stokholmu, pripovijedanje je za njega iskonski čin pomoću kojeg - bez obzira da li je riječ o usmenom ili pisanom tekstu — čovjek osvještava vlastito životno iskustvo i čuva ga kroz pokoljenja. »Često tek iz reci dobrog pripovedača saznajemo šta smo učinili a šta propustili, šta bi trebalo činiti, a šta ne. Možda je u tim pričanjima, usmenim i pismenim, i sadržana prava istorija čovečanstva i možda bi se iz njih mogao bar naslutiti, ako ne saznati, smisao te istorije. I to bez obzira na to da li obrađuju prošlost ili sadašnjost«, kaže tu Andrić s njemu svojstvenom jednostavnošću. Ovdje valja naglasiti odrednicu »dobar pripovedač«, kojom se sasvim neposredno upućuje na to da pripovijedanje nije proizvoljan čin, već rezultat posebnog umijeća čiju vrijednost valja poštivati. Taj pripovjedač može prenositi univerzalno iskustvo, ali on uvijek dodaje i nešto osobno svojoj tvorevini, čime se zapravo, na poseban način, naglašava njezina artifičijelnost. Osobeni kut gledanja, ili posebna obilježja koja svaki pripovjedački glas pridaje onome što iskazuje, to istovremeno ukazuje i na određeni odmak prema iluziji stvarnosti koja se u tekstu gradi: to nikada nije slika stvarnosti koja bi pretendirala na to da bude potpuno vjerna, već je to uvijek samo jedna njezina moguća projekcija. Andrićev pripovjedač nikada ne skriva da je njegova pouzdanost uvjetna, i da sam čin pripovijedanja uvijek pretpostavlja određeni stupanj očuđenja stvarnosti o kojoj je u priči riječ. Ovo možda najbolje ilustrira početak romana Na Drini ćuprija (str. 12—17), gdje se nabraja čitav niz različitih priča koje su se isplele oko mosta, vezane za njegovu gradnju i potonja zbivanja u mjestu; te se priče ponekad oslanjaju na iste detalje, ali ih, zavisno od stajališta, potpuno različito interpretiraju, što je posebno uočljivo kada se suprotstave kršćanske i muslimanske verzije istih događaja. A pripovjedač u romanu će postupno, tokom kazivanja, otkrivati čitaocu »stvarnu« osnovu tih pomi-njanih priča, opisat će mu zbivanja koja su pričanjima davala neposredan povod, da bi kasnije bila potpuno zaboravljena. Riječ je o tzv. »sveznajućem pripovjedaču«, koji ima potpuni uvid u zbivanja o kojima je riječ, koji raspolaže svim informacijama i može čitatelju reći »pravu istinu«. Andrić se tim pripovjedačkim stajalištem često koristi, ali nikada bezuvjetno, bez izvjesnog odmaka pomoću kojeg bi se takvo stajalište u tekstu na neki način relativiziralo. Najčešći način relativizacije jest uvođenje drugih, paralelnih pripovjedačkih stajališta, koja imaju neku posebnu boju ili posebni kut gledanja, pomoću kojih se razbija prethodno uspostavljeni okvir pripovijedanja i uvodi neki nov, potpuno neočekivan

157

plan. Ponekad se to rješava uvođenjem bezličnog »priča se« ili »govori se«, čime se također relativizira istinitost izrečenog i naglašava fragmen-tarnost u pripovijedanju, odnosno omogućuje uvođenje relativno osamostaljenih epizoda koje mogu mijenjati ili proširivati i obogaćivati već uspostavljenju perspektivu u tekstu. Tako je, recimo, čitava priča Mara milosnica sačinjena zapravo od niza ženskih sudbina koje se prepleću tako da jedna životna priča daje povoda za kazivanje o onoj slijedećoj, pri čemu sveznajući pripovjedač povremeno prepušta svoju ulogu pojedinim likovima, kao što je mlada Nevenka, nevjesta u obitelji Pamuko-vića. Drugi zanimljiv primjer nalazimo u priči Anikina vremena, gdje prepletanje sudbina aktera osnovne priče predstavlja povod za uvođenje zasebnih epizoda o sličnim zbivanjima iz prošlosti, čime se nužno mijenjaju i pripovjedačko stajalište i vremenska perspektiva u priči. Treću

mogućnost nude nam priče iz tzv. »fratarskog ciklusa«, u kojima se kao pripovjedač najčešće pojavljuje oduzeti fra-Petar, koji se, dok kazuje svoju priču, u pravilu obraća nekom neimenovanom, ali sasvim određenom slušaocu, po svoj prilici nekom mladom sabratu. Fra-Petar je pripovjedač i u kratkom romanu Prokleta avlija, na kojem je Andrić prema sopstvenom svjedočenju radio skoro dvadeset godina, a koji po mišljenju mnogih kritičara predstavlja i njegovo remek-djelo. Prokleta avlija je tekst koji najbolje pokazuje Andrićevo umijeće poigravanja pripovjedačkim glasom. Već je okvirna priča postavljena tako da se sve što bude izrečeno prelomi kroz svijest jednog lika - mladog fratra koji poslije fra-Petrove smrti sređuje njegove stvari, prisjećajući se pritom kako je pokojnik umio lijepo pričati. U to njegovo prisjećanje uključena je i jedna poetički nesumnjivo značajna karakterizacija prirode tog pripovijedanja, koja bi se mogla odnositi i na samog Andrića kao pisca: »Njegova priča mogla je da se prekida, nastavlja, ponavlja, da kazuje stvari unapred, da se vraća unazad, da se posle završetka dopunjava, objašnjava i širi, bez obzira na mesto, vreme i stvarni, stvarno i zauvek utvrđeni tok događaja.« {Prokleta avlija, str. 12—13). Radnja samog romana jest zapravo rekonstrukcija fra-Petrovih pričanja o boravku u carigradskom zatvoru poznatijem pod imenom »prokleta avlija«. Ali premda bi se to, poslije tako postavljene okvirne priče, moglo s razlogom očekivati, dalje pripovijedanje ne teče u maniri »skaza«, u ich-formi i sa jasnim obilježjima fra-Petrova osobna glasa, već čitatelj u nastavku prvo susreće bezličnog, sveznajućeg pripovjedača koji ga uvodi u svijet »proklete avlije«, da bi se kasnije, prilično diskretno, njegovo stajalište pretapalo sa stajalištima pojedinih likova koji se tu pojavljuju, i koji na mahove i doslovce preuzimaju riječ.

Ovakve izmjene perspektiva predstavljaju zapravo jedno od osnovnih i najvažnijih obilježja Andrićeve postupka. One su ponekad

158

jasno naglašene, a ponekad krajnje diskretno izvedene, no krajnji učinak je u pravilu isti; one uvijek doprinose intencionalnoj fragmentarizaciji pripovijedanja, naglašavaju važnosti epizoda unutar cjeline. Ruski formalisti su tvrdili da veće prozne forme nastaju povezivanjem manjih proznih cjelina, bilo tako što se one nižu stepenasto, pa ostaje otvorena mogućnost njihova daljeg nadograđivanja, ili tako da se epizode prstenasto povezu i da se tako zatvori sižejni krug. U Andrića je upravo taj postupak nizanja, ulančavanja relativno osamostaljenih epizoda zapravo istaknut u prvi plan, on ni jednog trenutka ne dopušta čitatelju da zaboravi kako osnovni oblik nije duža prozna forma, roman ili novela, već da je to uvijek priča, i to priča kao rezultat govornog čina, čina pripovijedanja.

Upravo zato Andrić u svojim dužim proznim formama traži okosnicu koja nije fabulativnog tipa, nešto što će predstavljati princip kontinuiteta nasuprot fragmentarnosti pojedinih epizoda i omogućiti njihovo povezivanje u širu cjelinu. U Travničkoj hronici takvu okosnicu predstavlja institucija konzulstva, koja oličava samu državu i u krajnjoj liniji identificira se sa njom; tako se nadilazi razina pojedinačnih sudbina i dobij a plan na kojem one, uprkos svojoj raznolikosti i faktičkoj nepovezanosti, mogu biti objedinjene. U romanu Na Drini ćuprija to načelo kontinuiteta oličava most, jedina ljudska tvorevina za koju se barem čini da može prkositi vremenu. U Proklesoj avliji zidine zatvora omeđuju svijet u kojem su likovi osuđeni na koegzistenciju. No Gospođica je

utoliko izuzetak što se tu kao zaloga kontinuiteta pojavljuje zapravo jedan ljudski lik — lik glavne junakinje Rajke Radaković — kao da je tu Andrić pokušao da mjerom jednog ljudskog života odmjeri ono što je u drugim prilikama procjenjivao unutar drugačije postavljene vizure. Jer koliko god se Gospođica razlikovala od širokih historijskih freski kakve predstavljaju Travnička kronika i Na Drini ćuprija, ona ne isključuje u osnovi istovjetnu historijsku problematiku kakva se obrađuje u tim romanima, samo je ta problematika prikazana iz drugačijeg ugla. Glavna junakinja Gospođice, Rajka Radaković, živi u historijski izuzetno složenim vremenima, u vrijeme sloma Austro-ugarske i stvaranja nove države, Jugoslavije, u vrijeme velikih socijalnih previranja i dramatičkih zbivanja koja iz temelja mijenjaju sudbine ne samo pojedincima ili obiteljima, već i čitavim narodima. Kroz sva ta zbivanja ona, međutim, pokušava proći kao da to sve sa njom nema nikakve veze, lišena svijesti o bilo čemu što se ne bi ticalo nje same ili njene jedine životne strasti, žudnje za stjecanjem i posjedovanjem novca. Izuzmemo li tu jedinu strast, mogli bismo reći da je Rajka Radaković za svijet oko sebe isto toliko neosjetljiva koliko i nijemi most na Drini ili zgrada konzulata u Travniku. Tako se u Gospođici oblikuje čudna historijska slika, data posredno, iz vizure historijski

159

i društveno potpuno neosviještena lika; stoga Felisiti Roslin u svojem tumačenju ovog Andrićeva romana, argumentirajući njegovu suštinsku pripadnost tzv. »bosanskoj trilogiji«, s razlogom kaže: »ako gledamo hronike kao tapiseriju, Gospođica bi se s pravom mogla posmatrati kao njena pozadina, sa istim važnim obrisima u istovjetnom rasporedu, samo blago osenčenim tamo gde je tamna, i tamno gde je bleđa.«¹⁸ Prema tome, ako su romani Travnička hronika i Na Drini ćuprija slike lica historije, Gospođica je slika njezina naličja. Posmatramo li roman na ovaj način, postaje sasvim jasna Andrićeva potreba da za središnji lik uzme upravo osobu tako pojednostavljena karaktera, tako malo podložnu promjenama; upravo je ona najlakše mogla biti suprotstavljena prolaznosti u ljudskom životu.

U Gospođici tako, za razliku od drugih Andrićevih romana, središnju funkciju dobija samo jedan lik, što je uslovilo i određene specifičnosti u načinu njegova strukturiranja. No i ovdje su, kao i u drugim Andrićevim prozama, jasno uočljive specifičnosti njegova osobitog načina impostiranja pripovjedačkog glasa. Na samom početku romana nalazimo kratko obavještenje kako je uopće došlo do toga da nastane ova pripovijest o Rajki Radaković zvanoj Gospođica. Povod za to, kako kaže pripovjedač, bila je kratka, štura novinska vijest da je Rajka Radaković pronađena mrtva u svojoj kući u Stiškoj ulici u februaru 1935. godine. Umrla je prirodnom smrću, pa novine nisu dobile mnogo materijala da pišu o njoj. Kada je jednom bilo utvrđeno da se ne radi o zločinu, nisu je više nikada ni pomenule. »Ni njen tadašnji život ni njena smrt nisu imali ničega što može da privuče pažnju i uzbuđi maštu čitalačke gomile, ali njenu istinsku sudbinu pričaće vam stranice koje dolaze«, kaže pripovjedač na kraju tog odjeljka. Ovakav uvod, i pozivanje na »pravu istinu« nasuprot šturoj, reduciranoj (pa samim tim i samo djelomično i uslovno istinitoj novinskoj informaciji) navodi na očekivanje da će dalja povijest biti ispričovijedana u realističkoj maniri. No to je samo djelomično tačno. Jer odmah zatim slijedi

odjeljak u kojem se uspostavlja okvir pripovijedanja. Vidimo Rajku kako u suton sjedi kraj prozora neosvietlene sohe i h«vi «*» eTM,TM ~~~:k—●-----* _____j „..«„ data je indikacija ua oi roman zapravo mogao biti građen u formi Rajkina unutarnjeg monologa. Slično kao i u primjerima koje smo već naveli, ni ovdje neće biti pripovijedanja u ich-formi, već je to prividno neutralan pripovjedački glas u trećem licu, ali glas koji se tokom najvećeg dijela romana drži stajališta vrlo bliskog, 18 Felisiti Roslin: Ivo Andrić i »Gospođica«, Sveske Zadužbine Ive Andrića broj 2/1983, str. 227-248.

160

ako ne i identičnog s Rajkinom osobnom vizurom. Tako je čitalac neposredno upućen u ono što bismo mogli nazvati »pogledom na svijet« glavne junakinje, koja nesumnjivo ima status »središta svijesti« u romanu. No taj pripovjedački glas se povremeno, u izvjesnim epizodama, udaljuje od Rajkina stajališta, što je posebno uočljivo u situacijama kada čitaoca treba uputiti u detalje vezane za živote i sudbine drugih likova koji se javljaju u romanu. Ti prijelazi međutim nisu nagli, niti izrazito uočljivi. I konačno, završetak romana — opis Rajkine smrti — povezuje se izravno sa početnim sekvencijama i vraća nas u okvire pretpostavljenog unutarnjeg monologa koji se, sudeći po vremenskom rasponu između uvodnih i zaključnih sekvencija, odvijao tokom posljednjih sati Rajkina života.

Taj život, kao što smo rekli, protekao je u znaku jedne strasti, ljubavi prema novcu. No pogrešno bi bilo zaključiti da je Rajka građena kao tip tvrđice, da ona prije svega treba da oličava određenu kategoriju ljudi ponesenih tim istim osjećajem, kao što to čini Balzacov gospodin Grandet. Za to postoje barem dva razloga. Jedno, čini nam se da je Andrić pisac nesklon stvaranju tipova; on zapravo uvijek naglašava posebnost svake ljudske sudbine, neponovljivost osobina po kojima se jedan čovjek razlikuje od svih drugih, a specifičnost bosanske sredine sa svojim jedinstvenim amalgamom vjera i civilizacija samo govori u potvrdu takva njegova stajališta, jer tu sve lako zadobija ili pokazuje neku svoju posebnu crtu. Na drugoj strani, u Rajkinom slučaju, još se i neprestano naglašava da je ona nešto sasvim posebno, mimo druge ljude, »kruška divljaka, daleko od puta da nikom od nje ni sjene nema«, kako za nju kaže njena tetka. Andrić istina ukazuje povremeno na neka opća obilježja vezana za način života koji Rajka vodi, ali to nije dovoljno da nju samu pretvori u književni tip. Istovremeno, vjerojatno i zato da bi naglasio njenu osobenost, on u roman uvodi još jedan lik zelenaša, Rafe Konfortija.

Konfortijev lik postavljen je u početku romana analogno sa Rajkinim, da bi vremenom dobijao drugačiju, kontrapunktalnu funkciju. U početku, Rafo funkcionira kao Rajkin alter-ego, kao njezino javno lice. On je neka vrsta prijatelja, ako je među takvim ljudima prijateljstvo moguće. Rafo savjetuje Rajku, prihvaća da bude njezin javni zastupnik i (naravno, uz određeni interes) podupire njezine financijske operacije. U jednom trenutku, on će po svojim financijskim špekulacijama i po zaradi daleko nadići Gospođicu, uvijek opreznu i nespremnu na velike poteze i velike promjene. Ali njihovi se putovi počinju razilaziti u doba opće društvene krize, u vrijeme rata, kada narod zapada u duboku materijalnu bijedu i većina ljudi siromasi do samih granica gole fizičke opstojnosti. U tim godinama, kroz koje Gospođica prolazi potpuno nesvjesna

161

stvarnih dimenzija onoga što se oko nje zbiva, Rafo Konforti počinje da se slama. Njegova jedina opsesija postaje svijest da je narod gladan i da »mora da jede«, i potreba da ljude na neki način nahrani (jer na gladnom se čovjeku ne može zaraditi), zapravo duboko osjećanje krivice koje će ga na kraju odvesti u ludilo. Rafo se tako, na kraju svog puta, potpuno slama, i taj njegov slom kao da povratno osvjetljava Rajkinu neljudsku čvrstinu. Ne samo što nju ta opća bijeda ne pogađa, već je čak i raduje: »Sa zlim i potajnim zadovoljstvom ona je gledala kako sve manje biva glasnog veselja po kafanama i ulicama, sve manje uživanja, bleska i smeha po kućama, kako sve tone u tu oskudicu kao u neku vrstu prisilne štednje i kako varoš i ljudi neme i sive, i bivaju sve više po njenoj volji i njenom ukusu. Kad bi reč 'sreća' imala nekog značenja u njenom životu, moglo bi se reći da je u tim danima ona bila potpuno srećna, srećom krtice koja slepo rije kroz mrak i tišinu meke zemlje u kojoj ima dosta hrane a nema prepreka ni opasnosti.« Rajka se zapravo raduje što je njezina slika svijeta, njezin način života, ograničenja koja je ona sebi svojevolejno nametnula, što je sve to silom prilika dobilo potvrdu u općem načinu života; nju pri tom ne interesira što drugi ljudi u tome ne uživaju kao ona, što zapravo pate. To je izvan njezina obzora i njezine moći poimanja. Pripovjedač neprestano naglašava da se Rajka od svojih mladih dana pa sve do smrti bitno ne mijenja; ona čak i izgleda skoro istovjetno u svojim dvadesetim i četrdesetim godinama. Ali Rajka nije rođena takva kakva jest, to nije rezultat njezine prirodne predodređenosti (osim čvrstine karaktera koja se mogla i drugačije kanalizirati). Rajka je sve do svoje petnaest godine bila obična djevojčica, poput svih drugih svojih vršnjakinja. Tada se, međutim, dogodila tragedija u njezinoj obitelji: otac joj je bankrotirao i ubrzo potom umro, ostaviši svojoj jedinjoj kćeri strašan samrtnički zavjet, da podredi svoj život štednji i da nemilosrdno brani svoje interese, neosjetljiva i prema sebi i prema drugima. Rajka prihvaća taj očev zavjet i tako se, naglo, preobraća iz djevojčice koja se ni po čemu nije odvajala od svoje okoline u osobenjaka čiji već i vanjski izgled odaje različitost od drugih ljudi. Naravno, valjalo je motivirati tako duboki preokret do kojeg dolazi u još neformirana čovjeka, i stupanj posvećenosti sa kojim se Rajka odala svom životnom zadatku (premda je mogla i odbaciti teški očev amanet). Tu motivaciju Andrić nalazi u Rajkinu odnosu prema ocu; ona je njime bila potpuno fascinirana, obožavala ga je: »Taj njen veliki moćni tata bio je uvek jednak, bar tako je njoj izgledalo, stvorenje bez ljudskih slabosti i nižih potreba, bez briga i bolova koje svak ima; a one duboke bore na licu i seda kosa njoj su izgledali samo znaci naročitog dostojanstva i izuzetne veličine.« Nema sumnje da bi neki psihoanalitičar u ovako intenzivnim osjećajima pre-

162

poznao i nešto od Elektrina kompleksa, što Andrić nije želio eksplicitno imenovati ali je za taj tip tumačenja očito ostavio izvjestan prostor. Uostalom, takvo imenovanje bi bilo sasvim nepotrebno; Andrić je ovdje posredno ukazao na buđenje erosnog potencijala kod jedne djevojčice u pubertetu, potencijala koji bi se u normalnim okolnostima bez sumnje preusmjerio na neki drugi, očekivani objekat. Sa očevim slomom, međutim, srušio se čitav Rajkin svijet. Sve u njezinu budućem životu ostat će zauvijek fiksirano za taj tragični trenutak, pa i njezini još do kraja nepro-buđeni, neuobličeni erosni potencijali.

Rajka će do kraja života iskreno voljeti samo svog mrtvog oca, ostajući suštinski neosjetljiva na emocionalne poticaje iz vanjskog svijeta.

To je i plan na kojem je zapravo moguće poređenje Andrićeva i Balzacova romana, odnosno poređenje Rajkina lika i lika Eugenije Grandet. Oba romana mogu se čitati kao povjesti emocionalno osujećenih osoba, ali premda među sudbinama dviju junakinja ima dosta sličnosti, njihovi se osobni odnosi prema životu i proživljenim emocionalnim iskustvima zapravo bitno razlikuju.

Ponesena ljubavlju prema svom siromašnom rođaku, Eugenia je pokušala probiti uske okvire koje joj nameću otac, obitelj, pa i čitava društvena sredina. Ali njena ljubav biva iznevjerena; njen rođak, poput svih ostalih ljudi koji okružuju Eugeniju, sve u životu podređuje novcu i pokazuje se nedostojnim njezinih osjećaja. Stoga život tvrđice, koji Eugenia prihvaća od oca barem u izvanjskim manifestacijama, nastavljaajući i poslije njegove smrti da živi krajnje oskudno, u njezinu slučaju nije izraz pravog tvrdičluka, posesivne ljubavi prema novcu, već upravo oprečno, preziranja novca i svih materijalnih blaga koja se njime mogu kupiti. U potvrdu toga, veliki realist Balzac u tipično romantičarskoj maniri završava ovu tragičnu ljubavnu povijest pohvalom Eugenijine duhovne uzvišenosti i plemenitosti, koja se ogleda u brojnim, anonimnim dobročinstvima.

Andrićeva je junakinja, međutim, oprečno postavljena. Ona uistinu voli novac i želja da ga posjeduje predstavlja jedinu strast njezina života, strast tako veliku i intenzivnu da ona sama, potpuno uronjena u to osjećanje, ni jednog trenutka svoga života ne uspijeva shvatiti koliko je njezina egzistencija ogoljena i skućena. U nekoliko navrata u njoj se javljaju drugačiji osjećaji, ali ih ona - u skladu sa zavjetom datim ocu, onakvim kako ga je ona shvatila - brzo u sebi guši i odbacuje. Stoga se u njezinu životu nikada nije dogodilo nešto što bi odgovaralo Eugenijinu emocionalnom iskustvu, ali je bilo analognih osjećaja, naravno, daleko manjeg intenziteta. Najznačajniji je njen odnos sa ujakom, dajdža--Vladom, koji će jedini uspjeti da prodre iza Rajkina oklopa. Ali Rajka nije zaljubljena u svog ujaka. On nju opsjeda kao oličenje potpuno drugačijeg odnosa prema svijetu nego što je njezin; izjednačavajući se sa

163

Rajkinim gledištem, pripovjedač dajdža-Vladu karakterizira na slijedeći način: »Nikada do tada ni posle nije više videla čoveka koji je tako strasno voleo da daruje i tako vesto umeo da izabere za svakoga onaj dar koji najbolje odgovara njegovim željama i koji će mu najviše radosti pričiniti. Jeste, divan je bio, ali od boga proklet, svakome prijatelj samo ne sebi. Evo, dan danas, posle više od trideset godina, ona može da zadrhti od sećanja na tog veselnika i da se rastuži od pomisli na njegovu nezdravu i neodoljivu strast da se razdaje, da rasipa oko sebe snagu, zdravlje, novac, imanje, na onu samoubilačku brzinu kojom je sve to odbacivao od sebe u nerazumljivoj želji da se liši svega, da ostane go i sam; kao da je svaka stvar koju je imao dobijala za njega punu vrednost tek kad je pokloni i ugleda u tuđim rukama. Evo i sada može da oseti onu materinsku nežnost koju je imala prema njemu; i sada može da je dotakne ona ista laka nesvestica koja ju je hvatala pred tim živim vrtlogom raspi-kućstva, ludog trošenja i bacanja. Jer, iako joj je bio ujak i nešto stariji od nje, uvek joj se činio kao malo i nejak dete, koje samo ne ume da se snađe i pomogne, kome bi trebalo samo ruku pružiti pa da iz tog vrtloga izađe, ali niko to ne može i ume da učini, pa ni ona sama.«

Naveli smo ovaj dulji citat jer on sadrži neke značajne indikacije za razumijevanje ne samo dajdža-Vladina, već i Rajkina lika. Jer njezin odnos prema ujaku je dvostruk. Ona ga voli i straši ga se, jer joj on čitavim svojim životom neprestano pokazuje da se može i drugačije. No dajdža-Vlada, kao da time treba da učvrsti Rajkino stajalište, tragično umire vrlo mlad, ali će zauvijek zadržati moć da samim svojim likom, samom činjenicom da je postojao, u Rajki pobudi vrlo intenzivna, oprečna osjećanja. Dajdža-Vlada predstavlja njezino trajno, »najnežnije i najstrašnije osjećanje«. No kako tumačiti toliku moć koju je on imao nad njom, čak i mrtav, kao i njenu potrebu da u sebi sačuva njegov lik, blistav i jasan, netaknut zaboravom. Jer, u skladu sa njenom prirodom i karakterom, moglo bi se očekivati da se Gospođica dajdža-Vlade jednostavno odrekne, kao što se odrekla i svega ostalog što je njen način života dovodilo u pitanje. Dajdža-Vlada očito treba da pokaže da su u Rajki postojali zameci vrlo različitih osjećanja, kojih ona ni do kraja života nije uspjela potpuno da se oslobodi; dalje, on pokazuje i da nije jednostavno odreći se svake veze sa životom, koliko god to čovjek sebi čvrsto i odlučno nametao. I konačno, on pokazuje da je u njezinoj duši do kraja postojala skrivena fascinacija jednim potpuno drugačijim životom od onoga za koji se sama opredijelila. Značajno je naglasiti materinski odnos koji ona prema njemu gaji - zapravo, odnos prikrivenog tutorstva; Rajka bi najviše željela da dajdža-Vladu promijeni, da ga nauči da se ponaša slično njoj samoj. To je ista ona crta u njezinu

164

karakteru koja je navodi da se u ratu raduje općoj bijedi, ne shvaćajući da ljudi oko nje pate; ona ipak svemu tome želi pronaći potvrdu svojih uvjerenja. Možda to zapravo govori o dubokoj nesigurnosti čovjeka koji je čitav život pokazivao krajnju odlučnost, tako tvrdu i nepomirljivu da već to može izazvati sumnju.

Sve to je doprinijelo da Gospođica u Ratku Ratkoviću prepozna dajdža-Vladu, ali ne onakvog kakav je stvarno bio, već onakvog kakvim bi ona željela da ga načini, radnog i brižnog, zainteresiranog za stjecanje, a ne samo za davanje. Da bi realizirala taj svoj san, da bi dobila tu najveću potvrdu u svom životu, ona se prvi put u životu otvara, spremna na ponašanje koje ne pripada njezinu, već dajdža-Vladinu svijetu, na davanje. Zato se u odnosu prema Ratkoviću i ponavlja isti emocionalni obrazac; ponavljaju se izrazito materinska osjećanja. Ona Ratka vidi kao malu, rumenu bebu kojoj pomaže da stane na noge, da nauči da hoda. A kad konačno shvati da je Ratko nešto sasvim drugo od njezine predstave o dajdža-Vladi, kad odboluje tu najveću obmanu svog života, ona će konačno sva svoja osjećanja, pa i ona materinska, prenijeti na novac, postajući sve opreznija i nesigurnija u novčanim špekulacijama (dakle, sve manje trgovac), sakupljajući svoje blago u kući i prenoseći ga skrbnički s mjesta na mjesto »kao mačka mačice«.

No premda je Gospođica Ratka Ratkovića sasvim pogrešno procijenila, nije nimalo slučajno što je ona tog svog beogradskog poznanika ipak izjednačila sa dajdža-Vladom: i jedan i drugi podjednako oličavaju načelo trošenja nasuprot njezinu osnovnom načelu, štednji. Ova opreka ima suštinsku važnost, ne samo u okviru ovog romana, već i u širem kontekstu Andrićevih proza. Andrić je u svojim tekstovima često naglašavao da život predstavlja neprestano trošenje svega oko nas i u nama¹⁹ Suprotstavljajući se toj neumitnoj sili koja sve što

postoji »nagriza, buši, kida i rastvara«. Gospođica se suprotstavlja samom životu. Ali bilo bi pogrešno zaključiti da Andrić ima isključivo negativan odnos prema svojoj junakinji; to bi, uostalom, bilo sasvim ne-andrićevski. On za nju, kao i za brojne druge svoje likove neobičnih karakternih osobina, ima puno razumijevanja. Čak i izvjesnog uvažavanja, jer zadaća koju je ona sebi postavila toliko je zahtijevna, a njezina strasna upornost da je ostvari toliko jaka, da se to ne može olako prezreti. Sva ta silna snaga kojom se Gospođica bori protiv života potječe zapravo iz njezina osjećanja ugroženosti u svijetu kakav jest, i želje da se zaštiti od onoga što je uništilo njezina oca. I tu se zapravo vraćamo na razinu koju bi Nikola Milošević nazvao antropološkom dimenzijom Andrićeve proze. Jer taje proza - kao i sama Gospođica - velikim dijelom obilježena uvjerenjem

19 Ovim problemom posebno se bavi F. Roslin u navedenom tekstu.

165

koje najjasnije izriče fra-Marko Krneta u nekima od tzv. »fratarskih priča« (U musafirhani, Ispovijed ili Kod kazana), uvjerenjem daje svijet pun besmislenog zla od kojeg nema prave obrane. Do takve spoznaje doći će i Rajka Radaković u trenutku svoga najdubljeg ličnog poraza, poslije suočavanja s pravim Ratkovićevim likom:

»Tolike su prepreke u svetu, tata, i takve velike i nepredviđene promene i takva neslućena iznenađenja, da čovek izgleda lud sa svojim naporima kako bi svemu doskočio i održao se. Sve znam i sve pamtim što si mi naredio i ostavio u amanet, ali šta to vredi kad je svet takav da su u njemu laž i obmana moćniji od svega drugog. (...) U ovom svetu nema odbrane ni sigurne zaštite. Gore je i teže, tata, nego što si ti slutio.«

Ova Rajkina najdublja životna spoznaja ukazuje nam i na značenje koje njezin lik na tom planu zadobija u širem kontekstu Andrićevih proza: njeno suprotstavljanje načelima života nije prava obrana od zla, već se zlo time samo podržava i podupire.

Jasmina Lukić

KAZALO

Gospođica.....

Jasmina Lukić: Gospođica i »Bosanska trilogija«

5 147

166

Ivo Andrić GOSPOĐICA

Izdavač Nakladni zavod Matice hrvatske

Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2 Za izdavača Marija Peakić-Mikuljan

Oprema Lovro Artuković

Tehnički urednik Boris Kreber

Naklada 5000 primjeraka

ISBN 86-401-0144-2

Tisak: ČGP »DELO«, LJUBLJANA, 1988.

r